Ptined By
V. RAMASWAMY SASTUDU & SONS,
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.

శ్రీ ర స్తు.

మా ఘ కా వ్యే, స వ్యా ఖ్యా నే

ప్ర థ మః స ర్గః

వ్యా ఖ్యా న పీ ఠి కా.

ఇన్దీవరదళశ్యామమిన్దిరానన్దకన్దళమ్,
వన్దారుజనమన్దారం వన్దేఽహం యదునన్దనమ్.

దన్తాఞ్చలేన ధరణీతలమున్నమయ్య పాతాళకేళిషు ధృతాదివరాహలీలమ్.
ఉల్లాఘనోత్ఫణఫణాధరగీయమానక్రీడావదానమిభరాజముఖం నమామి.

శారదా శారదామ్భోజవదనా వదనామ్బుజే,
సర్వదా సర్వదాస్మాకం సన్నిధి స్సన్నిధిం క్రియాత్.

వాణీం కాణభుజీ మజీగణ దవాసాసీచ్చ వైయాసికీ
మంత స్తన్త్ర మరం స్త పన్నగగవీగుంఫేషు చాజాగరీత్,
వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం య చ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.

మల్లినాథసుధీ స్సోఽయం మహోపాధ్యాయశబ్దభాక్,
విధత్తే మాఘకావ్యస్య వ్యాఖ్యాం సర్వంకషాభిధామ్.

యే శబ్దార్థపరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా
శిక్షాకౌతుకినో విహర్తుమనసో యే చ ధ్వనే రధ్వని,
క్షుభ్యద్భావతరఙ్గితే రససుధాసిన్ధౌ నిమంక్షంతి యే
తేషా మేవ కృతే కరోమి వివృతిం మాఘస్య సర్వంకషామ్.

నేతాస్మి న్యదునందనః స భగవా న్వీరః ప్రధానో రసః
శృఙ్గారాదిభి రంగవా న్విజయతే పూర్ణా పున ర్వర్ణనా,
ఇన్ద్రప్రస్థగమాద్యుపాయవిషయ శ్చైద్యావసాదః ఫలం
ధన్యో మాఘకవి ర్వయం చ కృతిన స్తత్సూక్తిసంశీలనాత్.

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షిత ముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్ మాఘకవిః "కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే." ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయే' దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్, శిశుపాలవధాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుః, చికీర్షితార్థనిర్విఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణ ఫలసాధన భూతస్వేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారప్రాప్తత్వాత్ "ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాఽపి తన్ముఖమి"తి ఆశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కార్యఫలరూప శిశుపాలవధ బీజభూతం భగవత శ్శ్రీకృష్ణస్య నారదదర్శనరూపం వస్త్వాదౌ శ్రీశబ్ద ప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశన్ కథా ముపక్షిపతి.—

శ్రియఃపతి శ్శ్రీమతి శాసితుం జగ
జ్జగన్నివాసో వసుదేవసద్మని,
వసన్ దదర్శావతరంతమంబరా
ద్ధిరణ్యగర్భాంగభువం మునిం హరిః. 1

శ్రియఇతి. అత్రాదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ వర్ణగణాదిశుద్ధే రభ్యుచ్చయః. తదుక్తం.—'దేవతావాచకా శ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపివే'తి. శ్రియః లక్ష్మ్యాః పతిః, ఏతేన రుక్మిణీరూపయా శ్రియా సమేత ఇతి సూచితమ్. 'రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ'తి విష్ణుపురాణవచనాత్. జగన్నివాసో జగతా మాధారః, కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతిభావః తథాపి. 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగేయుగే' ఇత్యాదివచనానుసారేణ జగత్ లోకం, శాసితుం దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహాభ్యాం నియంతుం, శ్రీమతి సంపద్యుక్తే, వసుదేవసద్మని వసుదేవరూపిణః కశ్యపస్య వేశ్మని, వసన్ కృష్ణరూపేణ తిష్ఠన్, హరి ర్విష్ణుః, అంబరాత్ ఆకాశాత్, అవతరంత మాపతంతం ఇంద్రసందేశకథనార్థ మితి భావః. హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మా, బ్రహ్మాండప్రభవత్వాత్. తస్యాంగభువం తనూజం అథవా తస్యాంగాదవయవా దుత్సంగాఖ్యా ద్భవతీతి హిరణ్యగర్భాంగభూః తం మునిం నారదమిత్యర్థః. 'ఉత్సంగా న్నారదో జజ్ఞే దక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువ' ఇతి భాగవతవచనాత్ దదర్శ కదాచి దితి శేషః. అత్ర అల్పీయసి వసుదేవసద్మని సకలజగదాశ్రయతయా మహీయసో హరే రాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽర్థాలంకారః తదుక్తం— 'ఆధారాధేయయో రానురూప్యాభావోఽధికో మతః' ఇతి. జగన్నివాసస్య జగదేకదేశ

నివాసిత్వ మితి విరోధశ్చ. తస్యానిర్వచనీయమహిమత్వాదితి పరిహారః. తథా తకార సకారాదేః కేవలస్యాసకృదావృత్త్యా, జగజ్జగ దితి అసకృద్వ్యంజనసాదృశ్యాచ్చ వృత్త్యనుప్రాసభేదౌ శబ్దాలంకారౌ. ఏషాం చాన్యోన్యనైరపేక్ష్యేణైకత్ర సమావేశాత్ తిలతండులవ త్సంసృష్టిః. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్.—'జతౌ తు వంశస్థ ముదీరితం జరా' వితి లక్షణాత్.

తదానీం జనైః విస్మయాదీక్షితుం ప్రవృత్త మిత్యాహ.—

గతం తిరశ్చీన మనూరుసారథేః
ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః,
పతత్యధో ధామ విసారి సర్వతః.
కిమేతదిత్యాకులమీక్షితం జనైః. 2

గతమితి. అవిద్యమానౌ ఊరూ యస్య సోఽనూరుః స సారథి ర్యస్య తస్యానూరుసారథేస్సూర్యస్య, గతంగతిః, భావే క్తః తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం 'విభాషాంచేరదిక్స్త్రియా' మితి తిర్యక్ఛబ్దా దంచత్యన్తాత్ప్రాతిపదికాత్స్వార్థే ఖప్రత్యయః, హవీంషి భున క్తీతి హవిర్భుక్ తస్య అగ్నే రూర్ధ్వజ్వలనం ఊర్ధ్వస్ఫురణం ప్రసిద్ధం, ఇదంతు సర్వతః విసారి విసర్పి, ధామ తేజః, అధః అధస్తాత్, పతతి కిమేతదితి సూర్యాగ్నివిలక్షణమదృష్టపూర్వమిదం ధామ కిమాత్మకం స్యా దితి ఆకులం విస్మయా త్సంభ్రాంతం యథా తథా. జనై రీక్షితం ఈక్షణం కృతం, సకర్మకాదప్యవివక్షితే కర్మణి భావే క్తః. 'ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియే'తి వచనాత్, కేచిత్కర్మణి క్తాంతం కృత్వా ఈక్షితం మునిం దదర్శేతి పూర్వేణ యోజయన్తి. అత్రోపమేయస్య మునిధామ్నః సూర్యాగ్నిభ్యా ముపమానాభ్యాం తదసంబంధినా అధః ప్రసరణధర్మేణాధిక్యవర్ణ నాద్వ్యతిరేకః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే— 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవసే'తి.

అథ భగవాన్నిరచైషీదిత్యాహ.—

చయ స్త్విషామిత్యవధారితం పురా
తత శ్శరీరీతి విభావితాకృతిమ్,
విభు ర్విభక్తావయవం పుమా నితి
క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః. 3

చయఇతి. విభు స్తత్త్వావధారణసమర్థః, స హరిః, పురా ప్రథమం, త్విషాం చయ ఇత్యవధారితం తేజఃపుంజమాత్రత్వేన నిశ్చితం, తతః ప్రత్యాసన్నే విభావితా విస్పష్టా, ఆకృతిః సంస్థానం యస్య తం తథోక్తం, అతఏవ శరీరీ చేతన ఇత్యవధారితం, తతో విభక్తాః వివిచ్య గృహీతాః అవయవాః ముఖాదయో యస్య తం, అతఏవ

పుమానిత్యవధారితం అము మాగచ్ఛన్తం వ్యక్తివిశేషం, నారద ఇతి వాస్తవాభిప్రాయేణ పుంలిఙ్గనిర్వాహః. క్రమాత్పూర్వోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ,లోకదృష్ట్యే ఇద ముక్తం. హరిస్తు సర్వం వేదైవేతి తత్త్వమ్. నారద ఇత్యబోధి, నారదం బుద్ధవా నిత్యర్థః. నారదస్య కర్మత్వేఽపి నిపాతేన ఇతిశబ్దేనాభిహితత్వా న్న ద్వితీయా. తిఙాద్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్, యథాహ వామనః— 'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః, పరిగణనస్య ప్రాయికత్వాది'తి, బుధ్యతేః కర్తరిలుఙ్. 'దీపజనబుధపూరితాయిభ్యోఽన్యతరస్యామి'తి సూత్రేణ చిణ్. 'చిణో లుగి'తి తస్య లుక్. అత్ర విభావితాకృతిం విభక్తావయవమిత్యాకృతివిభావనావయవవిభాగయోః పదార్థయోః విశేషణగత్యా శరీరిత్వపుంస్త్వావధారణహేతుత్వే నోపన్యాసాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలంకారః. 'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమి'తి లక్షణాత్.

అథ సప్తభిః శ్లోకై ర్నారదమహామునిం విశినష్టి.—

నవా నధోఽధో బృహతః పయోధరాన్
సమూఢకర్పూరపరాగపాణ్డురమ్,
క్షణం క్షణోత్క్షిప్తగజేన్ద్రకృత్తినా
స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శంభునా. 4

నవానితి. కీదృశమముం నవాన్ సద్యస్సంభృతసలిలాన్, అతినీలా నితి యావత్. బృహతో విపులాన్, పయోధరాన్ మేఘాన్, అధోఽధః మేఘానాం సమీపాధః ప్రదేశే, స్థిత మితి శేషః 'ఉపర్యధ్యధసస్సామీప్యే' ఇతి ద్విర్భావః తద్యోగా ద్ద్వితీయా. 'ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయామ్రేడితాన్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే' ఇతి వచనాత్. సమూఢః పుంజీకృతః. 'సమూఢః పుంజితే భుగ్నే' ఇతి విశ్వః. కర్పూరస్య పరాగ శ్చూర్ణః, తద్వత్పాణ్డురం అతఏవ క్షణం మేఘసమీపావస్థానక్షణే. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయే'తి ద్వితీయా. క్షణేషు తాండవోత్సవేషు, 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, ఉత్క్షిప్తా ఉపరి ధారితా గజేంద్రస్య కృత్తి శ్చర్మ యేన తేన. 'అజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ' ఇత్యమరః, భూత్యా భస్మనా, సితేన, 'భూతి ర్భసితభస్మనీ' త్యమరః, శంభునా స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తత్, స్ఫుటశంభూపమమిత్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. సదృశపర్యాయయో రేవ తుల్యోపమాశబ్దయోః. 'అతులోపమాభ్యా మి'తి నిషేధాత్ సాదృశ్యవాచిత్వే తృతీయేత్యాహుః, కేచి దిమం శ్లోకం చయ స్త్విషా మిత్యతః ప్రాగ్లిఖిత్వా వ్యాచక్షతే తేషాం పుంస్త్వావధారణాత్ ప్రాక్తేజఃపిణ్డమాత్రస్య శంభూపమౌచిత్యం చింత్యమ్.

దధాన మంభోరుహకేసరద్యుతీ
ర్జటా శ్శరచ్చంద్రమరీచిరోచిషమ్,
విపాకపిఙ్గా స్తుహినస్థలీరుహో
ధరాధరేంద్రం వ్రతతీతతీరివ. 5

దధానమితి. పునః అమ్భోరుహకేసరద్యుతీః పద్మకింజల్కప్రభాః. పిశంగీరిత్యర్థః, జటాః దధానం, స్వయం తు శరచ్చంద్రమరీచిరివ రోచిర్యస్య, తద్వద్ధవళవర్ణ మిత్యర్థః. అతఏవ విపాకేన పరిణామేన పింగాః పింగళాః, తుహినస్థల్యాం రోహంతీతి తుహినస్థలీరుహః, క్విప్. వ్రతతీతతీః లతాసమూహాన్ 'వల్లీతు వ్రతతి ర్లతే.' త్యమరః. దధానం, ధరాధరేంద్రో హిమవాన్, తుహినస్థలీతి లింగాత్. అన్యథా నారదోపమానత్వాసంభవాచ్చ. తమివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా.

పిశంగమౌంజీయుజ మర్జునచ్ఛవిం
వసాన మేణాజిన మఞ్జనద్యుతి,
సువర్ణసూత్రాకలితాధరామ్బరాం
విడమ్బయన్తం శితివాసస స్తనుమ్. 6

పిశంగేతి. పునః కీదృశం ముంజ స్తృణవిశేషః, తన్మయీ మేఖలా మౌంజీ, పిశంగ్యా మౌంజ్యా యుజ్యత ఇతి పిశంగమౌంజీయుక్. 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా క్విప్. 'స్త్రియాః పుంవ ది' త్యాదినా పిశంగశబ్దస్య పుంవద్భావః తం అర్జునచ్ఛవిం ధవళకాన్తిం, 'వళక్షో ధవళోఽర్జున' ఇత్యమరః. అంజనద్యుతి అంజనవర్ణం, ఏణాజినం కృష్ణమృగచర్మ, వసానమాచ్ఛాదయన్తం, వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతో శ్శానచ్, సువర్ణసూత్రేణ కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధం అధరాంబర మంతరీయం యస్యాస్తాం, శితివాససో నీలాంబరస్య బలరామస్య తనుం విడంబయన్తం అనుకుర్వాణ మిత్యార్థీయ ముపమా.

విహంగరాజాఙ్గరుహై రివాయతై
ర్హిరణ్మయోర్వీరుహవల్లితంతుభిః,
కృతోపవీతం హిమశుభ్ర ముచ్చకై
ర్ఘనం ఘనాన్తే తటితాం గణై రివ. 7

విహంగేతి. పునః విహంగరాజాఙ్గరుహైః గరుత్మల్లోమతుల్యైః ఆయతైః దీర్ఘైః హిరణ్యస్య వికారా హిరణ్మయీ. 'దాండినాయనే' త్యాదినా మయటి యలోపనిపాతః. తస్యా ముర్వ్యాం రుహః రూఢాః, ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. తాసాం వల్లీనాం, తంతుభిః తంతుకల్పైః సూత్రావయవైః, ఉపాదానగుణా ద్ధిరణ్మయైః కృతో

పవిత్రం శోభార్థం కల్పితయజ్ఞసూత్రం, స్వయం హిమశుభ్రం, అతఏవ ఘనానాంతే శరది, తటితాం గణై రుపలక్షితం, ఉచ్చకై రున్నతం, ఘనం మేఘ మివ స్థితమ్.

నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మపక్ష్మణా
లసద్బిసచ్ఛేదసితాఙ్గసఙ్గినా,
చకాస తం చారుచమూరుచర్మణా
కుథేన నాగేన్ద్ర మివేన్ద్రవాహనమ్. 8

నిసర్గేతి. పునః నిసర్గాత్స్వభావాదేవ, చిత్రాణి కృష్ణశారాణి, ఉజ్జ్వలాని భాస్వరాణి సూక్ష్మాని లోమాని యస్య తేన, లసన్ యో బిసచ్ఛేదో మృణాళఖండః, తద్వత్సితేఽఙ్గే వపుషి, సంగినా సక్తేన, చారుణా రుచిరేణ, చమూరుచర్మణా మృగత్వచా, కుథేన పృష్ఠాస్తరణేన. 'ప్రవేణ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథో ద్వయో రి' త్యమరః. ఇన్ద్రవాహనం నాగేన్ద్ర మైరావణ మివ, ఇహేంద్రవాహన మితి స్వస్వామిభావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ 'వాహన మాహితా ది'తి న ణత్వమ్. యథాహ వామనః—'నేంద్రవాహనశబ్దే ణత్వం ఆహితత్వస్యావివక్షితత్వా ది'తి. చకాసతం దీప్యమానం, చకాశే శ్శతరి 'నాభ్యస్తా చ్ఛతు రి' తి నుమభావః. 'జక్షిత్యాదయ ష్షడి' త్యభ్యస్తసంజ్ఞా,

అజస్ర మాస్ఫాలితవల్లకీగుణ
క్షతోజ్జ్వలాఙ్గుష్ఠనఖాంశుభిన్నయా,
పురః ప్రవాలై రివ పూరితార్ధయా
విభాన్త మచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా. 9

అజస్రమితి. పునః అజస్రం ప్రాచుర్యేణ, ఆస్ఫాలితాస్తాడితాః, సౌష్ఠవ పరీక్షార్థం న్యుబ్జాంగుష్ఠేన తంత్రీతాడనం ప్రసిద్ధం. తేషాం వల్లకీగుణానాం వీణాతన్త్రీణాం. 'గుణ స్త్వావృత్తి శబ్దాది జ్యా సన్ధ్యా ద్యక్ష తన్తు ష్వి' తి యాదవః. క్షతేన సంఘర్షణేన, ఉజ్జ్వలై రంగుష్ఠనఖాంశుభిః, భిన్నయా మిశ్రయా, తద్రాగరక్తయేత్యర్థః. అతఏవ పురః పురోభాగే ప్రవాళైః విద్రుమైః 'ముక్తాథ విద్రుమః పుంసి ప్రవాళం పున్నపుంసక మి' త్యమరః. పూరితార్ధయేవ స్థితయా అచ్ఛస్ఫటికానా మక్షమాలయా, జపమాలయేత్యర్థః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటికగ్రహణాదృషేః మోక్షార్థిత్వం వ్యజ్యతే. 'స్ఫాటికో మోక్షదః పర' ఇతి. మోక్షార్థినాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభాంతం భాసమానం, భాతే శ్శతృప్రత్యయః. అత్ర నఖాంశుభిన్నయేతిస్వగుణత్యాగేనాన్యగుణస్వీకారలక్షణః తద్గుణాలంకార ఉక్తః. 'తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి రి'తి లక్షణాత్. తదుత్థాపితా చేయం ప్రవాళపూరితార్ధత్వోత్ప్రేక్షేత్యనయో రఙ్గాఙ్గిభావేన సంకరః,

రణద్భిరాఘట్టనయా నభస్వతః
పృథగ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైస్స్వరైః,
స్ఫుటీభవద్గ్రామవిశేషమూర్ఛనా
మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్ముహుః. 10

రణద్భిరితి. పునః నభస్వతః వాయోః, ఆఘట్టనయా ఆఘాతేన, పృథగసంకీర్ణం, రణద్భిర్ధ్వనద్భిః, అనురణనాత్మనోత్పద్యమానైరిత్యర్థః. 'శ్రుత్యారబ్ధమనురణనం స్వరః' ఇతి లక్షణాత్, తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే- 'శ్రుత్యనంతరభావీ యః స్నిగ్ధోఽనురణనాత్మకః, స్వతో రంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. శ్రుతిర్నామ స్వరారంభకావయవః శబ్దవిశేషః. తదుక్తం—'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దః శ్రూయతే హ్రస్వమాత్రకః, సా శ్రుతిః సంపరిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణా'ఇతి. విభిన్నాని ప్రతినియతసంఖ్యయా వ్యవస్థితాని మండలాని సమూహా యేషాం తైః విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః, శ్రుతిసంఖ్యానియమే దత్తిలః— 'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జ మధ్యమ పంచమాః, ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారౌ త్రిస్త్రీ ఋషభధైవతా'వితి. తదుక్తం—'శ్రుతిభ్యస్స్యుస్స్వరాః షడ్జర్షభగాంధారమధ్యమాః, పంచమో ధైవతశ్చాథ నిషాద ఇతి సప్త తే, తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమపదనీత్యపరామతా' ఇతి. తైస్స్వరైః, స్ఫుటీభవంత్యో గ్రామవిశేషాణాం షడ్జాద్యపరనామకానాం స్వరసంఘాతభేదానాం, త్రయాణాం, మూర్ఛనాః స్వరారోహణావరోహణక్రమభేదాః యస్యాం తాం మహతీం నిజవీణాం. 'విశ్వావసోస్తు బృహతీ తుంబురోస్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యాత్సరస్వత్యాస్తు కచ్ఛపీ'తి వైజయంతీ. ముహుర్ముహు రవేక్షమాణం. తంత్రీయోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా పురుషప్రయత్నమంతరేణైవావిసంవాదం ధ్వనతీతి కౌతుకాదనుసంధధాన మిత్యర్థః. అత్ర గ్రామలక్షణం—'యథా కుటుంబినస్సర్వే ప్యేకీభూతా భవంతి హి, తథా స్వరాణాం సందోహో గ్రామ ఇత్యభిధీయతే. షడ్జగ్రామో భవే దాదౌ మధ్యమగ్రామ ఏవచ, గాంధారగ్రామ ఇత్యేత ద్గ్రామత్రయ ముదాహృతమ్' ఇతి తథా—'సంద్యావర్తోఽథ జీమూత స్సుభద్రో గ్రామకాస్త్రయః, షడ్జమధ్యమగాంధారా స్త్రయాణాం జన్మహేతవ'ఇతి. మూర్ఛనాలక్షణంచ—'క్రమాత్స్వరాణాం సప్తానా మారోహశ్చావరోహణం, మూర్ఛనేత్యుచ్యతే గ్రామస్థా ఏతా స్సప్త సప్త చ. గ్రామత్రయేఽపి ప్రత్యేకం సప్త సప్తచ మూర్ఛనా' ఇత్యేకవింశతిమూర్ఛనా భవన్తి. తన్నామానితు 'నానపేక్షితముచ్యతే' ఇతి ప్రతిజ్ఞాభంగభయా న్నలిఖ్యన్త ఇతి సర్వ మవదాతమ్. అత్ర పుంవ్యాపారమన్తరేణ స్వరాద్యావిర్భావోక్త్యా కోఽపి లోకాతిక్రాంతోఽయం శిల్పసౌష్ఠవాతిశయో వీణాయాః ప్రతీయతే. తేనసహాస్వతస్సిద్ధాతిశయస్యాభేదేనాధ్యవసితత్వాత్ తన్మూలా అతిశయోక్తి రలంకారః సా చ మహత్యాః పుంవ్యాపారం వినా మూర్ఛనాద్యసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాత్ అసం

బంధే సంబంధరూపతయా పుంవ్యాపారాఖ్యకారణం వినాపి మూర్ఛనాదికార్యోత్పత్తిద్యోతనాత్ విభావనా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిరితి సంక్షేపః.

నివర్త్య సోఽనువ్రజతగ కృతానతీ
నతీంద్రియజ్ఞాననిధి ర్నభస్సదః,
సమాసవత్సాదితదైత్యసంపదః
పదం మహేంద్రాలయచారు చక్రిణః. 11

నివర్త్యేతి. అతీంద్రియాః ఇంద్రియ మతిక్రాంతాః, దేశకాలస్వరూపవిప్రకృష్టార్థాః. 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధో వక్తవ్య'ఇతి విశేష్యలింగత్వం. తేషాం జ్ఞానం, తస్య నిధిః, సర్వార్థద్రష్టేత్యర్థః. సః నారదః కృతానతీన్, కృతప్రణామాన్, అనువ్రజతోఽనుగచ్ఛతః, నభసి సీదన్తి గచ్ఛన్తీతి నభస్సదః సురాన్, 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. నివర్త్య ప్రతియాప్య, స మునిః, సాదితాః వినాశితాః, దైత్యానాం సంపదో యేన తస్య, చక్రిణో హరేః, మహేంద్రస్యాలయో భవనం, తద్వచ్చారు, పదం స్థానం, సమాసదత్ ప్రాపత్, సీదతే ర్లుఙ్. పుషాదిత్వా దఙ్. అత్ర నతీ నతీతి పదః పద మితిచ ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్మయో రసకృదావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః. అన్యత్ర వృత్త్యనుప్రాస ఇత్యనయో స్సంసృష్టిః.

పతత్పతఙ్గప్రతిమ స్తపోనిధిః
పురోఽస్య యావ న్న భువి వ్యలీయత,
గిరే స్తటిత్వా నివ తావదుచ్చకై
ర్జవేన పీఠాదుదతిష్ఠదచ్యుతః. 12

పతదితి. పతన్ యః పతఙ్గ స్సూర్యః, స ప్రతిమా ఉపమానం యస్య సః 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చే'త్యమరః. తపోనిధిః మునిః, తస్య హరేః, పురో భువి పురః ప్రదేశే, యావ న్నవ్యలీయత నాతిష్ఠత్, 'లీఙ్ గతౌ, వితి ధాతోః దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్. తావ దచ్యుతః. గిరేః శైలాత్, తటితోఽస్య సన్తీతి తటిత్వాన్ మేఘఇవ, 'ఝయ'ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః. 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయా మేకసంజ్ఞాధికారే జాపదత్వాన్న జశ్త్వం ఉచ్చకై రున్నతా త్పీఠాత్, జవేనోదతిష్ఠత్, మునిచరణస్య భూస్పర్శా త్ప్రాగేవ స్వయ ముత్థితవాన్ 'ఊర్ధ్వంప్రాణా హ్యుత్క్రామన్తి యూనః స్థవిర ఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతిపద్యతే' ఇతిశాస్త్రమనుసరన్నితి భావః. 'ఉదో నూర్ధ్వకర్మణీ'తి నియమాత్, ఇహోర్ధ్వకర్మణి నాత్మనేపదం. పతత్పతంగ ఇత్యత్ర పతంగస్య పతనాసంభవాదియ మభూతోపమే త్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభణుః అతఏవాత్రాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వాయోగాదుత్ప్రేక్షేత్యాధునికాలంకారికా స్సర్వే వర్ణయంతి.

అథ ప్రయత్నోన్నమితానమత్ఫణై
ర్ధృతే కథంచి త్ఫణినాం గణై రధః,
న్యధాయిషాతా మభిదేవకీసుతం
సుతేన ధాతు శ్చరణౌ భువ స్తలే. 13

అథేతి. అథాచ్యుతోత్థానానన్తరం, ధాతు స్సుతేన నారదేన, ప్రయత్నే నోన్నమితా స్తథాపి మునిపాదన్యాసభారా దానమంతః ఫణాః యేషాం తైః ఫణినాం గణైః అధః అధఃప్రదేశే, కథంచి ద్ధృతే స్థాపితే, భువః స్థలే భూపృష్ఠే, అభిదేవకీసుతం 'లక్షణేనాభిప్రతీఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. చరణౌ న్యధాయిషాతాం నిహితౌ, దధాతేః కర్మణిలుఙ్. 'స్యసిచ్సీయుడి' త్యాదినా చిణ్వదిటి యుగాగమః. అత్ర ఫణినాం నమనోన్నమనాసంబంధేఽపి మునిగౌరవాయ తత్సంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిభేదః.

తమర్ఘ్య మర్ఘ్యాదిక మాదిపూరుషః
సపర్యయా సాధు స పర్యపూపుజత్
గృహా నుపైతుం ప్రణయా దభీప్సవో
భవన్తి నాపుణ్యకృతాం మనీషిణః. 14

తమితి. ఆదిపూరుషః పురాణపురుషః 'అన్యేషామపిదృశ్యత' ఇతి వా దీర్ఘః. స కృష్ణః, అర్ఘ్యం పూజార్హమిత్యర్థః. 'దండాదిభ్యోయః.' తం నారదం అర్ఘ్యార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం, 'పాదార్ఘాభ్యాంచే'తి యత్ప్రత్యయః 'మూల్యేపూజావిధావర్ఘః, షట్సుత్రిష్వర్ఘ్య మర్ఘార్థ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. అర్ఘ్య మాది ర్యస్యా స్తయా, అర్ఘ్యాదికయా 'శేషా ద్విభాషే'తి కప్రత్యయః. సపర్యయా పూజయా 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యా ర్చార్హణా స్సమా' ఇత్యమరః. సాధు యథా తథాపర్యపూపుజత్ పరిపూజితవాన్, ణౌచఙ్ యుక్తం చైత దితి అర్థాంతరం న్యస్యతి— గృహానితి. మనస ఈషిణో మనీషిణః సంతః, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః అపుణ్యకృతాం పుణ్య మకృతవతాం, 'సుకర్మపాపమంత్రపుణ్యేషుకృఞ' ఇతి భూతే క్విప్. గృహాన్ ప్రణయా దుపైతుం, అభీప్సవోఽభ్యాప్తు మిచ్ఛవః, ఆప్నోతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. 'ఆప్జ్ఞప్యృధామీది' తీకారః న భవంతి కింతు పుణ్యకృతా మేవ. అతః కృతార్థా లబ్ధాస్సంతః పూజ్యా ఇత్యర్థః.

న యావ దేతా వుదపశ్య దుత్థితౌ
జన స్తుషారాంజనపర్వతా వివ,
స్వహస్తదత్తే మునిమాసనే ముని
శ్చిరంతన స్తావ దభిన్యవీవిశత్. 15

నేతి. ఉత్థితౌ వేతౌ మునికృష్ణౌ, జనః, తుషారాంజనయోః పర్వతావివ, యావ న్నోదపశ్యత్ నోత్ప్రేక్షితవాన్, తావ చ్చిరంతనః పురాణః, మునిః కృష్ణః, పురా కిల భగవాన్ బదరికారణ్యే నారాయణావతారే తపసి స్థితవా నితి పురాణవచనాత్. 'సాయం చిర మి'త్యాదినా ట్యుట్ప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ. స్వహ స్తేన దత్తే ఆసనే, మునిం నారదం, అభిన్యవీవిశత్ స్వాభిముఖ్యేనోపవేశితవాన్, అభినిపూర్వాద్విశతే ర్ణ్యంతా ల్లుజి 'ణి శ్రి' ఇతి చఙ్.

మహామహానీలశిలారుచః పురో
నిషేదివాన్ కంసకృష స్స విష్టరే,
శ్రితోదయాద్రే రభిసాయ ముచ్చకై
రచూచుర చ్చంద్రమసోఽభిరామతామ్. 16

మహదితి. మహత్యాః మహానీలశిలాయాః, సింహళద్వీపసంభవేంద్రనీలోపలస్య రుగివ రుగ్యస్య తస్యేత్యుపమాలంకారః. 'సింహళ స్యాకరోద్భూతా మహానీలాస్తు తే స్మృతా' ఇతి భగవా నగస్త్యః. కంసకృషః శ్రీకృష్ణస్య, పురోఽగ్రే విష్టరే ఆసనే. 'వృక్షాసనయో ర్విష్టర' ఇతి సత్వం నిషేదివాన్ ఉపవిష్టవాన్, 'భాషాయాం సదవస శ్రువ' ఇతి క్వసుః. స మునిః, అభిసాయం సాయంకాలాభిముఖం, అవ్యయీభావః. సాయంకాలస్య కార్ష్ణ్యా త్కృష్ణోపమానత్వం. శ్రితః ఉదయ ఇత్యద్రి ర్యేన తస్య చంద్రమసః, అభిరామతాం ఉచ్చకైః శోభాం, అచూచురత్ చోరితవాన్, ప్రాప్తవానిత్యర్థః. చుర స్తేయే. 'ణిశ్రీ'త్యాదినాచఙ్. అత్రాన్యస్యాన్యసంబంధాసంభవా చ్చంద్రమసోఽభిరామతామివాభిరామతామిత్యౌపమ్యపర్యవసానాదసంభవద్వస్తుసమ్బన్ధరూపో నిదర్శనాభేదః స చోక్తోపమయా మంగాంగిభావేన సంకీర్యతే.

విధాయ తస్యాపచితిం ప్రసేదుషః
ప్రకామ మప్రీయత యజ్వనాం ప్రియః,
గ్రహీతు మార్యా న్పరిచర్యయా ముహు
ర్మహానుభావా హి నితాన్త మర్థినః. 17

విధాయేతి. యజ్వానో విధినేష్టవన్తః. 'యజ్వా తు విధినేష్టవా' నిత్యమరః. సుయజో ర్జ్వనిప్, తేషాం ప్రియో హరిః, ప్రసేదుషః ప్రసన్నస్య, సదేః క్వసురిత్యుక్తం తస్య మునే రపచితిం పూజాం, 'పూజా నమస్యాపచితి' రిత్యమరః. విధాయ కృత్వా, ప్రకామమత్యన్తం, అప్రీయత ప్రీతోఽభవత్, ప్రీయ తేర్దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్ మునిపూజాయాః ప్రీతిహేతుత్వేఽర్థాంతరం న్యస్యతి—గ్రహీతుమితి మహానుభావాః, మహాత్మానః, అర్చ్యాన్ పూజ్యాన్, పరిచర్యయా, వరివస్యయా గ్రహీతుం వశీకర్తుం 'గ్రహోలిటిదీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః. ముహు ర్నితాంతం, అర్థినోఽభిలాషవంతోహి, అర్థ

న మర్థో౽భిలాషః స ఏషా మస్తీతి మత్వర్థీయ ఇనిః న తు ణినిః. కృద్వృత్తేస్త ద్ధితవృత్తి ర్బలీయ సీతి భాష్యే ఉక్తత్వాత్.

అశేషతీర్థోపహృతాః కమణ్డలో
ర్నిధాయ పాణా వృషిణాభ్యుదీరితాః,
అఘౌఘవిధ్వంసవిధౌ పటీయసీ
ర్నతేన మూర్ధ్నా హరి రగ్రహీ దపః. 18

అశేషేతి. అశేషతీర్థేభ్యః ఉపహృతాః ఆహృతాః, తథా కమండలోః పాణౌ నిధాయ, కమండలో రుదపాత్రా దుద్ధృత్య పాణౌ నిధాయేత్యర్థః. కుసూలా త్పచతీ త్యాదివత్ క్రియాంతరాక్షిప్తక్రియాపేక్షయా కమండలో రపాదానత్వా త్పంచమీ. 'అస్త్రీ కమండలుః కుణ్డీ' త్యమరః. ఋషిణా, అభ్యుదీరితాః క్షిప్తాః, అత ఏవాఘౌఘానాం పాపసమూహానాం, విధ్వంసవిధౌ వినాశకరణే, పటీయసీః స్సమర్థతరాః, పటుశబ్దాదీయసుని 'ఉగితశ్చే' తి ఙీప్. అపో జలాని, హరిః కృష్ణః, నతేన మూర్ధ్నా శిరసా, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్, గ్రహే ర్లుఙ్.

స కాంచనే యత్ర మునే రనుజ్ఞయా
నవాంబుదశ్యామతను ర్న్యవిక్షత,
జిగాయ జంబూజనిత శ్రియ శ్శ్రియం
సుమేరుశృంగస్య తదా తదాసనమ్. 19

స ఇతి. నవాంబుదశ్యామతనుః, సః హరిః, మునేరనుజ్ఞయా, కాంచనే కాంచనవికారే, వైకారికో౽ణ్ప్రత్యయః. యత్ర ఆసనే, న్యవిక్షత ఉపవిష్టవాన్, నిపూర్వవిశో లుఙ్ 'నేర్విశః' ఇత్యాత్మనేపదే 'శల ఇగుపధా దనిటః క్సః' ఇతి క్సః. తదాసనం, తదా హర్యుపవేశనసమయే, జంబూ ర్నీలఫలో వృక్షవిశేషః. 'జంబూస్సురభిపత్త్రాచ రాజజంబూ ర్మహాఫలే' త్యభిధానరత్నమాలాయామ్. తయా జనితా శ్రీ ర్యస్య తస్య తథోక్తస్య, భాషితపుంస్కత్వా త్పక్షే పుంవద్భావః. అతో నుమభావః. సుమేరుశృంగస్య శ్రియం, జిగాయ తద్వద్బభావిత్యర్థః. 'సన్లిటోర్జే' రితి కుత్వం. ఉపమానుప్రాసయో స్సంసృష్టిః.

స తప్తకార్తస్వరభాస్వరాంబరః
కఠోరతారాధిపలాఞ్ఛనచ్ఛవిః,
విదిద్యుతే బాడబజాతవేదస
శ్శిఖాభి రాశ్లిష్ట ఇవాంభసాం నిధిః. 20

స ఇతి. తప్తం పుటపాకశోధితం, కార్తస్వరం స్వర్ణం, 'రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనద మష్టాపదో౽స్త్రియా మి' త్యమరః, తద్వద్భాస్వరాంబరః పీతాం

బర ఇత్యర్థః. కఠోరతారాధిపస్య పూర్ణేందోః, లాంఛనస్య కళంకస్య ఛవి రివ ఛవిర్య స్యసః, ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః.ఉత్తరపదలోపశ్చ. స హరిః, బాడబజాత వేదసో బడబాగ్నేః, శిఖాభిః, ఆశ్లిష్టో యుక్తః, అంభసాం నిధిరివ విదిద్యుతే బభౌ.

రథాంగపాణేః పటలేన రోచిషా
మృషిత్విషః స్సంవలితా విరేజిరే,
చలత్పలాశాన్తరగోచరా స్తరో
స్తుషారమూర్తే రివ నక్తమంశవః. 21

రథాంగేతి. రథాంగం చక్రం పాణౌ యస్య తస్యహరేః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత' ఇతి పాణేః పరనిపాతః. రోచిషాం పటలేన, సంవలితాః మిశ్రితాః, ఋషేః త్విషో రుచయః, నక్తం రాత్రౌ, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయీభావః. తరోః వృక్షస్య చలతాం పలాశానాం పత్త్రాణాం, అంతరాణి వివరాణి, గోచరా ఆశ్రయా యేషాం తే తుషారః మూర్తి ర్యస్య తస్యేన్దోః. అంశవో మయూఖా ఇవ, విరేజిరే, చకాశిరే, ఉత్ప్రేక్షా.

ప్రఫుల్లతాపింఛనిభై రభీశుభి
శ్శుభై శ్చ సప్తచ్ఛదపాంసుపాణ్డుభిః,
పరస్పరేణ ఛురితామలచ్ఛవీ
తదైకవర్ణావివ తౌ బభూవతుః. 22

ప్రఫుల్లేతి. ప్రఫుల్లం వికసితం ''ఫుల్ల వికసన' ఇతి ధాతోః పచాద్యజంతం. ఫలే ర్నిష్ఠాయాం 'అనుపసర్గాత్ఫుల్ల క్షీబకృశోల్లాఘా' ఇతి నియమాత్ 'ఫుల్ల ఇత్యే 'ది'తి క్షీరస్వామీ. తాపింఛస్య తమాలస్య పుష్పం తాపింఛం 'ఫలేలుబి'తి తద్ధితలుక్. 'ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ మి'తి నపుంసకత్వమ్. 'కాలస్కంధ స్తమాలస్స్యా త్తాపింఛోఽప్యథ సింధుక'ఇత్యమరః. తేన సదృశైః ప్రఫుల్లతాపింఛనిభైః, నిత్యసమాసత్వా దస్వపదవిగ్రహః అతఏవ 'స్యురుత్తరపదేత్వమీ, 'నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోప మాదయః' ఇత్యమరః. సప్తచ్ఛదాః పర్ణాని.పర్వసు యస్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్షభేదః, 'సప్తపర్ణోవిశాలత్వక్శారదో విషమచ్ఛద' ఇత్యమరః సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తపర్ణాదిషూక్తం భాష్యే. శేషం తాపింఛవత్. తస్య పుష్పాణి సప్త చ్ఛదాని, తేషాం పాంసుః రజః, తద్వ త్పాండుభి స్సితైః, శుభై శ్చ శుభ్రైః, అభీ శురభిర్న్యోన్యరశ్మిభిః, 'అభీశుః ప్రగ్రహే రశ్మా వి'తి శాశ్వతః. పరస్పరేణ ఛురితే రూషితే, అమలే ఛవీ అన్యోన్యకాంతీ యయో స్తౌ, ఛవ్యో రభీశూనాం చావయవా వయవిభావాద్భేదేన నిర్దేశః. తౌ హరినారదౌ, తదా ఏకవర్ణా వివ బభూవతుః, ఉభ యప్రభామేళనా దుభయో రపి సర్వాంగీణో గంగాయమునాసంగమ ఇవ స్ఫటికేంద్ర

నీలమణిప్రభామేళనప్రాయః కశ్చిదేకవర్ణః ప్రాదుర్బభూవ తన్నిమిత్తాచ్చేయమనయో రేకవర్ణతోత్ప్రేక్షా.

యుగాంతకాలప్రతిసంహృతాత్మనో
జగన్తి యస్యాం సవికాస మాసత,
తనౌ మముస్తత్ర న కైటభద్విష
స్తపోధనాభ్యాగమసంభవా ముదః. 23

యుగాంతేతి. యుగాంతకాలే ప్రళయసమయే, ప్రతిసంహృతాః ఆత్మన్యుపసంహృతాః, ఆత్మానో జీవాః యేన తస్య, కైటభద్విషో హరేః, యస్యాం తనౌ, జగంతి లోకాః, సవికాసం సవిస్రంభం, ఆసత అతిష్ఠన్. 'ఆస ఉపవేశనే' లఙ్. తత్ర తనౌ దేహే, తపోధనస్య నారదస్య, అభ్యాగమేన ఆగమనేన సంభవంతీతి సంభవాస్సంభూతాః, పచాద్యచ్, ముదః సంతోషాః, నమముః అతిరిచ్యంతేత్యర్థః. చతుర్దశభువనభరణపర్యాప్తేఽప్యంతర్నమాంతీతి కవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధాతిశయేన, స్వతస్సిద్ధస్యాభేదేనాధ్యవసితత్వాదతిశయోక్తిః, సా చ ముదామంతస్సంబంధేఽపి అసంబంధోక్త్యా సంబంధాసంబంధరూపా.

నిదాఘధామాన మివాతిదీధితిం
ముదా వికాసం ముని మభ్యుపేయుషీ,
విలోచనే బిభ్రదధిశ్రితశ్రిణీ
సపుణ్డరీకాక్ష ఇతి స్ఫుటోఽభవత్. 24

నిదాఘేతి. నిదాఘ ముష్ణం, ధామ తేజో యస్య తం తథోక్తం. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణస్వేదాంబునో రపీ'తి విశ్వః. అర్కం సూర్యమివ అతిదీధితి మధికకాంతిం, మునిమభి నారద మభిలక్ష్య, 'అభిరభాగే' ఇతిలక్షణే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా. 'కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా' ముదా సంతోషేణ వికాస ముపేయుషీ ఉపగతే, క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. అతఏవాశ్రితా ప్రాప్తా శ్రీర్యాభ్యాం తే తథోక్తేః 'ఇకోఽచివిభక్తా'వితి నుమాగమః. విలోచనే నేత్రే బిభ్రత్, 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. స హరిః పుణ్డరీకాక్ష ఇత్యేవం, స్ఫుటోఽభవత్, సూర్యసన్నిధానే శ్రీవికాసభాక్త్వేన పుండరీకసాధర్మ్యాత్ పుండరీకే ఇవాక్షిణీ యస్యేత్యవయవార్థలాభే పుండరీకాక్ష ఇతి వ్యక్తమన్వర్థసంజ్ఞోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర బిభ్రత్ స్ఫుటోఽభవదితి పదార్థహేతుకస్య కావ్యలింగస్య నిదాఘధామాన మివేత్యుపమాసాపేక్షత్వాదనయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

సితం సితిమ్నా సుతరాం మునేర్వపు
ర్విసారిభి స్సౌధ మివాథ లమ్భయన్,

ద్విజావళివ్యాజనిశాకరాంశుభి
శ్శుచిస్మితాం వాచ మవోచ దచ్యుతః. 25

సితమితి. అథోభయో రుపవేశనానంతరం అచ్యుతః కృష్ణః, హేతుకర్తా, విసారిభిరభీక్ష్ణం విసర్పద్భిః 'బహుళమాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః ద్విజావళిః దంతపఙ్క్తిః. 'దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజా' ఇత్యమరః. సైవ వ్యాజః కపటం యస్య సః తద్రూపఇత్యర్థః. సచాసౌ నిశాకరశ్చ తస్యాంశుభిః కిరణైః, సితం స్వభావశుభ్రం మునే ర్నారదస్య వపుః శరీరం, సౌధం ప్రాసాదమివ, సుతరా మత్యంతం, అవ్యయాద్ధాదాప్ప్రత్యయః. సితిమ్నా ధావళ్యేన ప్రయోజ్యకర్త్రా, లంభయన్ ప్రాపయన్, అతిధవళయన్నిత్యర్థః. లభే రత్ర గత్యుపసర్జనప్రాప్త్యర్థత్వేనాగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి' త్యాదినా' అణి కర్తు ర్ణ్యకర్మత్వం, యథాహ వామనః—'లభే ర్గత్యర్థత్వా ణ్ణిచ్యణౌ కర్తుః కర్మత్వా కర్మత్వే' ఇతి ప్రాప్త్యుపసర్జనగత్యర్థత్వే తు కర్మత్వ మేవేతి రహస్యమ్. 'లభేశ్చే'తి నుమాగమః. శుచిస్మితాం వాచం, అవోచత్ ఉక్తవాన్, 'స్మితపూర్వాభిభాషీచ పూర్వభాషీ చ రాఘవ' ఇతి వ్యాయా దితి భావః. 'బ్రూఞోర్వచో' వాలుఙ్ వచ ఉమి'తి ఉమాగమేగుణః. అత్ర సౌధమివేత్యుపమాయాః, సితమ్నా లంభయ న్నిత్యసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ద్విజావళివ్యాజనిశాకరేతి చలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవస్య చ, మిథో నైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.

హరత్యఘం సంప్రతి హేతు రేష్యత
శ్శుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,
శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం
వ్యనక్తి కాలత్రితయేఽపి యోగ్యతామ్. 26

హరతీతి. భవదీయదర్శనం, శరీరం భజంతీతి శరీరభాజః తేషాం, ద్రష్టౄణామితి భావః, భజో ణ్విః. కాలత్రితయే భూతాదికాలత్రయేఽపి యోగ్యతాం పాత్రతాం, వ్యనక్తి గమయతి కుతః సంప్రతి దర్శనకాలే, అఘం పాపం హరతి అపనుదతి, ఏష్యతో భావినః, శుభస్య శ్రేయసః. హేతుః తథా పూర్వాచరితైః ప్రాగనుష్ఠితైః శుభై స్సుకృతైః కృతం, ఏవం త్రైకాల్యేఽపి కార్యత్వేన కారణత్వేనచ పుంసి సుకృతసమవాయమవగమయతి. తత్తే దర్శనం కస్య నాశాస్య మితి భావః. అత్ర హరతీత్యాదివాక్యార్థస్య శరీరేత్యాదివాక్యార్థహేతుత్వోక్త్యా వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలంకారః.

జగత్యపర్యాప్తసహస్రభానునా
నయ న్నియన్తుం సమభావి భానునా,

ప్రసహ్య తేజోభి రసంఖ్యతాం గతై
రద స్త్వయా నుత్త మనుత్తమం తమః. 27

జగతీతి. జగతి లోకే అపర్యాప్తా అపరిచ్ఛిన్నాః, సహస్రం భానవోఽంశవో యస్య తేన, భానునా అర్కేణ, 'భానవోఽర్కహరాంశవ' ఇత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ. యత్తమో నియన్తుం నివారయితుం, న సమభావి నాశంకి, భావే లుఙ్. అవిద్యమాన ముత్తమం యస్మాత్తదనుత్తమం సర్వాధికం, అద స్తమః మోహాత్మకం, అసంఖ్యతాం గతైః తేజోభిః ప్రసహ్య బలాత్, త్వయా నుత్తం నున్నం, అత శ్లాఘ్యదర్శనో భవానితి భావః. 'నుదవిదే' త్యాదినా వికల్పాన్నిష్ఠానత్వాభావః, అత్రోపమానాద్భానోః మునే రాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః.

కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాసృజా
సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్మనా,
సదోపయోగేఽపి గురు స్త్వమక్షయో
నిధి శ్శ్రుతీనాం ధనసంపదామివ. 28

కృతఇతి. ప్రజానాం జనానాం, అపత్యానాం చ, క్షేమకృతా కుశలకారిణా 'ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జన' ఇత్యమరః. సుపాత్రే యోగ్యపురుషే, కటాహాదిదృఢభాజనే చ, నిక్షేపేణ నిధానేన, నిరాకులాత్మనా స్వస్థచిత్తేన, 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. ప్రజాసృజా బ్రహ్మణా, పుత్రిణా చ త్వం ధనసంపదామివ శ్రుతీనాం వేదానాం, సదోపయోగే దానభోగాభ్యాం వ్యయేఽపి, అక్షయః ఏకత్రామ్నాయాదన్యత్రానంత్యాచ్చేతి భావః. గురు రుపదేష్టా, సంప్రదాయప్రవర్తక ఇతి యావత్. అన్యత్ర మహాన్ నిధీయతేత్రేతి నిధిః నిక్షేపః కృతః, 'ఉపసర్గే ఘోః కి'రితి కిప్రత్యయః. శ్రుతిసంప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రతిష్ఠాహేతూనాం భవాదృశాం. దర్శనం కస్య న శ్లాఘ్యమితి భావః. అత్ర శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతవిషయ ఇత్యాహుః.

విలోకనేనైవ తవామునా మునే
కృతః కృతార్థోఽస్మి నిబర్హితాంహసా,
తథాపి శుశ్రూషు రహం గరీయసీ
ర్గిరోఽథవా శ్రేయసి కేన తృప్యతే. 29

విలోకనేనేతి. హే మునే నిబర్హితాంహసా అపహృతపాప్మనా అత ఏవ అమునా తవ విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్మి, తథాప్యహం, గరీయసీః అర్థవత్తరాః, 'ద్వివచనవిభజ్యోపపదే' ఇత్యాదినా ఈయసున్. 'ఉగితశ్చే'తి ఙీప్. 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా గురోర్గరాదేశః, గిర స్తవ వాచోఽపి, శుశ్రూషుః శ్రోతు

మిచ్ఛురస్మి శృణోతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. న చైతదప్యపేక్షిత్యాహ—అథ వేతి. తథా పీత్యర్థః అథ వేతి పక్షాంతరప్రసిద్ధ్యో రితి గణవ్యాఖ్యానాత్. శ్రేయసి విషయే, కేన తృప్యతే, న కే నాపీత్యర్థః. కృతార్థతాయా ఇయత్తాభావాదితి భావః, భావేలిట్.

ఏవం ప్రియ ముక్త్వా సంప్రత్యాగమనప్రయోజనం వినయేన ప్రచ్ఛతి.—

గతస్పృహోఽప్యాగమనప్రయోజనం
వదేతి వక్తుం వ్యవసీయతే యయా,
తనోతి న స్తాం ముదితాత్మగౌరవో
గురు స్తవై వాగమ ఏష ధృష్టతామ్. 30

గతస్పృహాఇతి. గతస్పృహో విరక్తోఽపి, త్వం ఆగమనప్రయోజనం, వదేతి వక్తుం యయా ధృష్టతయా, వ్యవసీయతే ఉద్యమ్యతే, స్యతేర్భావేలట్. ఉదిత ముత్పన్నం ఉక్తంవా, ఆత్మనో మమ గౌరవం యేన సః, గురుః శ్లాఘ్యః, ఏష తవ ఆగమ ఆగమనమేవ, నోఽస్మాకం, తాం ధృష్టతాం, తనోతి, భగవతో నిస్పృహ త్వేఽపి ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాశః ప్రశ్న ఇతి భావః.

ఇతి బ్రువంతం తమువాచ స వ్రతీ
న వాచ్య మిత్థం పురుషోత్తమ త్వయా,
త్వ మేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః
కి మస్తి కార్యం గురుయోగినా మపి. 31

ఇతీతి. ఇతి బ్రువంతం తం హరిం, స వ్రతీ ముని రువాచ, కిమితి హేపురుషోత్తమ పురుషేషు శ్రేష్ఠ. 'ననిర్ధారణ' ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధః. త్వయా ఇత్థం గతస్పృహోఽపీత్యేవం, న వాచ్యం, గతస్పృహస్యా ప్యత్ర ప్రయోజనసంభవాదితి భావః. తదేవాహ—యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయః ప్రత్యక్షీకర్తవ్యః, ఇత్యతోఽస్మాత్, అన్య ద్గురుకార్యం. కి మస్తి న కించి దిత్యర్థః తస్మాన్న ప్రయోజనాంతరప్రశ్నావకాశ ఇతి భావః.

యదుక్తం యోగినా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవద్రఢయతి.—

ఉదీర్ణరాగప్రతిరోధకం జనై
రభీక్ష్ణ మక్షుణ్ణతయాతిదుర్గమమ్,
ఉపేయుషో మోక్షపథం మనస్విన
స్త్వ మగ్రభూమి ర్నిరపాయసంశ్రయా. 32

ఉదీర్ణేతి. ఉదీర్ణ ఉద్రిక్తః, రాగో విషయాభిలాషః, స ఏవ ప్రతిరోధకః ప్రతిబంధః, పాటచ్చరశ్చ యస్మిన్ తం, 'ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలిమ్లుచాః' ఇత్యమరః. అభీక్ష్ణ మక్షుణ్ణతయా అనభ్యస్తత్వేన, అన్యత్రాప్రతిహతత్వే

న చ, జన్యై రతిదుర్గమం, మోక్షపథం అపవర్గమార్గం, కాంతారం చ, ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః, 'ఉపేయివానసనాశ్వాననూచానశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. మనస్వినః స్సుమనసో ధీరస్య 'ప్రశంసాయా మినిః' త్వమేవ నిరపాయః పునరావృత్తి రహితః, సంశ్రయః ఆశ్రయః ప్రాప్తి ర్యస్యాస్సా తథోక్తా, 'న చ పునరావర్తతే' ఇతి శ్రుతేః అగ్రభూమిః ప్రాప్యస్థానం. 'అగ్ర మాలంబనే ప్రాప్య' ఇతివిశ్వః. 'సోఽహ మి'త్యాది శ్రుతేః. త్వత్ప్రాప్తేరేవ మోక్షత్వా దితి భావః. తస్మా న్ముముక్షూణా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్. 'త మేవం విదిత్వాతిమృత్యు మేతి నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనా యే'తి శ్రుతేః. యథా కస్యచి త్కుతశ్చి త్సఙ్కటా న్నిర్గత్య కేనచిత్కాంతారేణాగతస్య కించి న్నిర్బాధస్థానప్రాప్తి రభయాయ కల్పతే తథా త్వమేవ ముముక్షో రితి ధ్వనిః.

నను ప్రకృతివివిక్తపురుషసాక్షాత్కారా న్మోక్షః నాస్మత్సాక్షాత్కారాదిత్యాశంక్య సోఽపి త్వమేవేత్యాహ—

ఉదాసితారం నిగృహీతమానసై
ర్గృహీతమధ్యాత్మదృశా కథంచన,
బహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథగ్విదుః
పురాతనం త్వాం పురుషం పురావిదః. 33

ఉదాసితారమితి. పురావిదః పూర్వజ్ఞాః కపిలాదయః, త్వాం నిగృహీతమానసైః అంతర్నిరుద్ధచిత్తైః, యోగిభిః, ఆత్మని అధి ఇత్యధ్యాత్మం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'అనశ్చే'తి సమాసాంతష్టచ్. అధ్యాత్మం దృక్ జ్ఞానం తయా అధ్యాత్మదృశా, ప్రత్యగ్దృష్ట్యా, కథంచన, గృహీతం సాక్షాత్కృతం కేన రూపేణ గృహీతమత ఆహ—ఉదాసితారముదాసీనం ప్రకృతౌ స్వార్థం ప్రవృత్తాయామపి స్వయం కర్తృత్వాద్యస్పృష్ట మిత్యర్థః. ఆసేస్తృచ్. బహి ర్వికారేభ్యో బహిర్వికారం, మహదాదిభ్యః పృథగ్భూత మిత్యర్థః. 'అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా' ఇత్యవ్యయీభావః. కించ ప్రకృతే స్త్రైగుణ్యాత్మనో మూలకారణాత్, పృథ గ్విభిన్నం. 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు ప్రధానే మూలకారణ' ఇతి యాదవః. పురా భవం పురాతనం, అనాదిం, 'సాయంచిర మి'త్యాదినా ట్యుట్ ప్రత్యయః. పురుషం పురుషశబ్దవాచ్యం,విజ్ఞానఘనం విదుః విదన్తి, 'విదో లటో వే'తి ఝేరుసాదేశః. యదాహుః—'మూలప్రకృతి రవికృతి ర్మహదాద్యాః ప్రకృతి వికృతయ స్సప్త, షోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుష'ఇతి. 'అజామేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణా మి'త్యాదిశ్రుతేశ్చ. సోఽపి త్వమేవ. 'తత్త్వ మసీ'త్యాది వాక్యై రైక్యశ్రవణాత్. తస్మా త్త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సుష్ఠూక్తమితి భావః.

ఏవం భగవతో నిర్గుణస్వరూప ముక్త్వా సంప్రతి ప్రస్తుతోపయోగితయా సగుణ మాశ్రిత్య షడ్భిః స్తౌతి.—

నివేశయామాసిథ హేలయోద్ధృతం
ఫణాభృతాం ఛాదన మేక మోకసః,
జగత్త్రయైకస్థపతి స్త్వ ముచ్చకై
రహీశ్వర స్తంభశిరస్సు భూతలమ్. 34

నివేశయామాసిథేతి. జగత్త్రయస్య లోకత్రయస్య, ఏకస్థపతి రేకాధిపతిః, ఏకశిల్పీచ, 'స్థాపత్యేధిపతౌ తక్ష్ణి స్థపతి స్సచివేఽపి చే'తి వైజయంతీ, త్వం హేలయా లీలయా ఉద్ధృతవరాహావతార ఇతి భావః. ఫణాభృతా మురగాణాం, ఓకస ఆశ్రయస్య, సద్మనశ్చ, 'ఓక స్సద్మని చాశ్రయ' ఇతి విశ్వః. ఏకం ఛాదనమావరణం భూతలం, ఉచ్చకై రున్నతేషు, అహీశ్వరః శేషః, సఏవ స్తంభః, తస్య శిరస్సు మూర్ధసు, అగ్రేషుచ, సహస్రేఽపీతిభావః. నివేశయామాసిథ నిహితవాన్. నివిశతే ర్ణ్యంతా దామ్ప్రత్యయః. 'కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటీ'తి అస్తే రనుప్రయోగః. అత్ర శ్లిష్టాశ్లిష్ట రూపకయో ర్హేతుహేతుమద్భావాత్ శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్.

అనన్యగుర్వ్యా స్తవ కేన కేవలం
పురాణమూర్తే ర్మహిమావగమ్యతే,
మనుష్యజన్మాపి సురాసురాన్గుణై
ర్భవాన్ భవచ్ఛేదకరైః కరోత్యధః. 35

అనన్యేతి. న విద్యతే అన్యో గురు ర్యస్యా స్తస్యాః, అనన్యగుర్వ్యా ఇత్యేతదీకారాంతః పాఠః. సమాసాత్ప్రాగుకారేణ 'నద్యృత శ్చే'తి కప్ప్రసంగో న, పశ్చాత్త్వనుపసర్జనాధికారాత్. 'ఓతో గుణవచనా'దితి న ప్రాప్నోతీతి. 'ఙితి హ్రస్వ శ్చే'తి వానదీత్వాత్. 'ఆణ్నద్యాః' ఇతి ఆడాగమః. కేచి త్సమాసాంతవిధి రనిత్య ఇతీకారం సంపాదయంతి. తస్యాః సర్వోత్తరాయాః, తవ పురాణమూర్తేః కేవలం అమానుషస్వరూపస్యైవ, 'కేవలః కృత్స్న ఏక స్స్యా త్కేవలం చావధారణే' ఇతి శాశ్వతః. మహిమా కేనావగమ్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. కుతః మనుష్యే జన్మ యస్య సః. మనుష్యజన్మాపి భవాన్. 'అవర్జ్యో హి బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః. భవచ్ఛేదకరైః సంసారనివర్తకైః గుణైః జ్ఞానాదిభిః, సురాసురాన్, సురాసురవిరోధస్య కార్యోపాధికత్వేనాశాశ్వతికత్వాత్. 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకవద్భావ ఇత్యాహుః. అధః కరోతి. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మదన్యత్వేన శేషత్వాదితి మానుష ఏవ తే మహిమా దురవగాహః, అమానుషస్తు కిముతేతి తాత్పర్యార్థః. ద్వితీయార్థే అసకృద్వ్యంజనయుగ్మావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః.

లఘూకరిష్య న్నతిభారభఙ్గురా
మమూం కిల త్వం త్రిదివాదవాతరః,

ఉదూఢలోకత్రితయేన సాంప్రతం
గురుర్ధరిత్రీ క్రియతేతరాం త్వయా. 36

లఘూకరిష్యన్నితి. త్వమతిభారేణోర్జేన స్వరూపేణ, భంగురాం స్వయం భజ్యమానాం, 'భంజభాసమిదో ఘురజ్'ఇతి ఘురచ్. 'భఙ్గురః కర్మకర్తరీ'తి వామనః. అమూం భువ మిత్యర్థః. లఘూకరిష్య న్నిర్భరాం కరిష్యన్ కిల. 'కృభ్వస్తి—'ఇత్యాదినా ఽభూతతద్భావే చ్విః. 'చ్వౌచే'తి దీర్ఘః తృతీయా ద్యోస్త్రిదివ స్స్వర్గః, తస్మాత్, 'ఘుజర్థే కవిధానం' వృత్తివిషయే సంఖ్యాశబ్దస్య పూరణార్థత్వం త్రిభాగాదివత్ అవాతరః అవతీర్ణోఽసి, సాంప్రతం సంప్రతి, ఉదూఢలోకత్రితయేన, కుక్షావితి శేషః. త్వయా ధరిత్రీ భూమిః, గురుః పూజ్యా భారవతీచ, క్రియతేతరాం అతిశయేన క్రియతే, 'తిఙ శ్చే'తి తరప్. 'కిమేత్తిఙవ్యయఘాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే' ఇత్యాం ప్రత్యయః. లఘూకర్త్రాపి గురుకర్త్రేతి. విరోధప్రతీతేః విరోధాభాసోఽలంకారః. 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' ఇతిలక్షణాత్.

నిజౌజసోజ్జాసయితుం జగద్ద్రుహా
ముపాజహీథా న మహీతలం యది,
సమాహితైరప్యనిరూపిత స్తతః
పదం దృశ స్స్యాః కథ మీశ మాదృశామ్. 37

నిజౌజసేతి. నిజౌజసా స్వతేజసా, జగద్భ్యో ద్రుహ్యంతీతి జగద్ద్రుహః కంసాదయః, 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. తేషా ముజ్జాసయితుం తాన్ హంతు మిత్యర్థః. 'జాసిని ప్రహణే'త్యాదినా కర్మణి శేషే షష్ఠీ, 'జసుహింసాయామి'తి చురాదిః. మహీతలం భూలోకం, నోపాజహీథా యది నావాతరశ్చేత్, 'ఓహాఙ్ గతా' వితి ధాతో ర్లఙి థాస్. తత స్తర్హి, సమాహితై స్సమాధినిష్ఠైరపి. సకర్మకాదపి వ్యాశితాది పదవివక్షితే కర్మణి కర్తరి క్తః. అథ వా సమాహితచిత్తైరిత్యర్థః. విభక్తథసేషు'విభక్తా భ్రాతర' ఇతి వదుత్తరపదలోపో ద్రష్టవ్యః. గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోప ఇతి కైయటః అనిరూపితః అగృహీతస్త్వం, హే ఈశ మాదృశాం చర్మచక్షుషామితిభావః. వినయోక్తి రియం. దృశో దృష్టేః పదం గోచరః, కథం స్యాః న కథంచిదిత్యర్థః. తస్మాత్త్వత్సాక్షాత్కార ఏవ అగమనప్రయోజనమితి భావః.

నను కోఽసా నిర్బంధః య న్మహ్యమే వాయం దుష్టనిగ్రహాధికార ఇత్యాశంక్య అనన్యసాధ్యత్వాదిత్యాహ.—

ఉపప్లుతం పాతు మదో మదోద్ధతై
స్త్వమేవ విశ్వంభర విశ్వ మీశిషే,

ఋతే రవేః క్షాళయితుం క్షమేత కః
క్షపాతమస్కాండమలీమసం నభః. 38

ఉపప్లుతమితి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః విశ్వత్రాతా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీ'త్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః. మదోద్ధతైః కంసాదిభిః, ఉపప్లుతం పీడితం, అదో విశ్వం లోకం పాతుం రక్షితుం, త్వమేవ ఈశిషే శక్నోషి, విశ్వంభరత్వాదితి భావః. ఈశ ఐశ్వర్యే లటి థాస్. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతమాహ—ఋత ఇతి. క్షపాయా రాత్రేః, తమస్కాండైః స్తమోవర్గైః, 'కాండోఽస్త్రీదణ్డబాణార్వవర్గావసరవారి ష్వి'త్యమరః, 'కస్కాదిషు చే'తి విసర్జనీయస్య సత్వమ్. మలీమసం మలినం, 'మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషిత మి'త్యమరః. 'జ్యోత్స్నాతమిస్రే'త్యాదినా మత్వర్థీయో నిపాతః నభః క్షాళయితుం విశదీకర్తుం, రవేః ఋతే రవిం వినా, 'అన్యారా దితరర్తే' ఇత్యాదినా పంచమీ. కః క్షమేత శక్నుయాత్, నకోఽపీత్యర్థః. క్షమూష్ సహనే లిఙ్. అత్ర వాక్యద్వయేఽపి సమానధర్మస్యైకస్య ఈశిషే క్షమేతేతి శబ్దద్వయేన వస్తుప్రతివస్తుభావేన నిర్దేశా త్తత్రాపి వ్యతిరేకముఖ్యత్వా ద్వైధర్మ్యేణ ప్రతివస్తూపమాలంకారః. తదుక్తం—'సర్వస్య వాక్యార్థగతత్వేన సామాన్యస్య వాక్యద్వయే పృథఙ్నిర్దేశే ప్రతివస్తూపమా.

కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా
జ్జనో మృగాణా మివ య త్తవ స్తవమ్,
హరే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర
ద్విపద్విషః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా. 39

కరోతీతి. కించ జనో మృగాణామివ, కంసాది మహీభృతాం వధా ద్ధేతోః తవ స్తవం స్తోత్రం, 'స్తవః స్తోత్రం స్తుతి ర్నుతి రి'త్యమరః. కరోతీతి యత్, హేహరే కృష్ణ, సింహేతి చ గమ్యతే. సా స్తుతిక్రియా, హిరణ్యాక్షపురస్సరాః హిరణ్యాక్షప్రముఖాః యే అసురాః త ఏవ ద్విపా గజా స్తేషాం ద్విషో హంతురిత్యర్థః. తస్య తవ. ప్రత్యుత వైపరీత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్యుక్తవైపరీత్యే' ఇతి గణవ్యాఖ్యానే. తిరస్క్రియా అవమానః, యదితి సామాన్యే నపుంసకమ్. సేతి విధేయలిఙ్గమ్ గజఘాతిన స్సింహస్య, మృగవధవర్ణనమివ మహాసురహంతు స్తవ కంసాదిక్షుద్రనృపవధోద్ఘాటనం తిరస్కార ఏవేత్యర్థః. అత్రాసురద్విపానామితి హరివద్ధరిరితి క్లిష్టపరంపరితరూపకమ్. మృగాణా మివేత్యుపమయా అంగాంగిభావేన సంకీర్యతే.

ఏవం స్తుత్యాదిభిరభిముఖీకృత్యాగమనప్రయోజనం వక్తు ముపోద్ఘాతయతి.

ప్రవృత్త ఏవ స్వయ ముజ్ఝితక్రమః
క్రమేణ పేష్టుం భువనద్విషా మసి,

తథాపి వాచాలతయా యునక్తి మాం
మిథ స్త్వదాభాషణలోలుపం మనః. 40

ప్రవృత్త ఇతి. త్వ ముజ్ఝితక్లమ స్త్యక్తశ్రమస్సన్, క్రమేణ భువనాని ద్విషంతీతి భువనద్విషో దుష్టాః తేషాం పేష్టుం తాడ హంతుమిత్యర్థః. 'జాసినిప్రహణనాటకోథ్రపిషాం హింసాయా' మితి కర్మణి శేషే షష్ఠీ స్వయమే వాప్రేరిత ఏవ ప్రవృత్తోఽస్యేవ తర్హి పిష్టపేషణం మాకార్షీ రితిచే త్తత్రాహ—తథాపి స్వతః ప్రవృత్తేఽపి, మిథో రహసి, త్వదాభాషణే త్వయా సహ సల్లాపే, లోలుపం లుబ్ధం 'లుబ్ధోఽభిలాషుక స్తృష్ణ క్సమౌ లోలుపలోలుభౌ' విత్యమరః. మనః మాం వాచాలతయా సహ యునక్తి లట్ వాచాలం కరోతీత్యర్థః. వాచో బహ్వ్యోఽస్య సంతీతి వాచాలః. 'ఆల జాటజౌ బహుభాషిణీ'తి ఆలచ్ప్రత్యయః. 'స్యా జ్జల్పాకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవా గి'త్యమరః.

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రార్థయతే.—

త దింద్రసందిష్ట ముపేంద్ర య ద్వచః
క్షణం మయా విశ్వజనీన ముచ్యతే,
సమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా
మహిద్విష స్త ద్భవతా నిశమ్యతామ్. 41

తదితి. తత్తస్మాత్, ఇంద్ర ముపగత ఉపేంద్రః, హేఇంద్రానుజ అతఏవేంద్రసందిష్టం శ్రోతవ్య మితి భావః. కించ విశ్వస్మై జనాయ హితం విశ్వజనీనం, 'ఆత్మన్విశ్వజనభోగో త్తరపదాత్ఖ' ఇతి ఖప్రత్యయః. య ద్వచః, క్షణం న తు చిరం, మయోచ్యతే, తద్వచః, అహిద్విషో వృత్రఘ్నస్య, 'సర్పే వృత్రాసురేఽ ప్యహి' రితి వైజయంతీ. సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం ధురంధరత్వం, గతేన అతోఽపి భవతా నిశమ్యతాం శ్రూయతాం, ప్రార్థనాయాం లోట్. ధురం వహతీతి ధుర్యః. 'ధురో యడ్ఢకా'వితి యత్ప్రత్యయః. స్ఫుట మత్ర పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అథ శిశుపాలో హంతవ్య ఇతి వక్తుం తస్యావశ్యవధ్యత్వేఽనన్యవధ్యత్వజ్ఞాపనౌపయికతయాత్యోద్ధత్యప్రకటనార్థం జన్మాంతరవృత్తాంతం తావదుద్ఘాటయతి.—

అభూదభూమిః ప్రతిపక్షజన్మనాం
భియాం తనూజ స్తపనద్యుతి ర్దితేః,
య మింద్రశబ్దార్థనిషూదనం హరే
ర్హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే, 42

అభూదితి. ప్రతిపక్షాచ్ఛత్రోః జన్మ యాసాం తాసాం భియాం, అభూమి రవిషయః, నిర్భీక ఇత్యర్థః, తపనద్యుతిస్సూర్యప్రతాపః, దితేస్తనూజో దైత్యోఽభూత్. కోఽసావత ఆహ—హరేరింద్రస్య ఇన్ద్రశబ్దార్థనిషూదనం ఇందతీతీంద్రః 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' 'ఋజ్రేంద్రే'త్యాదినా రన్ప్రత్యయాంత ఔణాదికో నిపాతః. తస్య ఇంద్రశబ్దస్య ఇంద్ర ఇతి సంజ్ఞాపదస్య, యోఽర్థః. పరమైశ్వర్యలక్షణః తస్య నిషూదనం నివర్తకం కర్తరిల్యుట్. హరేరైశ్వర్యహర్తార మిత్యర్థః. యం దైత్యం హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యశబ్దపూర్వం, కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే, హిరణ్యకశిపుమాహు రిత్యర్థః. అత్ర హిరణ్యశబ్దపూర్వత్వం కశిపుశబ్దస్యైవ నతు సంజ్ఞినః తదర్థస్యేతి శబ్దపరస్య కశిపుశబ్దస్యార్థగతత్వేనాప్రయోజ్యస్య ప్రయోగాదవాచ్యవచనాఖ్యార్థ దోష మాహుః—'యదవాచ్యస్య వచన మావాచ్యవచనం హిత ది'తి సమాధానంతు, ఏవంవిధవిషయే శబ్దపరేణాప్యర్థలక్షణేతి కథంచి త్సంపాద్య మిత్యుక్తమస్మాభిర్దేవపూర్వం గిరింతే ఇతి, 'ధను రుపపద మస్మై వేదమభ్యాదిదేశ' ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే సంజీవిన్యాం ఘంటాపథేచ. విశేషతశ్చాత్ర—యం దైత్య ముద్దిశ్య హిరణ్యపూర్వం కశిపుం హిరణ్యశబ్దపూర్వం కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే సంజ్ఞాత్వేన ప్రయుఙ్క్తే ఇతి.

స మత్సరేణాసుర ఇత్యుపేయుషా
చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతామ్,
భయస్య పూర్వావతర స్తరస్వినా
మనస్సు యేన ద్యుసదాం న్యధీయత. 43.

సమత్సరేణేతి. సమత్సరేణ సవైరేణ, 'మత్సరోఽన్యశుభద్వేషే' ఇత్యమరః. అస్యతీత్యసురః. 'అసేరురన్' అసుర ఇతి నామ్నః, చిరాయ చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకాః' ఇత్యవ్యయేష్వమరః. ప్రథమాభిధేయతాం ఉపేయుషా అన్వర్థతయా ముఖ్యార్థతాం గతేన, తరస్వినా బలవతా, 'తరసీ బలరంహసీ' ఇతివిశ్వః. యేన హిరణ్యకశిపునా, దివి సీదంతీతి ద్యుసదః దేవాః, తేషాం మనస్సు భయస్య పూర్వావతరః ప్రథమప్రవేశః, 'ఋదోరప్' న్యధీయత నిహితః, ధాఞః కర్మణి లఙ్. అస్మాదేవ దేవానాం భయోత్పత్తిరభూ దిత్యర్థః.

దిశా మధీశాం శ్చతురో యత స్సురా
నపాస్య తం రాగహృతా స్సిషేవిరే,
అవాపు రారభ్య తత శ్చలా ఇతి
ప్రవాద ముచ్చైరయశస్కరం శ్రియః. 44

దిశామితి. శ్రియ స్సంపదః, యతో యదేత్యర్థః. దిశా మధీశాన్ దిక్పతీ నపి, చతుర స్సురాన్, ఇంద్ర యమవరుణకుబేరాన్, అపాస్య హిత్వా తం హిరణ్యకశిపుం, రాగవృతాః రాగాకృష్టా స్సత్యః, నతు బలాదితి భావః. నిషేవిరే, యతో వీరప్రియాః శ్రియ ఇతి భావః. తత ఆరభ్య తదా ప్రభృతి, అయశః కరోతీ త్యయశస్కరం దుష్కీర్తిహేతుమిత్యర్థః. 'కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేష్వి'తి టప్రత్యయః. అతః 'కృకమి' త్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వం. ఉచ్చైః ప్రచురం, చలా అస్థిరాః, ఇతి ప్రవాదం జనాపవాదం, అవాపుః, దిగీశానా మపి సర్వస్వాహరణం కృత మితి తదాధిపత్యస్య పరాకాష్ఠేతి భావః.

పురాణి దుర్గాణి నిశాత మాయుధం
బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కఞ్చుకాః,
స్వరూపశోభైకఫలాని నాకినాం
గణైర్య మాశంక్య తదాది చక్రిరే. 45

పురాణీతి. కించ, నాకినాం సురాణాం, గణైః యం హిరణ్యకశిపుం ఆశంక్య, బాధకత్వేనోత్ప్రేక్ష్య స కాల ఆది ర్యస్మిన్ త త్తదాది, తదా ప్రభృతీత్యర్థః. స్వరూపశోభైవ, ఏకఫలం ముఖ్యం ప్రయోజనం, యేషాం సురాదీనాం తాని తథోక్తాని ప్రాగిదృగసాధ్యశత్రోరభావా దితి భావః. 'నపుంసకమనపుంసకే నైకవ చ్చాన్యతరస్యా మి'తి నపుంసకైకశేషః. పురాణి దుర్గాణి ప్రాకారపరిఘాదిభి రగమ్యాని, చక్రిరే. 'సుదురో రధికరణే' ఇతి గమేర్డః. ఆయుధం చ నిశాతం నిశితం, చక్రే, 'శో తనూకరణే' ఇతి ధాతోః క్తః. 'శాచ్ఛోరన్యతరస్యా మి'తీత్వవికల్పా త్పక్షే ఆత్వమ్. బలాని సైన్యాని శూరాణి శౌర్యవంతి, చక్రిరే సంపాదితాని, కంచుకాః వారవాణాః లోహవర్మాణీత్యర్థః. 'కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ'త్యమరః. ఘనా దుర్భేదాః, చక్రిరే లిట్. ఇత్థం నిత్యసన్నద్ధాః జాగ్రతిస్మేత్యర్థః.

స సంచరిష్ణు ర్భువనాన్తరేషు యాం
యదృచ్ఛయా శిశ్రియ దాశ్రయ శ్శ్రియః,
అకారి తస్యై మకుటోపలస్ఖల
త్కరై స్త్రిసంధ్యం త్రిదశై ర్దిశే నమః. 46

సఇతి. అన్యేషు భువనేషు భువనాంతరేషు 'సుప్సుపే'తి సమాసః. సంచరిష్ణుః సంచరణశీలః, 'అలంకృఞి'త్యాదినా చరే రిష్ణుచ్ప్రత్యయః. శ్రియః లక్ష్మ్యాః, ఆశ్రయః సహిరణ్యకశిపుః, యదృచ్ఛయా స్వైరవృత్త్యా, 'యదృచ్ఛా స్వైరితే' త్యమరః, యాం దిశ మశిశ్రియత్ అగమత్ శ్రయతే ర్లుఙ్. 'ణి శ్రీ'త్యాదినా చఙి ద్విర్భావః. ఇయఙాదేశః. ముకుటోపలేషు, మౌళిరత్నేషు స్ఖలంతః కరాః యేషాం తైః

శిరసి బద్ధాంజలిభి రిత్యర్థః. 'ఉపలః ప్రస్తరే రత్నే' ఇతి విశ్వః, తిస్రో దశా అవస్థాః బాల్యకౌమారయౌవనాని, జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః త్రిదశైః దేవైః, యద్వా త్రిదశపరిమాణం వయో యేషా మితి బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డచ్, తిస్ర స్సంధ్యా స్సమాహృతా స్త్రిసంధ్యమ్. 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాహారే ద్విగుః. 'ద్విగు రేకవచనం' వా టాబన్త ఇతి పక్షే నపుంసకత్వమ్, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. తస్యై దిశే, 'నమ స్స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థీ. నమః నమస్కారః, అకారి కృతః, కృఞః కర్మణి లుఙ్. 'చిణ్ భావకర్మణో' రితి చిణి వృద్ధిః సంధ్యావన్దనేఽపి దిఙ్నియమం పరిత్యజ్య తదాగమనభయా త్తస్యై దిశే నమస్కారః కృతఇతి భావః.

అథ సోఽపి త్వయైవ హత ఇత్యాహ.—

సటాచ్ఛటాభిన్నఘనేన బిభ్రతా
నృసింహ సైంహీ మతనుం తనుం త్వయా,
స ముగ్ధకాన్తా స్తనసఙ్గభఙ్గురై
రురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నఖైః. 47

సటేతి. హే నృసింహ నారసింహ ఇవేత్యుపమితసమాసః. నా చాసౌ సింహ శ్చేతి ప్రస్తావాత్. సింహస్యేమాం సైంహీం, అతను మనల్పాం, తనుం కాయం, బిభ్రతా, సింహావతారభాజేత్యర్థః. అతఏవ సటాచ్ఛటాభిః కేసరసమూహైః, భిన్నాః ఘనా మేఘాః యేన తేన, అభ్రంకషవిగ్రహత్వాదితి భావః. 'సటా చ్ఛటా కేసర యోః, తనుః కాయే కృశేఽల్పకే' ఇ త్యుభయత్రాపివిశ్వః. త్వయా సహేత్యర్థః. ముగ్ధా నవా, 'ముగ్ధ స్సున్దరే నవే మూఢే' ఇతి వైజయంతీ. యా కాంతా స్తనౌ, తయోః సంగేనాపి, భంగురై ర్నఖైః, ఉరో విదార్య ఉరోవిదారం, 'పరిక్లిశ్యమానే చే'తిణముల్. ప్రతిచస్కరే హతః, కిరతేః కర్మణి లిట్. 'ఋచ్ఛత్యౄతా మి'తి గుణః. 'హింసాయాం ప్రతేశ్చే'తి సుడాగమః. వజ్రకఠినోఽపి నఖై ర్విదారిత ఇత్యవాఙ్మనసగోచరమహిమ్నః తే కిమసాధ్యమితి భావః.

అథాస్యానంతరజన్మచేష్టితాన్యాచష్టే.—

వినోద మిచ్ఛ న్నథ దర్పజన్మనో
రణేన కణ్డ్వా స్త్రిదశై స్సమం పునః,
స రావణో నామ నికామభీషణం
బభూవ రక్షః క్షతరక్షణం దివః. 48

వినోదమితి. అథ సః హిరణ్యకశిపుః, పునః భూయోఽపి, త్రిదశైస్సమం దేవైస్సహ 'సాకం సత్రా సమం సహే'త్యమరః. రణేన యుద్ధేన, దర్పాత్ అంత స్సారాత్, జన్మ యస్యాః తస్యాః, కండ్వాః భుజకండూతేః, వినోద మపనోద మిచ్ఛన్, ప్రాగ్భవే నఖక్షతై స్తదపనోదాభావాదితి భావః, దివః స్వర్గస్య క్షతం

రక్షణం రక్షా యేన తత్, క్షతద్వ్యరక్షణమిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః. ఏతేన దేవసర్వస్వాపహారిత్వముక్తం. భీషయతీతి భీషణం నంద్యాదిత్వాల్ల్యుట్ప్రత్యయః. నికామం భీషణం. 'సుప్సు పే' తి సమాసః. రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధం. రక్షః, బభూవ, రాక్షసయోనౌ జాత ఇత్యర్థః, విశ్రవసోఽపత్యం పుమాన్ రావణ ఇతి విగ్రహః. 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'విశ్రవసో విశ్రవణ రవణౌ' వితి ప్రకృతే రవణాదేశః. పౌరాణికాస్తు రావయతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్తముత్తరకాండే—'యస్మా ల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయ మాగతమ్, తస్మాత్త్వం రావణో రామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ' తి. రౌతేర్ణ్యంతాత్కర్తరిల్యుట్. రావణరక్షసో ర్నియతలింగత్వా ద్విశేషణవిశేష్యభావేఽపి స్వలింగతా.

అథాస్యోద్ధత్య మష్టాదశశ్లోకై ర్వ్యాచష్టే—

ప్రభు ర్బుభూషు ర్భువనత్రయస్య య
శ్శిరోతి రాగా ద్దశమం చికర్తిషుః,
అతర్కయ ద్విఘ్న మివేష్టసాహసః
ప్రసాద మిచ్ఛాసదృశం పినాకినః. 49

ప్రభు రితి. యోరావణః భువనత్రయస్య ప్రభుః స్వామీ, బుభూషుః భవితు మిచ్ఛుః, భవతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః అతిరాగా దత్యుత్సాహాత్, న తు ఫలవిశంబననిర్వేదాదితి భావః. దశమం శిరః, చికర్తిషుః కర్తితుం ఛేత్తు మిచ్ఛుః, 'కృతీఛేదన' ఇతి ధాతో స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, ఇష్టసాహసః, ప్రియసాహసః, అత ఏవేచ్ఛాసదృశం స్వేచ్ఛానురూపం, పినాకిన శ్శివస్య ప్రసాదం వరం, విఘ్నమివాతర్కయత్ ఉత్ప్రేక్షితవాన్ ఇతి పరమసాహసికతోక్తిః, ఇత ఆరభ్య శ్లోకషట్కేఽపి యచ్ఛబ్దస్య సరావణో నామ రక్షో బభూవేతి పూర్వేణాన్వయః, రంగరాజస్తు 'సచక్రమస్యాక్రమతాధికంధర మి' త్యుపరిష్టాదన్వయ ఇత్యాహ. తదసత్ 'గుణానాంచ పరార్థత్వా ది'తి న్యాయాదారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం మిథస్సంబంధాయోగాది త్యలం శాఖాచంక్రమణేన. పురాకిల రావణః కామ్యేకర్మణి ప్రజాపతిప్రీణనాయ నవ శిరాంసి అగ్నౌ హుత్వా దశమారంభే సంతుష్టాత్ తస్మా త్త్రైలోక్యాధిపత్యం వవ్రే ఇత్యుత్తరకాండోక్తా కథాఽత్రానుసంధేయా.

అథ కైలాసోత్క్షేపవృత్తాంతమాహ.—

సముత్క్షిపన్ యః పృథివీభృతాం వరం
వరప్రదానస్య చకార శూలినః,
త్రసత్తుషారాద్రిసుతాససంభ్రమ
స్వయంగ్రహాశ్లేషసుఖేన నిష్క్రియమ్. 50

సముత్క్షిపన్నితి. యో రావణః, పృథివీభృతాం వరం కైలాసం, సముత్క్షిపన్ దర్పా దితి శేషః. శూలినః వరప్రదానస్య పూర్వోక్తస్య త్రసంత్యాః శైలచలనేన బిభ్యత్యాః, తుషారాద్రిసుతాయాః పార్వత్యాః ససంభ్రమః యః స్వయంగ్రహః ప్రియప్రార్థనాంవినా కంఠగ్రహణం, 'సుప్సు పే'తి సమాసః తేన యః ఆశ్లేషః ఆలింగనం, తేన యత్సుఖం తేన, త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖా దుత్కృష్టసుఖే నేతిభావః. నిష్క్రియం ప్రత్యుపకారేణ నిర్గతిం చకార. 'నిష్క్రియో బుద్ధిసామర్థ్యే నిర్గతా చే'తి విశ్వః. యద్వా క్రయణం చకార, క్రయవ్యవహారేణ యాచ్ఞాదైన్యదోషం మమార్జేత్యర్థః. అత్ర సుఖవరప్రదానయో ర్వినిమయా త్పరివృత్తి రలంకారః.

పురీ మవస్కంద లునీహి నందనం
ముషాణ రత్నాని హరామరాఙ్గనాః,
విగృహ్య చక్రే నముచిద్విషా బలీ
య ఇత్థ మస్వాస్థ్య మహర్దివం దివః. 51

పురీమితి. బలీ బలవాన్ యో రావణః నముచిద్విషాశక్రేణ విగృహ్య విరుధ్య, పురీ మమరావతీం అవస్కంద అవరురోధ, నందనం తద్వనం, లునీహి చిచ్ఛేద, ఈహ ల్యఘూ౯రి తీకాకారః. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని మణీన్ వా 'రత్నం శ్రేష్ఠ మణావ' పీతి విశ్వః. ముషాణ ముమోష, 'ముష స్తేయే', 'హల శ్నశ్శానజ్ఝా'వితి శానజాదేశః. అమరాంగనాః దేవస్త్రియః, హర జహార, సర్వత్ర పౌనఃపున్యే నేత్యర్థః, ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, అహని చ దివా చ అహర్దివం, అహన్యహనీత్యర్థః. అచతు రే'త్యాదినా సప్తమ్యర్థే ద్వంద్వసమాసాంతనిపాతః. దివః స్వర్గస్య అస్వాస్థ్య ముపద్రవం, చక్రే, అత్ర అవస్కందేత్యాదా 'క్రియాసమభిహారే లోట్ లోటో హి స్వౌ వా చ తధ్వమోః'రిత్యనువృత్తౌ, 'సముచ్చయేఽన్యతరస్యా'మితి వికల్పేన కాలసామాన్యే లోట్. తస్య యథోపగ్రహం సర్వతిఙాదేశో హిస్వౌ చ. ప్రకరణాదినా త్వర్థవిశేషావసానమ్, 'అతో హేః' రితి యథాయోగ్యం హే ర్లుక్. పౌనఃపున్యం భృశార్థో వా క్రియాసమభిహారః అవస్కందనాదిక్రియావిశేషాణాం సముచ్చయః ప్రత్యేకం క్రియాసమభిహారః. తత్సామాన్యస్య కరోతేః 'సముచ్చయేసామాన్యవచనస్యే'త్యనుప్రయోగః చక్రే ఇతి. అత్ర తిఙ్వైచిత్ర్యాత్సాశబ్దాఖ్యో గుణః 'సుపాం తిఙాం చ వ్యుత్పత్తి స్సాశబ్ద' మితి లక్షణాత్. సముచ్చయ శ్చాలంకారః.

సలీలయాతాని న భర్తు రభ్రమో
ర్న చిత్ర ముచ్చైః శ్రవసః పదక్రమమ్,
అనుద్రుత స్సంయతి యేన కేవలం
బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్. 52

సలీలేతి. సంయతి యుద్ధే. 'సముదాయః స్త్రియా స్సంయత్సమిత్యాజిసమి ద్యుధ' ఇత్యమరః. యేన రావణేన, అనుద్రుతః అనుధావితః, బలస్య శత్రుః, ఇంద్రః అభ్రమో ర్భర్తుః ఐరావణస్య, సలీలయా తాని గంభీరగమనాని న ప్రశశంస నశ్లాఘ యామాస, తథా ఉచ్చైశ్శ్రవసః స్వాశ్వస్య, చిత్రం నానావిధం పదక్రమం పాద విక్షేపం అర్ధపులాయితాదిగతివిశేషమిత్యర్థః న ప్రశశంస. కింతు శీఘ్రగతిమేవ ప్రశ శంస, అన్యథా శీఘ్రం మామాస్కంద్య గృహీష్యతీతి భయా దితి భావః.

అశక్నువ న్సోఢుమధీరలోచన
స్సహస్రరశ్మే రివ యస్య దర్శనమ్,
ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహాగృహాంతరం
నినాయ బిభ్యద్దివసాని కౌశికః. 53

అశక్నువన్నితి. అధీరలోచనః అస్థిరదృష్టిః, కౌశికో మహేంద్రః, ఉలూకశ్చ, 'మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక' ఇత్యమరః. సహస్రరశ్మేః సూర్య స్యేవ, యస్య రావణస్య, కర్మణః దర్శనం సోఢుం అశక్నువన్, హేమాద్రేః మేరోః గుహైవ గృహం, తస్యాంతరం, ప్రవిశ్య, బిభ్యత్, తత్రాపి వేపమానఏవ. బిభ్యతేః శతరి 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః. దివసాని దినాని, నినాయ 'వాతుక్లీబే దివసవా సరా వి' త్యమరః, కౌశిక ఇత్యత్రాభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వే నోభయశ్లేషేఽపి విశేష్యశ్లేషాసంభవా దులూకవిషయ శ్శబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిః, సహస్రర శ్మేరివేత్యు పమాననిర్వాహకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్.

బృహచ్ఛిలానిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనా
ద్వికీర్ణలోలాగ్ని కణం సురద్విషః,
జగత్ప్రభో రప్రసహిష్ణు వైష్ణవం
న చక్రమ స్యాక్రమతాధికన్ధరమ్. 54

బృహదితి. బృహతీ శిలేవ నిష్ఠురే కంఠే, ఘట్టనా దభిఘాతాత్, వికీర్ణాః విక్షిప్తాః లోలాశ్చ అగ్నికణాః స్ఫులింగా యస్య తత్, అతఏవాప్రసహిష్ణు అనభి భావుకం, ప్రసహన మభిభవ ఇతి వృత్తికారః. 'అలంకృఞ్' త్యాదినా ఇష్ణుచ్. వైష్ణవం చక్రం సుదర్శనం, జగత్ప్రభోః సకలలోకస్వామినః, అస్య సురద్విషః రావ ణస్య, కంధరాయాం అధికంధరం అధిగ్రీవం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీ భావ శ్చేతి' నపుంసకత్వాత్ 'హ్రస్వో నపుంసకేప్రాతిపదిక స్యే'తి హ్రస్వత్వం 'కంఠో గళోఽథగ్రీవాయాం శిరోధిః కంధరే త్య పీ' త్యమరః. నాక్రమత అప్రతిహతం నక్రమతే న ప్రవర్తతేస్మ, కింతు ప్రతిహత మే వేత్యర్థః 'వృత్తి సర్గతాయ నేషుక్రమ' ఇతి వృత్తా వాత్మనేపదం. వృత్తి రప్రతిబంధః.

విభిన్నశఙ్ఖః కలుషీభవన్ముహు
ర్మదేన దన్తీవ మనుష్యధర్మణః,
నిరస్తగామ్భీర్య మపాస్తపుష్పకం
ప్రకమ్పయామాస న మానసం సరః. 55

విభిన్నేతి. స రావణః. మదేన దర్పేణ దానేనచ, 'మదో దర్పేభదానయో' రితి విశ్వః. దన్తీ గజ ఇవ, విభిన్నో విఘట్టితః, శఙ్ఖః నిధిభేదః, కమ్బుశ్చ యేనసః 'శఙ్ఖో నిధ్యన్తరే కమ్బులలాటాస్థినఖేషు చే' తి విశ్వః. అకలుషం కలుషంత్వబ్ధ మావిలఞ్చ భవత్కలుషీభవత్, నిరస్తగామ్భీర్య మవికారిత్వం అగాధత్వఞ్చ యస్య తత్, అపాస్తాని నిరస్తాని పుష్పాణి విమానం చ యస్మాత్తత్, పుష్పపక్షే వైభాషికః కప్. మనుష్యస్యేవ ధర్మః శ్మశ్రులత్వాది ర్యస్యేతి స్వామీ. తస్య మనుష్యధర్మణః ధనదస్య 'ధర్మాదనిచ్కేవలా' దిత్యనిచ్ మానసం చిత్తం, తదీయం సరశ్చ 'మానసం సరసి స్వాన్త' ఇతి విశ్వః. ముహుః న ప్రకమ్పయామాసేతి న నక్షోభయామాసేతిన, కిన్తు ప్రకమ్పయామాసే త్యర్థః. కుబేరస్య మహామహిమతయా సమ్భావితాప్రకమ్పత్వనివారణాయ నఞ్ద్వయం. 'సమ్భావ్యనిషేధనివర్తనే నఞ్ద్వయం' ఇతి వామనః అత్ర దన్తిరావణయోః ప్రకృతాప్రకృతయోః శ్లేషః.

రణేషు తస్య ప్రహితాః ప్రచేతసా
సరోషహుఙ్కారపరాఙ్ముఖీకృతాః,
ప్రహర్తు రేవోరగరాజరజ్జవో
జవేన కణ్ఠం సభయాః ప్రపేదిరే. 56

రణేష్వితి. కిఞ్చ రణేషు యుద్ధేషు, ప్రచేతసా వరుణేన, ప్రహితాః ప్రయుక్తాః ఉరగరాజాః మహాసర్పాః, తే రజ్జవ ఇవోరగరాజరజ్జవః, నాగపాశా ఇత్యర్థః. తస్య రావణస్య సరోషహుఙ్కారేణ, పరాఙ్ముఖీకృతాః వ్యావర్తితాః, అతఏవ సభయాస్సన్తః, జవేన వేగేన, ప్రహర్తుః, ప్రయోక్తుః, తస్య ప్రచేతసఏవ కణ్ఠం ప్రపేదిరే, అత్ర పరహింసార్థం ప్రయుక్తస్యాయుధస్య, వైపరీత్యేన స్వకణ్ఠగ్రహణాత్. అనర్థోత్పత్తిరూపవిషమాలఙ్కారః 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా సా స్యా ద్విషమాలఙ్కృతిస్త్రిధే' తి లక్షణాత్.

పరేతభర్తుర్మహిషోఽమునా ధను
ర్విధాతు ముత్ఖాతవిషాణమణ్డలః,
హృతేఽపి భారే మహత స్త్రపాభరా
దువాహ దుఃఖేన సదా నతం శిరః. 57

పరేతేతి. అమునా రావణేన, ధను శ్శార్ఙ్గం. విధాతుం నిర్మాతుం, ఉత్ఖాత ముత్పాటితం, విషాణయోః శృంగయో ర్మండలం వలయం యస్య సః, పరేతభర్తుః ప్రేతరాజస్య మహిషః వాహనభూత ఇతి భావః. భారేవిషాణరూపే భృఞోఘఞ్. హృతేఽపి, మహతః త్రపైవ భరః తస్మాత్, తతోఽపి దుర్భరా ఇతి భావః. భృధాతోః క్రియాదికాత్. 'ఋదో ర'బిత్యప్. సదా నతం శిరః, దుఃఖేన కష్టేన, ఉవాహ వహతిస్మ, అసంయోగా ల్లిటః కిత్వాత్. 'వచి స్వపీ'త్యాదినా సంప్రసారణం. హృతేఽపి భారేనతమితి విరోధః. సదనుప్రాణితా చేయ మవనతిహేతుత్వసాధర్మ్యాత్ త్రపాభరత్వోత్ప్రేక్షా.

స్పృశన్ సశఙ్కం సమయే శుచావపి
స్థితః కరాగ్రై రసమగ్రపాతిభిః,
అఘర్మఘర్మోదకబిన్దుమౌక్తికై
రలంచకారాస్య వధూ రహస్కరః. 58

స్పృశన్నితి. అహః కరోతీ త్యహస్కరః, 'దివావిభే'త్యాదినా టప్రత్యయః. కస్కాదిత్వాత్సత్వం, శుచౌ సమయే గ్రీష్మకాలే, అనుపహతాచారేచ స్థితోఽపి. 'శుచి శ్శుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోరపి, గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్యా' దితి విశ్వః 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. అసమగ్రపాతిభిః, సంకుచద్వృత్తిభిరిత్యర్థః కరాణాం అంశూనాం హస్తానాంచ, అగ్రైః 'బలిహస్తాంశవఃకరా' ఇత్యమరః సశంకం సభయం, స్పృశన్ అవిశ్వాసభయాదితి భావః. అఘర్మాః అనుష్ణాః, ఘర్మోదకబిందవః, 'మంథౌదనే'త్యాదినా వికల్పా దుదక శబ్దస్యోదాదేశాభావః. తైరేవ మౌక్తికైః అస్య రావణస్య, వధూః స్త్రీః, అలంచకార, గ్రీష్మేఽపి తద్భయా న్నాసహ్యాంతపతీత్యర్థః అత్ర ప్రస్తుతసూర్యవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతప్రసాదకప్రతీతేః సమాసోక్తి రలంకారః.

కళాసమగ్రేణ గృహా నముంచతా
మనస్వినీ రుత్కయితుం పటీయసా,
విలాసిన స్తస్య వితన్వతా రతిం
న నర్మసాచివ్య మకారి నేన్దునా. 59

కళేతి. కళాభిః షోడశాంశైః, శిల్పవిద్యాదిభిశ్చ, సమగ్రేణ సంపూర్ణేన 'కాలే శిల్పే విత్తవృద్ధౌ చంద్రాంశే కలనే కళే'తి వైజయంతీ గృహాన్ అముంచతా సదా తద్గృహేష్వేవ వసతా, అన్యథా దండాత్, సేవాధర్మత్వా చ్చేతి భావః, మనస్వినీః మానినీః ఉత్కాః ఉత్సుకాః, కర్తు ముత్కయితుం, 'ఉత్కఉన్మనాః' ఇతి నిపాతితా దుత్కశబ్దా 'త్తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా త్తుమున్ప్రత్యయః. పటీయసా పటూన

భేదచతురేణేత్యర్థః, కుతః, రతిం, వితన్వతా, చంద్రికాభిః చతురోక్తిభిశ్చ రాగం సంవర్ధయతా, ఇందునా చంద్రేణ, విలాసినో విలసనశీలస్య, 'వౌ కష లస గ్రంథ స్రమ్భ'ఇతి ఘినుణ్ప్రత్యయః తస్య రావణస్య నర్మసాచివ్యం క్రీడాసంధికారిత్వం, చేటకత్వంచ, 'క్రీడా లీలా చ నర్మ చే'త్యమరః. నాకారీతి నకింత్వకార్యే వేత్యర్థః. అసాచిత్య ప్రాప్తసాచివ్యనిషేధనివారణార్థం నఞ్ద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ నఞౌ ప్రతిషేధా'వితి వామనః. అత్ర ఇందోః ప్రకృత స్యాప్రకృతేన నర్మసచివేన శ్లేషః.

విదగ్ధలీలోచితదంతపత్త్రికా
విధిత్సయా నూన మనేన మానినా,
న జాతు వైనాయక మేక ముద్ధృతం
విషాణ మద్యాపి పునః ప్రరోహతి. 60

విదగ్ధేతి. మానినా అహంకారిణా, అనేన రావణేన, విదగ్ధలీలాః చతురలీలాః, విలాసిన్యఇత్యర్థః. తాసా ముచితాః విదగ్ధలీలోచితాః విలాసినీవిభ్రమదంతపత్త్రికేతితు సాధీయాన్ పాఠః అన్యథా విప్రకృష్టార్థ ప్రతీతికత్వేన క్లిష్టాఖ్యార్థదోషాపత్తేః. తదుక్తం 'క్లిష్టం తదర్థావగతి దూరాయత్తాభవే ది'తి లక్షణాత్. విలాసినీనాం సుందరీణాం యాః విభ్రమదంతపత్త్రికాః విభ్రమార్థాని యాని దంతమయపత్త్రాణి, విభ్రమదంతపత్త్రశబ్దయోః షష్ఠీసమాసపర్యవసానాత్తాదర్థ్యలాభః. తాసాం విధిత్సయా విధాతు మిచ్ఛయా, విపూర్వాద్దధాతేః. సనిమీమేత్యాదినా అచ ఇస్. అత్ర 'సస్సి' ఇతి తకారః 'లోపోఽభ్యాసస్యే'త్యభ్యాసలోపః తతః 'స్త్రియా మి'త్యనువృత్తౌ, 'అ ప్రత్యయాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టాప్. నూనం జాతు కదాచిత్, 'కదాచిజ్జాతు త్వి'త్యమరః. ఉద్ధృత ముత్పాటితం, వినాయక స్యేదం వైనాయకం ఏకంవిషాణం దంతః. 'విషాణం పశుశృంగే స్యాత్క్రోడద్విరదదంతయో' రితి విశ్వః, అద్యాపి పునర్న ప్రరోహతి, కి మన్య దకార్య మస్యేతి భావః. ఏత దన్యథా కథం గజాననస్యైకదంతత్వ మిత్యు త్ప్రేక్ష్యతే నూన మితి.

నిశాంతనారీపరిధానధూనన
స్ఫుటాగసా ప్యూరుషు లోలచక్షుషః,
ప్రియేణ తస్యానపరాధ బాధితాః
ప్రకంపనే నామచకంపిరే సురాః. 61

నిశాంతేతి. 'నిశాంతం గృహం 'నిశాంతంగృహశాంతయో' రితి విశ్వః. తత్ర నార్యః అంతఃపురస్త్రియ ఇత్యర్థః. తాసాం పరిధానాని అంతరీయాణి 'అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోఽంశుక' ఇత్యమరః. తేషాం ధూననం చాలనం. ధూఞో ణ్యంతాల్ల్యుట్, 'ధూఞ్ ప్రీఞోర్నుగ్వక్తవ్య'ఇతి నుక్. తేన స్ఫుటాగసా వ్యక్తాపరాధే

నాపి, అంతఃపుర ద్రోహస్య మహాపరాధత్వా దితి భావః. ఊరుషు తాసాం సక్థిషు, లోలచక్షుషః సతృష్ణదృష్టేః, 'సక్థి క్లీబే పుమా నూరుః లోలశ్చల సతృష్ణయో'రితి చామరః. అతఏవ తస్య ప్రియేణ ప్రేమాస్పదీభూతేన, అంగీకృతా గ్లాని ర్నవోషాయేతిన్యాయా దితి భావః. ప్రకంప నేన వాయునా, అనపరాధే అపరాధాభావేఽపి, బాధితాః రాజపురుషై రితి శేషః. సురాః దేవాః, అనుచకంపిరే స్వయముపాయేనాంతః ప్రవిశ్య, అనపరాధబాధాని ర్వేద నేన మోచయ తా వాయునా అనుకంపితా ఇత్యర్థః. ఏకస్య వైదగ్ధ్యా ద్బహవో జీవంతీతి భావః.

తిరస్కృత స్తస్య జనాభిభావినా
ముహు ర్మహిమ్నా మహసాం మహీయసామ్,
బభార బాష్పై ర్ద్విగుణీకృతం తను
స్తనూనపా ద్ధూమవితాన మాధిజైః. 62

తిరస్కృతఇతి. కించ తస్య రావణస్య జనాభిభావినా లోకతిరస్కారిణా, మహీయసా మతిమహతాం, మహసాం తేజసాం, మహిమ్నా మహత్త్వేన, 'పృథ్వాదిభ్య ఇమని జ్వే'తి ఇమనిచ్. ముహు స్తిరస్కృతః అతఏవ తనుః కృశః తనుం నపాతయతి జ్వాలా (జాఠర) రూపేణ శరీరం ధారయతీతి తనూనపా దగ్ని రితి క్షీరస్వామీ. 'నభ్రా డి'త్యాదినూత్రేణ నిపాతనా న్నఞో నలోపాభావః. ఆధిజైః దుఃఖోత్థితైః, బాష్పై ర్నిశ్వాసోష్మభిః, 'బాష్పం నేత్రజలోష్మణోః, పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథే'తి విశ్వామరౌ. ద్వౌ గుణా వావృత్తీ యస్య స ద్విగుణః, తతః ద్విః ద్విగుణీకృతం ద్విరావృత్తం 'గుణ స్త్వావృత్తి శబ్దాది జ్యా సంధ్యా ద్యతు తంతు ష్వి'తి వైజయంతీ. ధూమవితానం ధూమపటలం, బభార భృతవాన్, అగ్ని రపి తత్సన్నిధా ని స్తేజస్కః కేవలం ధూమప్రాయ ఆస్త ఇత్యర్థః. ధూమద్వైగుణ్యాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిః.

పరస్య మర్మావిధ ముజ్ఝతాం నిజం
ద్విజిహ్వతాదోష మజిహ్మగామిభిః,
తమిద్ధ మారాధయితుం సకర్ణకైః
కులై ర్న భేజే ఫణినాం భుజంగతా. 63

పరస్యేతి. కించ ఇద్ధం దీప్తం ఉగ్రమిత్యర్థః. 'ఇంధీదీప్తా'వితి ధాతోః కర్తరి క్తః. తం రావణం ఆరాధయితుం సేవితుం, పరస్య స్వేతరస్య, మర్మాణి హృదయాది జీవస్థానాని, కులాచారాదీనిచ, విధ్యతి భినత్తీతి మర్మావిత్, పరప్రాణాపహర్తేతి యావత్. విధ్యతేః క్విప్. 'గ్రహి జ్యే'తాదినా సంప్రసారణం 'న హి వృత్తీ' త్యాదినా పూర్వస్య దీర్ఘః. తం మర్మావిధం, నిజం స్వీయం, ద్విజిహ్వతాయాం సర్పత్వేయో దోషో దృష్టివిషత్వాదిః తం. అన్యత్ర ద్విజిహ్వతా పిశునతా, 'ద్విజిహ్వౌ సర్పసూచకౌ' వి త్యమరః. సైవ దోషః తం, ఉజ్ఝతాం, ఫణినాం సర్పాణాం సంబన్ధి

భిః, అజిహ్మగామిభిః, కరచరణాదిమద్విగ్రహధారిత్వాదృజుగతిభిః, అకపటచారిభిశ్చ, తథా కర్ణాభ్యాం సహ వర్తంత ఇతి సకర్ణకాః తైశ్చక్షుశ్శ్రవస్త్వం విహాయ అవికృత కర్ణైరిత్యర్థః. 'తేనసహే'తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః 'శేషాద్విభాషే'తి కప్ అన్యత్ర కర్ణయతి సర్వం శృణోతీతి కర్ణకో నియంతా, కర్ణయతే ర్ణ్వుల్. తతః పూర్వవత్సమాసః. స కర్ణకైః సనియామకైరిత్యర్థః. ఫణినాం సర్పాణాంకులైః వర్గైః, భుజంగతా సర్పతా, విటత్వంచ. 'భుజంగో విటసర్పయో'రితి హలాయుధః నభేజేత్యుక్తః. భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగాః 'గమే స్సుపి ఖో'డిచ్చ. తస్మిన్ నియంతరి, ఖలైః ఖలత్వమపి సర్పైః సర్పత్వమపి విహాయ, వేషభాషాక్రియాదిభిః సౌమ్యత్వమాశ్రయత ఇత్యర్థః, అత్ర ప్రస్తుతసర్పవిశేషణసామ్యా దప్రస్తుతఖలవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

తదీయ మాతఙ్గఘటావిఘట్టితైః
కటస్థల ప్రోషితదానవారిభిః,
గృహీతదిక్కై రపున ర్నివర్తిభి
శ్చిరాయ యాథార్థ్య మలంభి దిగ్గజైః. 64

తదీయేతి. తదీయానాం మాతంగానాం గజానాం ఘటాభిః వ్యూహైః, విఘట్టితైః అభిహతైః, 'కరిణాం ఘటనాఘటే'త్యమరః అతఏవ కటస్థలేభ్యః గండప్రదేశేభ్యః, ప్రోషితాని, ఉపరతాని, దానవారీణి మదోదకాని యేషాంతైః, గృహీతాః పలాయ్య సంశ్రితాః, దిశో యై స్తైః, గృహీతదిక్కైః, 'శేషాద్విభాషే'తి కప్. అపునర్నివర్తిభిః భయా త్తత్రైవ స్థితైః, దిగ్గజైః దిశాకరిభిః. చిరాయ యాథార్థ్యం దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్గజా ఇతి అనుగతార్థనామకత్వం, అలంభి లబ్ధం లభేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుఙ్. 'విభాషాచిణ్ణములో'రితి వికల్పా న్నుమాగమః.

అభీక్ష్ణముష్ణై రపి తస్య సోష్మణ
స్సురేన్ద్రబన్దీశ్వసితానిలై ర్యథా,
సచన్దనామ్భఃకణకోమలై స్తథా
వపు ర్జలార్ద్రా పవనై ర్న నిర్వవౌ. 65

అభీక్ష్ణమితి. ఊష్మణా స్మరజ్వరేణ, సహ వర్తత ఇతి సోష్మణః, తస్య రావణస్య, వపుః శరీరం, అభీక్ష్ణం భృశం ఉష్ణైరపి శోకాదితి భావః, సురేంద్రస్య ఇంద్రస్య బంద్యో బందీకృతాః స్త్రియః, తాసాం శ్వసితానిలైః నిశ్వాసమారుతైః యథానిర్వవౌ నిర్వాతే, 'నిర్వాణం నిర్వృతౌ మోక్ష'ఇతి వైజయంతీ. తథా సచందనాంభః కణాః చందనోదకబిందుసహితాః, తేచ తే కోమలాశ్చ తైః, జలార్ద్రాణాంజలో

త్రితతాళవృంతానాం. పవనై ర్వ్యాయుభి ర్ననిర్వవౌ నిర్వాణం న ప్రాప 'ధవిత్రం తాళవృంతం స్యా దుత్క్షేపో వ్యజనం చ తత్, జలార్ద్రా స్యాజ్జలేనార్ద్రా' మితి వైజయంతీ. అత్ర సంతప్తస్యోష్ణోపచారా న్నిర్వృతిరితి కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తి రూపో విషమాలంకారః.

తపేన వర్షా శ్శరదా హిమాగమో
వసన్తలక్ష్మ్యా శిశిర స్సమేత్య చ,
ప్రసూనక్ఌప్తిం దధత స్సదర్తవః
పురేఽస్య వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం యయుః. 66

తపేనేతి. సదా నిత్యం, సతు యథాకాలం, ప్రసూనక్ఌప్తిం పుష్పసంపత్తిం, 'ప్రసూనం కుసుమం సుమం' ఇత్యమరః. దధతో ధారయంతః ఋతవః, వర్షాః ప్రావృట్, తపేన గ్రీష్మేణ, 'ఉష్ణ ఊష్మాగమ స్తపః, స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా అథ శరత్ స్త్రియా' మితి చామరః. తథా హిమాగమో హేమంతః శరదా, తథా శిశిరః, వసంతలక్ష్మ్యా చ, సమేత్య మిథునీభావేన మిళిత్వా, అస్య రావణస్య పురే, వసంతీతి వాస్తవ్యా వస్తారః, 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి ణి చ్చే'తి తవ్యత్ప్రత్యయః. వృద్ధిశ్చ. తే చ తే కుటుంబినశ్చ తేషాం భావం తత్తాం, ప్రతివాసిత్వమిత్యర్థః. యయుః, సమేత్య యయు రితి సముదాయసముదాయినోరభేదవివక్షయా సమాన కర్తృత్వం, అత్ర పురే యుగపత్సర్వర్తుసంబంధాభిధానా దసంబన్ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః.

స చాయమాసన్నవినాశ స్తుభ్య మపి ద్రుగ్ధ్వా పున స్త్వయైవ హత ఇతి యుక్తే నాహ.—

అమానవం జాత మజం కులే మనోః
ప్రభావినం భావిన మన్త మాత్మనః,
ముమోచ జాన న్నపి జానకీం న య
స్సదాభిమానైకధనా హి మానినః. 67

అమానవమితి. మనో రయం మానవః, 'తస్యేద మి'త్యణ్ ప్రత్యయే పర్యవసానా జ్జాతా వేకవచనమ్. అన్యథా మనో ర్జాతా ఇత్యేవ స్యాత్, అమానవ మమానుషం, న జాయత ఇత్యజం 'అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తథాపి మనోః కులే జాతం. రామరూపేణోత్పన్న మితి విరోధః. స చాభాసత్వా దలంకార ఇత్యాహ—ప్రభావిన మితి. మహానుభావే తస్మిన్ న కశ్చి ద్విరోధ ఇతి భావః. 'ఆభీక్ష్ణ్యే ణిని' రితి ణినిః, ఇనిర్వా మత్వర్థీయః భవంత మితి శేషః. ఆత్మనః స్వస్య అంత యత్యంతం కరోతీ త్యంత మంతకం, అంతశబ్దాత్కరోతే ర్ణ్యంతా త్పచాద్యచ్. భావినం భవిష్యంతం భవిష్యతి గమ్యాదయః. జానన్నపి యో రావణః, జనకస్యాప

త్యం స్త్రీ జానకీ సీతా తాం, నముమోచ నత్యక్తవాన్, అము మిత్యుత్తరశ్లోకేనా న్వయః. జానతాప్యమోచనే మానిత్వం కారణమాహ—మానినః సదా ప్రాణాత్యయేఽపి అభిమాన ఏవైకం ముఖ్యం ధనం యేషాం తే తథోక్తాః, ప్రాణాత్యయేఽపి మానం న ముంచంతీత్యర్థః, కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

స్మరత్యదో దాశరథి ర్భవన్ భవా
నముం వనాన్తా ద్వనితాపహారిణమ్,
పయోధి మావిద్ధ చలజ్జలావిలం
విలంఘ్య లఙ్కాం నికషా హనిష్యతి. 68

స్మరతీతి. భాతీతి భవాన్ 'భాతే ర్డవతుః, దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశ రథిః 'అత ఇఞ్' భవన్ రామ స్స న్నిత్యర్థః. భవతే ర్లట శ్శత్రాదేశః. వనాం తాత్ దండకారణ్యాత్, వనితాపహారిణం సీతాపహర్తారం అముం రావణం, ఆవిద్ధాని సేతుబంధే అద్రిభి రభిహతాని, అతఏవ చలంతి జలాని యస్య సః అతఏవావిలం కలుషం పయోధిం సముద్రం, విలంఘ్య, లంకాం నికషా లంకాయా స్సమీపే, 'సమ యా నికషాశబ్దౌ సామీప్యేఽప్యవ్యయే మతౌ' వితి హలాయుధః. 'అభితః పరితః స్సమయా నికషా హా ప్రతియోగేఽపీ'తి ద్వితీయా. హనిష్యతి అవధీత్, అభిజ్ఞా వచనే లృడి'తి భూతే లృట్. అదో హననం భవాన్ స్మరతీతి కాకుః. ప్రత్యభిజా నాసి కిమిత్యర్థః. 'శేషే ప్రథమః.'

అథోపపత్తిం ఛలనాపరో పరా
మవాప్య శైలూష ఇవైష భూమికామ్,
తిరోహితాత్మా శిశుపాలసంజ్ఞయా
ప్రతీయతే సంప్రతి సోఽప్యసః పరైః. 69

అథేతి. అథ రాక్షసదేహత్యాగానంతరం సంప్రతి ఛలనాపరః పరప్రతారణ పరః, ఏష రావణః, శైలూషః నటః, తస్య భూమికాం రూపాంతరమివ, 'శైలూ షోనటశిల్పయోః, భూమికా రచనాయాం స్యా న్మూర్త్యంతరపరిగ్రహ' ఇతిశాశ్వతః. అపరా మన్యాముపపత్తి, ముత్పత్తిం, భవాంతర మిత్యర్థః. అవాప్య ప్రాప్య శిశుపాల సంజ్ఞయా, తిరోహితాత్మా తిరోహితస్వరూపస్సన్, సోఽపి రావణఏవసన్నపి, పరైరిత రైః, స న భవతీత్యసతస్మా దన్యఏవ, 'నఞ్' ఇతి నఞ్ సమాసః. అతఏవ 'ఏతత్తదో స్సులోపోఽకోరనఞ్ సమాసే హలీ'తి నఞ్ సమాసే సులోపాభావః, ప్రతీయతే జ్ఞాయతే, ప్రతిపూర్వాదిణః కర్మణిలట్. యథైక ఏక శైలూషో రూపా ద్రూపాం తర మాస్థాయ తత్తద్వేషభాషాదిభి రన్యఏవ భాతి తద్వదయ మపి మానుషదేహాపరి గ్రహా దన్య ఇవ భాతి. దౌర్జన్యం తు తదేవే త్యవశ్య ముపసంహార్య ఇతి భావః.

అథైత ద్దౌర్జన్యం త్రిభి రావిష్కరోతి.—

స బాల ఆసీ ద్వపుషా చతుర్భుజో
ముఖేన పూర్ణేన్దునిభ స్త్రిలోచనః,
యువా కరాక్రాంతమహీభృ దుచ్చకై
రసంశయం సంప్రతి తేజసా రవిః. 70

స ఇతి. స శిశుపాలః బాలస్సన్, వపుషా చతుర్భుజః భుజచతుష్టయవాన్, ఆసీత్, విష్ణు రితి చ ధ్వనిః. తథా ముఖేన, పూర్ణేందునిభః పూర్ణచంద్రతుల్య ఆసీత్, త్రిలోచనః లోచనత్రయవాం శ్చాసీత్, త్ర్యంబక ఇతిచ ధ్వనిః, బాలవిశేషణాత్ సంప్రతి తత్సర్వ మంతర్హిత మితి భావః. సంప్రతి తు యువా తరుణ స్సన్, కరేణ బలినా, ఆక్రాంతమహీభృత్, అధిష్ఠితరాజకస్సన్, అన్యత్రాంశువ్యాప్తశైలః 'బలి హస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః ఉచ్చకై స్తేజసా రవి స్సూర్యః అసంశయం సంశయో నా స్తీత్యర్థః. అర్థాభావేఽవ్యయీభావః వపుషా ముఖే నేతిచ, 'యేనాంగవికార' ఇతి తృతీయా. హీనివదాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్. తథాచ వామనః—'హీనివ దాధిక్య మప్యంగవికార' ఇతి. తేజసేతి 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా, కరాక్రాంతేత్యాదినా శ్లేషానుప్రాణితేయముత్ప్రేక్షా - రవి రసంశయమితి. తస్యాః పూర్ణేందునిభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః. హరిహరాదితుల్యమహిమత్వా దతి దుర్ధర్ష ఇతిభావః.

స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా
మనుగ్రహావగ్రహయో ర్యదృచ్ఛయా,
దశాననాదీనభిరాద్ధదేవతా
వితీర్ణవీర్యాతిశయాన్ హసత్యసౌ. 71

స్వయమితి. యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా. స్వయం స్వసామర్థ్యేన, నతు దేవతా ప్రసాద బలాది త్యర్థః. అనుగ్రహావగ్రహయోః, విధాతా కర్తా, అసౌ శిశుపాలః, అభిరాద్ధాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, వితీర్ణః దత్తః, వీర్యాతిశయః ప్రభావాతిశయః, యేషాంతాన్, దశాననాదీన్ హసతి, అనన్యప్రసాదలబ్ధశక్తేరేకథం యాచకై స్తుల్య తేతి గర్వాద్ధసతీత్యర్థః.

బలావలేపా దధునాపి పూర్వవ
త్ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జిగీషుణా,
సతీవ యోషి త్ప్రకృతి స్సునిశ్చలా
పుమాంస మభ్యేతి భవా న్తరేష్వపి. 72

బలేతి. జిగీషుణా నిత్యోత్సాహవతేత్యర్థః. తేన శిశుపాలేన బలావలేపాత్ బలగర్వాత్, అధునాపి పూర్వవత్ పూర్వజన్మనీవ, జగత్ ప్రబాధ్యతే,

తథాహి—సతీ పతివ్రతా యోషిదివ, సునిశ్చలా అతిస్థిరా, ప్రకృతిః స్వభావః, భవాంతరేషు జన్మాంతరేష్వపి, పుమాంసం పురుష మభ్యేతి యాతి, 'పతిం యా నాతి చరతి మనోవాక్కాయసంయతా, సాభర్తృలోకమాప్నోతి సద్భిస్సాధ్వీతిచోచ్యతే' ఇతి మనుః. ఉపమోపమేయపురస్కృతోఽర్థాంతరన్యాసః.

తదేవ ముల్లంఘితశాసనం విధే
ర్విధేహి కీనాశనికేతనాతిథిమ్,
శుభేతరాచారవిపక్త్రిమాపదో
నిపాతనీయా హి సతా మసాధవః. 73

తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్, విధేర్విధాతురపి ఉల్లంఘితశాసనం, స్వయం విధాతేత్యాద్యుక్తరీత్యా అతిక్రాంతదైవాజ్ఞమిత్యర్థః సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః ఏనం శిశుపాలం, కీనాశనికేతనస్య కృతాంతసదనస్య అతిథిం విధేహి, మారయేత్యర్థః 'కీనాశః కర్షకే క్షుద్రే కృతాంతపశుఘాతినో' రితి విశ్వః న చైతత్ప్రాఘుణికహస్తేన సర్పమారణం కిం తు భవాదృశా మవశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యాహ—శుభేతరాచారేణ దురాచారేణ, విపక్త్రిమా విపాకేన ప్రాప్తాః, ఆపదో యేషాం తే తథోక్తాః, 'ద్వితః క్త్రి' రితి పచేః క్త్రిప్రత్యయః. 'క్త్రేర్మమ్నిత్యమి' తి తద్ధితో మప్ప్రత్యయః. అసాధవో దుష్టాః, సతాం భవాదృశాం జగన్నియంతౄణాం, నిపాతనీయాః వధ్యాహి, న చ నైర్ఘృణ్యాదోషః. స్వదోషైరేవ తేషాం వినాశే నిమిత్తమాత్రత్వా దస్మాక మిత్యాశయేన శుభేతరేత్యాదివిశేషణోక్తిః, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

కిం చైవం దుష్టనిగ్రహే శిష్టానుగ్రహాస్స్యా దిత్యాహ.—

హృదయ మరివధోదయా దుదూఢ
ద్రఢిమ దధాతు పునః పురన్దరస్య,
ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర
ద్రుతపరిరమ్భనిపీడనక్షమత్వమ్. 74

హృదయమితి. అరివధోదయాత్ రిపునాశలాభాత్, ఉదూఢద్రఢిమ నైశ్చింత్యాద్ధృతధార్ఢ్యం, స్వస్థ మితి యావత్. పృథ్వాదిత్వా ద్దృఢశబ్దా దిమనిచ్ ప్రత్యయః. 'ర ఋతో హలాదేర్లఘో' రితి ఋకారస్య రేఫాదేశః పురః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోర్దారిసహో' రితి ఖచ్ప్రత్యయః. 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుత్తరపదహ్రస్వః, 'వాచంయమపురందరౌ చే' తి నిపాతనా న్ముమాగమశ్చ. తస్య హృదయం పున రుద్భ్రాంతోఽపి, పూర్వవదేవేతి భావః. ఘనపులకయోః సాంద్రరోమాంచయోః, పులోమ్నః జాతా పులోమజా శచీ, తస్యాః కుచాగ్రయోః,

ద్రుతపరిరంభాత్, ఔత్సుక్యాత్ శీఘ్రాలింగనం. తత్ర యన్నిపీడనం తస్య క్షమత్వం సహత్వం దధాతు ప్రాక్చిత్తవిక్షేపాత్త్యక్తభోగేన శక్రేణ సంప్రతి త్వత్ప్రసాదాన్నిష్కంటకం స్వారాజ్యం భుజ్యతామిత్యర్థః. అత్ర దార్ఢ్యస్యోద్గాఢద్రఢిమేతి విశేషణగత్యా నిపీడనక్షమత్వం ప్రతి హేతుత్వోక్త్యా పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమ్. హృదయస్య నిపీడనక్షమత్వసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా సంబంధేఽసంబంధరూపాతిశయోక్తి రిత్యర్థాలంకారః. వృత్త్యనుప్రాసశ్చ, తైరన్యోన్యం సంసృజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్.

ఓ మిత్యుక్తవతోఽథ శార్ఙ్గిణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం నభ
స్తస్మి న్నుత్పతితే పుర స్సురమునా విన్దోః శ్రియం బిభ్రతి,
శత్రూణా మనిశం వినాశపిశునః క్రుద్ధస్య చైద్యం ప్రతి
వ్యోమ్నీవ భ్రుకుటిచ్ఛలేన వదనే కేతు శ్చకారాస్పదమ్. 75

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
కృష్ణనారదసంభాషణం నామ ప్రథమః సర్గః.

ఓమితి. తస్మిన్ సురమునౌ నారదే, ఇత్థంభూతాం వాచం, వ్యాహృత్య ఉక్త్వా, నభ ఉత్పతితే ఖముత్పతితే, పురః అగ్రే, ఇందోః శ్రియం బిభ్రతిసతి, అథ మునివాక్యానంతరం, ఓ మిత్యుక్తవతః తథాస్త్వి త్యంగీకృతవత ఇత్యర్థః. 'ఓం ప్రశ్నేఽంగీకృతౌ రోషే' ఇతి విశ్వః. చేదీనాం జనపదానాం రాజా చైద్యః శిశుపాలః, 'వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్' ఇతి ఞ్యఙ్ ప్రత్యయః తం ప్రతి క్రుద్ధస్య శార్ఙ్గిణః వదనే వ్యోమ్నీవ, అనిశం సర్వదా అవ్యభిచారేణేత్యర్థః. శత్రూణాం వినాశస్య పిశునః సూచకః, 'చంద్ర మభ్యుదితః కేతుః క్షితీశానాం వినాశకృ'దితి శాస్త్రా దితి భావః. కేతు రుత్పాతవిశేషః, 'కేతు ర్ద్యుతౌ పతాకాయాం గ్రహోత్పాతాదిలక్ష్మ స్వి'తి విశ్వః. భ్రుకుటిచ్ఛలేన భ్రూభంగవ్యాజేన, ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాం, స్థితిం చకార, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా' మితినిపాతనా త్సుడాగమః. ఏతేన కావ్యార్థభూతవీరసహకారిణో రౌద్రస్య స్థాయీ క్రోధః స్వానుభావేన భ్రుకుట్యా కారణభూతోఽనుమేయ ఇత్యుక్తం తదా తదవినాభూతస్యాంగినో వీరస్యాపి స్థాయి ప్రయత్నాపరనామక ఉత్సాహోఽప్యుపపన్న ఏ వే త్యనుసంధేయమ్. ఇందోః శ్రియం బిభ్రతీత్యత్ర మునే రిందుశ్రియోఽయోగా త్తత్సదృశీమితి సాదృశ్యాక్షేపాత్ అసంబంధవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. వదనే

వ్యోమ్నీవేత్యుపమా. భ్రుకుటిచ్ఛలేన కేతు రితి ఛలాదిశబ్దైనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః. తత్ర శత్రువినాశసూచనాయ కేత్వపేక్షితేందుసాన్నిధ్యవ్యోమావస్థానసంపాదకత్వేన నిదర్శనోపమయోరపహ్నవోపకారకత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః. చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయాచ సర్గాంత్యశ్లోకేషు శ్రీశబ్దప్రయోగః. యథాహ భగవాన్భాష్యకారః—మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషాణ్యాయుష్మత్పురుషాణి చ భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవ తీతి. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 'సూర్యాశ్వైర్మసజా స్తతా స్సగురవ శ్శార్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. సర్గాంతత్వాద్వృత్తభేదః. యథాహ దండీ—'సర్గై రనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తై స్సుసంధిభిః. సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతై రుపేతం లోకరంజక' మితి.

అథ కవిః కవికావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వక సర్గసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ. మాఘకృతావితి కవినామకథనం. మహాకావ్యఇతి మహచ్ఛబ్దేన లక్షణసంపత్తి స్సూచితా. శిశుపాలవధ ఇతి కవినామకథనమ్. 'సామాన్యవచనస్యే'తి అనుప్రయోగః అత్ర తిజ్జ్వచిత్యా త్స్వశబ్దాఖ్యో గుణః 'సుపాంతిఙాంచవ్యుత్పత్తి స్స్వాశబ్ద మితి కథ్యత' ఇతి లక్షణాత్. సముచ్చయకావ్యవర్ణనయోః ప్రథమ స్సర్గఇతి సమాప్త ఇతి శేషః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం ప్రథమఃసర్గః.

ద్వితీయః సర్గః.

అథాస్మిన్ సర్గే మంత్రవర్ణనాయ బీజమావపతి—

యియక్షమాణేనాహూతః పార్థేనాథ ద్విషన్మురమ్,
అభిచైద్యం ప్రతిష్ఠాసురాసీత్కార్యద్వయాకులః. 1

యియక్షమాణేనేతి. అథ ఇంద్రసందేశశ్రవణానంతరం, యియక్షమాణేన యష్టుమిచ్ఛతా, యజతేస్సన్నంతాల్లట శ్శానజాదేశః. పార్థేన పృథాపుత్రేణ యుధిష్ఠిరేణ, 'తస్యేద మి' త్యణ్. అన్యథా 'స్త్రీభ్యోఢగి'తి ఢస్స్యాత్. తతః పార్థేయ ఇతి స్యాత్. ఆహూతః ఆకారితః. హ్వాయతేః కర్మణి క్తః సంప్రసారణే దీర్ఘః. అథ అభిచైద్యం శిశుపాలంప్రతి, 'లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. 'అభిరభాగే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వే తద్యోగే ద్వితీయా వా. ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతుమిచ్ఛుః. తిష్ఠతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. మురం ద్విషత్ మురారిః, 'ద్విషోఽమిత్రే' ఇతి శతృప్రత్యయే, 'నలోకే' త్యత్ర 'ద్విషశ్శతుర్వా వచనమి'తి వైకల్పిక షష్ఠీప్రతిషేధః. కార్యద్వయేన సురకార్యసుహృత్కార్యరూపేణ. ఆకులో విప్రతిషేధాదావశ్యకత్వాచ్చ, ద్వయోస్సందేహవానాసీత్, అతో మంత్రస్యాయమవసర ఇతి భావః.

ఏవం మంత్రబీజం సందేహ ముపన్యస్య, మంత్రోచితదేశగమనమాహ:—

గురుకావ్యానుగాం బిభ్రచ్చాంద్రీ మభి నభశ్శ్రియమ్,
సార్థ ముద్ధవసీరిభ్యా మథాసావాసదత్సదః. 2

గుర్వితి. అథ సందేహానంతరం, అసౌ హరిః, అభినభః పూర్వవదవ్యయీభావః. కర్మప్రవచనీయత్వేవాద్వితీయా. గురుకావ్యౌ బృహస్పతిశుక్రౌ, అనుగౌ అనుయాయినౌ. యస్యాం తాం 'గీష్పతి ర్ధిషణోగురుః, శుక్రో దైత్యగురుః కావ్య' ఇతి చామరః. చంద్రస్యేమాం చాంద్రీం, శ్రియం బిభ్రత్. అత్ర శ్రీతుల్యాం శ్రియ మితి నిదర్శనాభేదః. ఉద్ధవసీరిభ్యాం సార్థం ఉద్ధవబలరామాభ్యాం సహ,సదః సభాం, ఆసదత్ అగమత్, రాజసదసః ప్రాసాదత్వాదితి భావః. సదే ర్లుజి పుషాదిత్వాచ్చేరజాదేశః. అత్ర మనుః 'గిరేః పృష్ఠం సమారుహ్య ప్రాసాదం వా రహో గతః, అరణ్యే నిశ్శలాకే వా మంత్రయే (ద్భావభావితో) తావిభావిత' ఇతి.

జాజ్వల్యమానా జగత శ్శాంతయే సముపేయుషీ,
వ్యద్యోతిష్ట సభావేద్యా మసౌ నరశిఖిత్రయీ. 3

జాజ్వల్యమానేతి, జగతః లోకస్య, శాంతయే అనుపద్రవాయ, సముపేయుషీ

మిళితా, జాజ్వల్యమానా భృశం జ్వలంతీ, 'ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే' ఇతి యఙ్.—తతో లటశ్శానజాదేశే టాప్. అసౌ నరాః పురుషా ఏవ, శిఖినః అగ్నయః, తేషాం త్రయీ. 'ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయ జ్వే' త్యయజాదేశే 'టిడ్ఢాణఞి' త్యాదినా ఙీప్. సభా ఆస్థానీ సైవ వేదిః పరిష్కృతాభూమిః 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః. తస్యాం వ్యద్యోతిష్ట దీప్యతే స్మ, 'ద్యుతేర్లుఙ్' ఇతి వా తఙ్. రూపకాలంకారః.

రత్నస్తంభేషు సంక్రాంతప్రతిమాస్తే చకాశిరే,
ఏకాకినోఽపి పరితః పౌరుషేయవృతా ఇవ. 4

రత్నేతి. రత్నానాం స్తంభా ఇతి షష్ఠీసమాసః. విశేషపర్యవసానాద్వికారార్థత్వం తేషు సంక్రాంతప్రతిమాః సంక్రాంతప్రతిబింబాః 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనే' త్యమరః. తే త్రయః ఏకాకినః అసహాయాఅపి, 'ఏకాదాకినిచ్చాసహాయ' ఇత్యాకినిచ్ప్రత్యయః. పరితః అభితః సర్వతః, 'పర్యభిభ్యాం చే' తి తసిల్ స చ 'సర్వపురుషాభ్యాం న ఢ ఞా' సర్వోభయార్థవర్తమానాభ్యామిష్యతే. పౌరుషేయేణ ప్రతిబింబభూయస్త్వాత్పురుషసమూహేన, ఆవృతా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, చకాశిరే, 'పురుషాద్వధవికారసమూహతేన కృతేషు వక్తవ్య' మితి ఢఞ్ ప్రత్యయః. ఏతేన విజనత్వముక్తమ్. యద్యపి 'నిస్తంభే నిర్గవాక్షే చ నిర్భిత్త్యంతరసంశ్రయే, ప్రాసాదాగ్రే త్వరణ్యే వా మంత్రయేతావిభావిత' ఇతి కామందకే. ఏతేన మంత్రభూమేః స్తంభప్రాచుర్యనిషేధో దృశ్యతే. తథాప్యేతస్యాపి విజనత్వోపలక్షణత్వాన్న దోష ఇతిభావః.

అధ్యాసామాసురుత్తుంగహేమపీఠాని యాన్యమీ,
తైరూహే కేసరిక్రాంతత్రికూటశిఖరోపమా. 5

అధ్యాసామాసురితి. అమీ త్రయః ఉద్ధవరామకృష్ణాః, యాని ఉత్తుంగహేమపీఠాని, అధ్యాసామాసుః అధితస్థుః, యేషూపవిష్టా ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే' తి కర్మత్వమ్ ఆసఉపవేశనే లిట్. 'దయాయాసశ్చే' తి ఆమ్ ప్రత్యయే. 'కృఞ్చానుప్రయుజ్యతేలిటీ'తి అస్తేరనుప్రయోగః 'ఆమ్ప్రత్యయవత్కృఞోఽనుప్రయోగస్యే' తి కృఞ్.—ఏవేతి నియమాదస్తేర్నాత్మనేపదమ్. తైః పీఠైః. కేసరిభిః సింహైః, క్రాంతానాం త్రికూటస్య త్రికూటాద్రేః, శిఖరాణాముపమా సాదృశ్యం ఊహే ఊఢా, వహేః కర్మణి లిట్ సంప్రసారణమ్. త్రీణి కూటాన్యస్యేత్యన్వర్థసంజ్ఞా 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమి' త్యమరః. ఉపమాలంకారః.

గురుద్వయాయ గురుణో రుభయో రథ కార్యయోః,
హరిర్విప్రతిషేధం తమాచచక్షే విచక్షణః. 6

గురుద్వయాయేతి. అథ ఉపవేశనానంతరం, విచష్టే ఇతి విచక్షణః వక్తా 'కర్తరిల్యుడి' తి న్యాసకారః. 'ఆసనయోశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిఙః ఖ్యా

ఙాదేశాభావః. హరిః, గుర్వోః ఉద్ధవరామయోః, పితృవ్యజ్యేష్ఠభ్రాత్రోః, ద్వయాయ, ద్వాభ్యాం గురుభ్యామిత్యర్థః. గురుణోః మహాత్మోః, ఉభయోః కార్యయోః పూర్వోక్తయోః, తం విప్రతిషేధం, విరోధం ఆచచక్షే ఆఖ్యాతవాన్, తుల్యబల విరోధోఽపి ప్రతిషేధః.

ద్యోతితాంతస్సభైః కుందకుట్మలాగ్రదతః స్మితైః,
స్నపితే వాభవత్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ. 7

ద్యోతితేతి. కుందం మాఘభవః పుష్పవిశేషః 'మాఘ్యం కుందం రక్తకస్తు బంధూకో బంధుజీవక' ఇత్యమరః. కుందకుట్మలాగ్రాణీవ దంతా యస్య కుందకుట్మలాగ్రదతః, 'అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చే' తి అగ్రాంతపూర్వపదబహువ్రీహేః సమాసాంతో వైభాషికో దతాదేశః. తస్య హరేః, సరస్వతీ వాక్, అంతః ప్రధానా సభా అంతస్సభా, సభాభ్యంతరమిత్యర్థః, సా ద్యోతితా ప్రకాశితా యైః తైః స్మితైః స్నపితేవ క్షాళితేవ, స్నాతేర్ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః 'అర్తిహ్రీ'త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాం హ్రస్వ శ్చే'తి హ్రస్వః. శుద్ధవర్ణాస్ఫుటాక్షరత్వాత్ స్వచ్ఛకాంతి రభవత్. అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధే స్స్నానహేతుకత్వ ముత్ప్రేక్షతే స్మితపూర్వాభిభాషీ హరి రితి భావః.

కార్యవిప్రతిషేధ మావేద్య తత్ర స్వమత మావేదయిష్యన్ పండితంమన్యత్వం తావ త్పరిహరతి.—

భవద్గిరామవసరప్రదానాయ వచాంసి నః,
పూర్వరంగః ప్రసంగాయ నాటకీయస్య వస్తునః. 8

భవదితి. భవద్గిరాం యుష్మద్వాచాం, అవసరప్రదానాయ ప్రస్తావప్రసంజనాయేత్యర్థః. నః అస్మాకం వచాంసి, సిద్ధాంతోత్పాదనార్థ ముచ్యంతే, న తు సిద్ధాంతత్వేనేత్యర్థః. తథాహి—పూర్వం రజ్యతేఽస్మిన్నితి పూర్వరంగః నాట్యశాలా, తత్రత్యకర్మాపి పూర్వరంగ ఇతి దశరూపకే, అతః పూర్వరంగో నామ రంగప్రసాధనాఖ్యో రంగవిఘ్నశాంతికారీ నాందీపాఠగీతవాదిత్రాద్యనేకాంగవిశిష్టః నాట్యాదౌ కర్తవ్యః కర్మవిశేషః. తదుక్తం వసంతరాజీయే—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగః ప్రకీర్తిత' ఇతి. స పూర్వరంగః నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర వర్ణ్యమిత్యర్థః. వృద్ధాచ్ఛః తస్య 'ఆయనే' ఇతీయాదేశః. తస్య వస్తున ఇతి వృత్తస్య, ప్రసంగాయ ప్రసంజనాయ, ప్రవర్తనాయేతి యావత్. అతః ప్రథమవాచో న దోషాయేతి భావః. పూర్వరంగః ప్రస్తావనేతి రంగరాజః. తచ్చింత్యం 'పూర్వరంగం విధాయాదౌ సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యమాస్థాపయేన్నటః. ప్రథమం పూర్వరంగశ్చ తతః ప్రస్తావనేతిచ, ఆరంభే సర్వనాట్యానా మేత త్సామాన్య మిష్యత' ఇతి. దశరూపకాద్యుక్తభేదవిరోధాదితి. అత్ర హరివాక్యపూర్వరంగయోః, ప్రసంజకత్వరూప

సామాన్యస్య వాక్యద్వయే శబ్దాంతరేణ పృథఙ్నిర్దేశాత్ ప్రతివస్తూపమాలంకారః లక్షణం తూక్తమ్.

సంప్రతి స్వమత మాహ:—

కరదీకృతభూపాలో భ్రాతృభి ర్జిత్వరై ర్దిశామ్,
వినా ప్యస్మదలం భూష్ణు రిజ్యాయై తపస స్సుతః. 9

కరదీకృతేతి. దిశాం జిత్వరైః జయశీలైః, 'ఇణ్నశ్జిస ర్తిభ్య శ్చే'తి క్వరప్. కృద్యోగాత్కర్మణి షష్ఠీ భ్రాతృభి ర్భీమాదిభిః, హేతుభిః, కరదాః షష్ఠభాగప్రదాః, 'భాగధేయః కరో బలి'రి త్యమరః. తత శ్చ్విః. 'ఊర్యాదిచ్విడాచ శ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి నిత్యసమాసః. అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య స తథోక్తః, వశీకృతరాజమండలఇత్యర్థః తపసస్సుతః ధర్మపుత్రః, 'తపశ్చాంద్రాయణాదౌ స్యా ద్ధర్మే లోకాంతరేఽపి చే'తి విశ్వః. అస్మద్వినాపి అస్మాభిర్వినాపీత్యర్థః. 'పృథగ్వినే'త్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే పంచమీ. ఇజ్యాయై యాగాయ, యజేర్భావే క్యప్. 'వచిస్వపీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. 'నమః స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థీ అలం సమర్థః భూష్ణు ర్భవితా భవనశీలః, 'భూష్ణుర్భవిష్ణుర్భవితే'త్యమరః. 'గ్లాజిస్థశ్చక్స్నుః'రితి చకారాత్ క్స్నుప్రత్యయః. 'క్ఙితిచ' ఇత్యత్ర గకారప్రశ్లేషా ద్గుణాభావః. తథాచ జయాదిత్యః. 'తత్రైవ గకారోఽపి చ తత్త్వభూతో నిర్దిశ్య' ఇతి. అతో జైత్రయాత్రైవ కార్యా న యజ్ఞయాత్రేతి భావః.

నను యజ్ఞాంతే జైత్రయాత్రాయా ముభయానుసరణం స్యా త్తత్రాహ.—

ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్యః పథ్యమిచ్ఛతా,
సమౌ హి శిష్టై రామ్నాతౌ వర్త్స్యంతా వామయ స్స చ. 10

ఉత్తిష్ఠమానఇతి. ఉత్తిష్ఠమానః వర్ధమానః, 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణీ' త్యాత్మనేపదమ్. పరః శత్రుస్తు, పథోఽనపేతం పథ్యం. హితి మారోగ్యం చ ఇచ్ఛతా పుంసేతి శేషః. నోపేక్ష్యః ఔదాసీన్యేన న ద్రష్టవ్యః, కుతః హి యస్మాత్, వర్త్స్యంతౌ వర్తిష్యమాణౌ 'లృటస్స ద్వే'తి సదాదేశే 'వృద్భ్యస్స్యసనో' రితి విభాషయా పరస్మైపదం. 'నవృద్భ్యశ్చతుర్భ్య' ఇతీడభావః. ఆమయో వ్యాధిః, 'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః. 'సశత్రుశ్చ' శిష్టై ర్నీతిజ్ఞైః, సమౌ తుల్యవృత్తీ, ఆమ్నాతౌ ఆఖ్యాతౌ. 'అల్పీయసోఽప్యరే ర్వృద్ధి ర్మహానర్థాయ రోగవ' దితి. అత స్తస్యానుపేక్ష్యత్వాదుభయానుసృతిః కుత ఇతి భావః. ఉపమాలంకారః.

న చేత్థం స్వార్థపరత్వదోషః కిం తు లోకానుగ్రహార్థత్వా దస్యాః ప్రవృత్తి రిత్యాశయేనాహ.—

న దూయే సాత్వతీసూను ర్య న్మహ్య మపరాధ్యతి,
యత్తు దందహ్యతే లోక మదో దుఃఖాకరోతి మామ్. 11

నదూయఇతి. సాత్వతీసూనుః సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ నామ హరేః పితృష్వసా. 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్'. తస్యాః సూనుః శిశుపాలః, బంధురపి ఖలో నమృష్య ఇతిభావః. మహ్య మపరాధ్యతి ద్రుహ్యతీతి యత్. 'క్రుధద్రుహే'త్యాదినా చతుర్థీ. తత ఇతి శేషః, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. నదూయే నపరితప్యే దూఙ్ ఓదైవాదికాత్కర్తరి లడుత్తమపురుషైకవచనమ్. కింతు లోకం దందహ్యతే గర్హితం దహతీతి యత్, 'లుపసదచరజపజభదహదశగృభ్యోభావగర్హాయా మి'తి యఙ్. 'జపజభదహదశభంజపశాం చే'తి అభ్యాసస్య నుమాగమః. అదో లోకదహనం, మాం దుఃఖాకరోతి దుఃఖమనుభావయతీత్యర్థః, దుఃఖాత్ప్రాతిలోమ్యఇతి డాప్రత్యయః. అతశ్చైద్య ఏవాభియాతవ్యః పార్థస్తు ప్రార్థనయాపి పశ్చాత్సమాధేయ ఇతి భావః.

స్వమతం నిగమయన్ పరమతం శుశ్రూషుః పృచ్ఛతి.—

మమ తావ న్మత మిదం శ్రూయతా మంగ వా మపి,
జ్ఞాతసారోఽపి ఖల్వేక స్సందిగ్ధే కార్యవస్తుని. 12

మమేతి. తావత్ భవన్మతశ్రవణపర్యంతమిత్యర్థః, మమ మత మిదం, అంగేత్యామంత్రణే అవ్యయమ్. 'అథసంబోధనార్థకాః, స్యుః ప్యాట్పాడంగ హేహైహ భోః' ఇత్యమరః. వాం యువయోరపి. సూ. 'యుష్మదస్మదోష్షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాం నావా వి'తి వామాదేశః మతం శ్రూయతాం, విధౌలోట్. తదపి మయా శ్రోతవ్యం అన్యథా సందేహానివృత్తే రితి భావః. విదుష స్తే కుత స్సందేహ స్తత్రాహ—జ్ఞాతసారః జ్ఞాతార్థతత్త్వోఽప్యేకః కార్యవస్తుని కర్తవ్యార్థే సందిగ్ధే సంశేతేఖలు, అతో మమాపి సందేహ ఇత్యర్థః. దిహ ఉపచయే కర్తరి లట్. ఘత్వధత్వే. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

యావ దర్థపదాం వాచ మేవ మాదాయ మాధవః,
విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః. 13

యావదితి. మాధవో హరిః, యావా నర్థో యావదర్థం. 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయీభావః, యావదర్థం పదాని యస్యాస్తాం అభిధేయసమ్మితాక్షరామిత్యర్థః. వాచ మేవ మాదాయ గృహీత్వేత్యర్థః. విరరామ తూష్ణీమాస, 'వ్యాఙ్పరిభ్యోరమ' ఇతి పరస్మైపదమ్. తథాహి మహీయాంస ఉత్తమాః ప్రకృత్యా స్వభావేన మితభాషిణః, భవన్తీతి శేషః వృథాలాపనిషేధా దితి భావః. పూర్వవదలంకారః.

అథాష్టభిః కులకేన రామం వర్ణయన్ తద్వాక్య మవతారయతి.—

తత స్సపత్నాపనయస్మరణానుశయస్ఫురా,
ఓష్ఠేన రామో రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచునా. 14

తతఇతి. తతః రామో జగాదేత్యుత్తరేణాన్వయః. సపత్నో రిపుః 'రిపౌ వైరిసపత్నారి' రిత్యమరః. తస్యాపనయః అపకారః, తస్య స్మరణేన యః అనుశయః పశ్చాత్తాపః, 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్వః.

తేన స్ఫురతీత్యనుశయస్ఫూః తేన స్ఫురా, ఓష్ఠో బింబమివేత్యుపమితసమాసః. రామాయా ఓష్ఠబింబస్య చుంబనేన విత్తః రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచుః, 'తేనవిత్త శ్చుంచుప్చణపా' వితి చుంచుప్ప్రత్యయః. 'ఓత్వోష్ఠయోస్సమాసే వే'తి పరరూపమ్. తేనో ష్ఠేనోపలక్షితః. సమరసురతయో స్సమరస ఇతి భావః ఉపమానుప్రాసయో స్సంసృష్టిః.

వివక్షితామర్థవిద స్తత్క్షణప్రతిసంహృతామ్,
ప్రాపయ న్పవనవ్యాధే ర్గిర ముత్తరపక్షతామ్. 15

వివక్షితామితి. వివక్షితాం వృద్ధత్వాభిమానా దగ్రే వక్తుమిష్టాం, వచే ర్ద్వాభ్రిషో వా సన్నంతా త్కర్మణి క్తః. తత్క్షణే వివక్షాక్షణఏవేత్యవిలంబోక్తిః ప్రతిసంహృతాం రామానురోధానురుద్ధాం, అర్థవిదః అర్థజ్ఞస్య, అతఏవ పవనవ్యాధే రుద్ధవస్య, గిరం ఉత్తరపక్షతాం సిద్ధాంతతాం ప్రాపయన్, స్వయమసత్పక్షావలంబిత్వాదితి భావః. ఏతేన రామస్య వ్యగ్రతోక్తా.

ఘూర్ణయ న్మదిరాస్వాదమదపాటలితద్యుతీ,
రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ. 16

ఘూర్ణయన్నితి. పునః మదిరాస్వాదేన మద్యపానేన, యో మద స్తేన, పాటలితా ఈషద్రక్తీకృతా, ద్యుతి ర్యయో స్తే, రేవత్యా దేవ్యాః, వదనే య దుచ్ఛిష్టం మద్యలేపన తాంబూలాది, అక్షిచుంబనేన సంక్రాంతమితి భావః తేన పరిపూతే శుద్ధే, పుటే యయో స్తే దృశౌ ఘూర్ణయన్ భ్రామయన్నితి మద్యవికారోక్తిః ఉచ్ఛిష్టపరిపూతేత్యత్ర 'రతికాలే ముఖం స్త్రీణాం శుద్ధ మాఖేటకే శునా' మితి స్మరణాత్. ఉచ్ఛిష్టపావనత్వవిరోధస్యాభాసత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస' ఇష్యత ఇతి లక్షణాత్.

ఆశ్లేషలోలుపవధూ స్తనకార్కశ్యసాక్షిణీమ్,
మ్లాపయ న్నభిమానోష్ణై ర్వనమాలాం ముఖానిలైః. 17

ఆశ్లేషేతి. పునః ఆశ్లేషలోలుపాయాః ఆలింగనలుబ్ధాయాః, వధ్వా రేవత్యాః, స్తనయోః కార్కశ్యస్య కాఠిన్యస్య సాక్షిణీ ముపద్రష్ట్రీం, నిత్యం పీడ్యమానా మితి భావః 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞా యా' మితి సాక్షాచ్ఛబ్దా దిని ప్రత్యయః. వనమాలాం అభిమానోష్ణై రహంకారతప్తైః ముఖానిలై ర్నిశ్వాసవాతైః, మ్లాపయన్ గ్లాపయన్, మ్లాయ తేర్ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. 'ఆదేచ' ఇతి ఆత్వేపుగాగమః. అమ్లానే మ్లానసంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిః.

దధత్సంధ్యారుణవ్యోమస్ఫురత్తారానుకారిణీః,
ద్విషద్ద్వేషోపరక్తాంగసంగినీ స్స్వేదవిప్రుషః. 18

దధదితి. పునః సంధ్యయా అరుణే వ్యోమ్ని, స్ఫురంతీ స్తారాః, అనుకుర్వంతీతి

తథోక్తాః, కుతః ద్విషతి శత్రౌ, ద్వేషేణ, ఉపరక్తేఽంగే వపుషి సంగినీస్సక్తాః, స్వేదవిప్రుషః స్వేదబిందూన్, 'పృషంతిబిందుపృషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రియా'మిత్యమరః. దధత్. దధానః 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః ఉపమాలంకారః.

ప్రోల్లసత్కుండలప్రోతపద్మరాగదళత్విషా,
కృష్ణోత్తరాసంగరుచం విదధచ్చౌతపల్లవీమ్. 19

ప్రోల్లసదితి. పునః ప్రకర్షేణ ఉల్లసతాం కుండలయోః ప్రోతానాం స్యూతానాం, పద్మరాగదళానాం మాణిక్యశకలానాం త్విషా కాంత్యా ప్రోతేతి ప్రపూర్వాద్వ్యేఞః కర్మణి క్తః యజాదిత్వాత్సంప్రసారణమ్ కృష్ణోత్తరాసంగో నీలోత్తరీయమ్. 'ద్వౌప్రావారోత్తరాసంగౌ సమౌ బృహతికా తథా, సంవ్యాన ముత్తరీయం చే' త్యమరః. తస్య రుచం, చూతపల్లవస్యేమాం చౌతపల్లవీం, విదధత్ విదధానః లోహితమిశ్రణాచ్చూతపల్లవవద్ధూమ్రాం కుర్వన్నిత్యర్థః. 'ధూమ్రధూమలౌకృష్ణలోహితే' ఇత్యమరవచనాత్. అత్రాప్యన్యరుచోఽన్యదీయత్వాయోగాత్సాదృశ్యాక్షేపే నిదర్శనా.

కకుద్మికన్యావక్త్రాంతర్వాసలబ్ధాధివాసయా,
ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధముద్వమన్. 20

కకుద్మీతి. పునః కకుద్మికన్యాయాః రేవత్యాః, వక్త్రస్య, అంతరభ్యంతరే వాసేన స్థిత్యా. లబ్ధోఽధివాసో వాసనా, యయా తయా, తన్ముఖసౌరభవాసితయేత్యర్థః. 'సంస్కారో గంధమాల్యాద్యైర్యస్స్యాత్తదధివాసన మి' త్యమరః. మదిరయా, కృతానువ్యాధం కృతసంసర్గం, ప్రియాగండూషగంధినమిత్యర్థః. 'వ్యధజపోరనుపసర్గ' ఇతి అనుపసృష్టాదప్ప్రత్యయవిధానాదుపసృష్టాద్వ్యధేర్ఘఞ్ప్రత్యయః. ముఖామోదం ముఖగంధవిశేషమ్. 'ఆమోదస్సోఽతినిర్హారీ'త్యమరః. ఉద్వమన్ ఉద్గిరన్ అత్ర మదిరారామముఖయోః, స్వగంధతిరోధానేన, రామాముఖతద్గండూషమద్యగంధస్వీకారాత్తద్గుణయోః తత్రోత్తరస్యాత్మవిశేషకత్వేన పూర్వసాపేక్షత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః. 'తద్గుణః స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి'రితి లక్షణాత్.

జగాద వదనచ్ఛద్మపద్మపర్యంతపాతినః,
నయన్మధులిహశ్శ్వైత్యముదగ్రదశనాంశుభిః. 21

జగాదేతి. వదనమేవ. ఛద్మ కపటం, యస్య తత్పద్మం వదనపద్మమిత్యర్థః, ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః. తస్య పర్యంతపాతినః ప్రాంతచారిణః, మధూని లిహంతీతి మధులిహః మధుపాన్, క్విప్. ఉదగ్రైరుచ్ఛ్రితైర్దశనాంశుభిః దంతకాంతిభిః, శ్వైత్యం ధావళ్యం, నయన్ ఏవం జగాద తద్గుణాలంకారః. తస్య మధుపసన్నిధాపకవదనాపహ్నవసాపేక్షత్వాత్తేన సంకరః,

రామో జగాదేత్యుక్తం, కిం తదిత్యాకాంక్షాయామాహ:—

యద్వాసుదేవేనాదీనమనాదీనవమీరితమ్,
వచసస్తస్య సపది క్రియా కేవలముత్తరమ్. 22

యదితి. వాసుదేవేన కృష్ణేన, న దీన మిత్యదీనం అకాతరం, నాస్త్యాదీనవోఽస్యేత్యనాదీనవం నిర్దోషం, 'దోష ఆదీనవో మత' ఇతి విశ్వః యద్వచ ఈరితం 'ఉత్తిష్ఠమానస్తు పర' ఇత్యాది పక్ష మాశ్రిత్య య దుక్త మి త్యర్థః. తస్య వచసః, సపది, క్రియా కేవల ముత్తరం సద్యోఽనుష్ఠాన మే వోత్తరం, సిద్ధాంతత్వాత్తే నోక్తత్వా దితి భావః.

అర్థతదేవ ప్రతిపాదయిష్యన్, అనన్యాతిశయనీయతమోపస్కరోతి.—

నైత ల్లఘ్వపి భూయస్యా వచో వాచాతిశయ్యతే,
ఇంధనౌఘధగప్యగ్ని స్త్విషా నాత్యేతి పూషణమ్. 23

నైతదితి. లఘు సంక్షిప్తమపి, ఏత ద్వచః, భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృతతరయాపీత్యర్థః. 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా ఈయసున్. 'బహోర్లోపోభూచబహోః' రితీకారలోపః. బహోశ్చభూరాదేశః. వాచా నాతిశయ్యతే నాతిరిచ్యతే. గుర్వర్థత్వాదితిభావః. శీఙః కర్మణి లట్ యక్. 'అయఙ్యిక్ఙితీ'తి అయఙాదేశః. తథా హి—ఇంధనౌఘాన్ దహతీతి ఇంధనౌఘధక్ కాష్ఠరాశిదాహకః, భూయానపీత్యర్థః. 'క్విపిఘత్వధత్వభష్భావాః. అగ్నిః త్విషా ప్రభయా, పూషణం సూర్యం, అల్పమపీతిభావః. నాత్యేతినాతిక్రామతి, తేజసః ప్రభావత్త్వ మివ వచసోఽర్థవత్త్వ మలంఘ్యత్వే హేతు రి త్యర్థః. అత్ర సమానధర్మస్యబింబప్రతిబింబతయోక్తే ర్దృష్టాంతాలంకారః.

యది హరివచో నాతిశయ్యతే అలం తర్హి తవాల్పవాగాడంబరై రత ఆహ.—

సంక్షిప్తస్యాప్యతోఽస్యైవ వాక్యస్యార్థగరీయసః,
సువిస్తరతరా వాచో భాష్యభూతా భవంతు మే. 24

సంక్షిప్తస్యేతి. అతో హరివచసోఽనతిశయనీయత్వాదేవ, సువిస్తరతరాః ప్రపంచతరాః, 'ప్రథనేవావశబ్ద'ఇతి ఘఞ్ ప్రతిషేధే. 'ఋదోరబి'త్యప్ మేవాచః, సంక్షిప్తస్యాల్పాక్షరస్యాపి, అర్థేన గరీయసః. సూత్రకల్పస్యేత్యర్థః 'అల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవ ద్విశ్వతోముఖమ్, అస్తోభ మనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. అస్యైవ వాక్యస్య నాన్యస్య భాష్యభూతాః భాష్యైస్సమాః నిత్యసమాసః. 'క్ష్మాదౌ జంతౌ భూతం క్లీబం సమేఽతీతే త్రిష్వి'తి వైజయంతీ. వ్యాఖ్యానరూపాభవంత్విత్యర్థః. సూత్రవ్యాఖ్యానవిశేషో భాష్యం. 'సూత్రస్థం పద మాదాయ వాక్యైః సూత్రానుసారిభిః, స్వపదానిచ వర్ణ్యంతే భాష్యం భాష్యవిదో విదు' రితిలక్షణాత్. మయాతు తదేవ విశేషప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యాయతే న త్వతిశయాయ. ప్రత్యాఖ్యాయత ఇ త్యదోష ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

ఇత్థం యానం సిద్ధాంతయిత్వా తత్రోద్ధవప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః ప్రత్యాచష్టే.—

విరోధివచసో మూకాన్వాగీశానపి కుర్వతే,
జడానప్యనులోమార్థాన్ ప్రవాచః కృతినాం గిరః. 25

విరోధీత్యాది. కృతినాం కుశలానాం, గిరః కర్త్ర్యః, విరోధివచసః ప్రతికూలవాదినః, వాగీశాన్ వాక్పతీనపి, 'వాగీశో వాక్పతి స్సమావి' త్యమరః. మూకాన్ నిర్వాచః, కుర్వతే జడయంతీత్యర్థః. అనులోమోఽనుకూలః, అర్థోఽభిధేయం, యేషాం తే అనులోమార్థాః అనుకూలవాదిన ఇత్యర్థః. తాన్ జడాన్ మందానపి ప్రవాచః ప్రగల్భవాచః, కుర్వతే, అతో నాస్మద్గిరః ప్రతివాచ్యా ఇతి భావః. అత్ర వాగీశానాం మూకీకరణాత్ జడానాం ప్రవాక్త్వకరణాచ్చ శక్యవస్తువర్ణనరూపో విశేషాలంకారభేదః. అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిప్రతిభోత్థాపిత ఇతి సంకరః.

నన్వాత్మనీనేన స్వామినా 'బుద్ధేః ఫల మనాగ్రహ' ఇతి న్యాయేన శాస్త్రజ్ఞవచనం ప్రతికూలమపి గ్రాహ్య మేవేత్యాశంక్యాహ.—

షడ్గుణా శ్శక్తయ స్తిస్ర స్సిద్ధయశ్చోదయా స్త్రయః,
గ్రంథానధీత్య వ్యాకర్తు మితి దుర్మేధసోఽప్యలమ్. 26

షడితి. దుష్టా మేధా యేషాం తే దుర్మేధసో మందబుద్ధయోఽపి, 'నిత్యమసిచ్ప్రజామేధయో' రితి సమాసాంతోఽసిచ్ప్రత్యయః. గ్రంథా న్నాశనసాదీన్, అధీత్య పఠిత్వా, గుణాః సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాఖ్యాః షట్, శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహాఖ్యా స్తిస్రః, సిద్ధయః పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యాః పురుషార్థాః లాభాత్మకాః తాశ్చ తిస్రః ప్రభావసిద్ధిర్మంత్రసిద్ధిరుత్సాహసిద్ధిశ్చేతి. ఉదయాః వృద్ధిక్షయస్థానాని చ త్రీణీతి న్యాయేన ఉదయా ఉచ్యంతే—తత్ర వృద్ధిక్షయౌ పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యౌ శక్తిసిద్ధ్యోః పూర్వావస్థాత ఉపచయాపచయౌ స్థానం సామ్యేనావస్థానం తే చ త్రయ ఇతి వ్యాకర్తుం వ్యాఖ్యాతుం అలం సమర్థాః. 'పర్యాప్తివచనే ష్వలమర్థేష్వి'తి తుమున్ప్రత్యయః. పంచాంగనిర్ణయశక్తివికలానాం సిద్ధ్యాదిస్వరూపసంఖ్యామాత్రపాఠకానా మశాస్త్రజ్ఞత్వా దుద్ధవాదయో నగ్రాహ్యవచస ఇత్యభిసంధిః. అత్రామరసింహః—'సంధి ర్నా విగ్రహో యాన మాసనం ద్వైధ మాశ్రయః, షడ్గుణా శ్శక్తయ స్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రజాః. క్షయస్థానంచ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినామ్.' ఇతి అత్రారివిజిగీష్వోర్వ్యవస్థాకరణలక్షణ మైక్యం సంధిః విరోధో విగ్రహః. విజిగీషో రరిం ప్రతి యాత్రా యానమ్. తయోర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీ మవస్థాన మాసనమ్. దుర్బలప్రబలయోః ద్విషోః వాచికమాత్మసమర్పణం ద్వైధీభావః. అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయః కోశదండోత్థం తేజః ప్రభావః. కర్తవ్యార్థేషు స్థేయాన్ ప్రయత్న ఉత్సాహః షాడ్గుణ్యచింతనం మంత్రః. సుగమ మన్యదితి సంక్షేపః. అత్ర కేషాంచిల్లక్షణాన్యుచ్యంతే—'ఉత్కృష్టబలవీర్యస్య విజిగీషోర్జయైషిణః, గుణానురక్తప్రకృతే ర్యాత్రా యానమితి స్మృతమ్. ఆసనం తుల్యబలయోరరినాయకయో స్సమమ్, పరస్పరస్య సామర్థ్యోఽధికారా ద్దాసనం స్మృతమ్. ఆరేశ్చ విజిగీషోశ్చ తత్పంచవిధముచ్యత' ఇతి. ద్వైధీభావస్తు—'బలినో

ర్ద్విషతో ర్మధ్యే వా చాత్మానం సమర్పయేత్, ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షివ దలక్షితః. ఉచ్ఛిద్యమానో బలవా న్నిరపాయప్రతిక్రియః, కులోద్గతం సత్య మార్య మాశ్రయేత బలోత్కట' ఇతి ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్య ఇతిహారే ర్వాక్యం యానాశ్రిత మభిప్రేత్య ఉక్తవా నితి సంక్షేపః.

నను శాస్త్రోక్తార్థవ్యాఖ్యాతైవ శాస్త్రజ్ఞః సఏవ గ్రాహ్యవచనశ్చేత్యాశంక్య నేత్యాహ.—

అనిర్లోడితకార్యస్య వాగ్జాలం వాగ్మినో వృథా,
నిమిత్తా దపరాద్ధేషో ర్ధానుష్కస్యేవ వల్గితమ్. 27

అనిర్లోడితేతి. అనిర్లోడితం అనాలోచితం కార్యం యేన తస్య, కార్యాకార్య మజానత ఇత్యర్థః. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్మీ వావదూకః, 'వాచోయుక్తిపటు ర్వాగ్మీ వావదూకశ్చ వక్తరి' త్యమరః 'వాచోగ్మిని' రితి గ్మినిప్రత్యయః తస్య వాగ్జాలం వాగాడంబరం నిమిత్తా ల్లక్ష్యాత్, 'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమంవిదు' రితి వైజయంతీ. అపరాద్ధేషోః స్ఖలితబాణస్య ధనుః ప్రహరణ మస్యేతి ధానుష్కో ధన్వీ. 'ప్రహరణ మితి ఠక్. 'ఇనుసుక్తాంతాత్కః, ఇదుపధస్యచేతి షత్వం. 'అపరాద్ధపృషత్కోఽసౌ లక్ష్యాద్యశ్చ్యుతసాయకః, ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్క'ఇతి చామరః. తస్య వల్గితమివ వృథా నిష్ఫలం, కార్యజ్ఞస్య వచో గ్రాహ్యం న తు వాచాటస్యేతి భావః.

ఇత్థం షాడ్గుణ్యాదిపాఠమాత్రం న మంత్ర ఇతి సిద్ధే సంప్రతి స్వయం మంత్ర స్వరూప మాహ.—

సర్వకార్యశరీరేషు ముక్త్వాంగస్కంధపంచకమ్,
సౌగతానా మివాత్మాన్యో నాస్తి మంత్రో మహీభృతామ్. 28

సర్వేతి. కార్యాణి సంధ్యాదీని, తాని శరీరాణీవేత్యుపమితసమాసః వ్యాఖ్యానే సౌగతానా మివేతి లింగాత్. తేషు సర్వేషు కార్యశరీరేషు సర్వేషు శరీరేష్వివ, సర్వకార్యేష్విత్యర్థః. అంగాని స్కంధా ఇవేతి పూర్వవత్సమాసః. తేషాం పంచకం ముక్త్వా స్కంధపంచక మివ అంగపంచకం ముక్త్వేత్యర్థః. పంచ పరిమాణ మస్యేతి పంచకః 'సంఖ్యాయా స్సంజ్ఞాసంఘసూత్రాధ్యయనేష్వి'తి కన్ప్రత్యయః సుగతో భక్తిర్భజనీయో యేషాం సౌగతా బౌద్ధాః 'భక్తి'రితి సూత్రేణ అణ్ప్రత్యయః తేషా మన్య ఆత్మేవ, మహీభృతా మన్యో మంత్రో నాస్తి కర్మణా మారంభోపాయః, పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాలవిభాగః, వినిపాతప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాంగాని, యథాహ కామందకః—'సహాయా స్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః, విపత్తేశ్చ ప్రతీకారః సిద్ధిః పంచాంగ మిష్యత' ఇతి. రూప వేదనా విజ్ఞానసంజ్ఞా సంస్కారాః పంచస్కంధాః. తత్ర విషయప్రపంచో రూపస్కంధః తజ్జ్ఞానప్రపంచో

వేదనాస్కంధః. ఆలయవిజ్ఞానసంతానో విజ్ఞానస్కంధః నామప్రపంచస్సంజ్ఞాస్కంధః. వాసనాప్రపంచ స్సంస్కారస్కంధః. ఏవం పంచధా పరివర్తమానో జ్ఞానసంతాన ఏవా త్మేతి బౌద్ధాః. ఏవం చ యథా బౌద్ధానాం సర్వేషు శరీరేషు స్కంధపంచకాతిరిక్త ఆత్మా నాస్తి, తథా రాజ్ఞా ముక్తాంగపంచకాతిరిక్తో మంత్రో నాస్తీత్యుపమాలంకారః. తచ్చ అస్మాకం సమగ్ర మేవే త్యయ మేవ యాత్రాకాల ఇతి భావః.

అథ మంత్రితార్థక్రియావిళంబే దోష మాహ.—

మంత్రో యోధ ఇవాధీర స్సర్వాంగై స్సంవృతై రపి,
చిరం న సహతే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశంకయా. 29

మంత్రఇతి. సంవృతైః గుప్తైః సర్వాంగైః పూర్వోక్తైః ఉపాయాదిభిః, ఉర స్థలాదిభి శ్చోపలక్షిత సర్వాంగసంవృతోఽపీత్యర్థః మంత్రో విచారః, అధీరోభీరుః, యుధ్యత ఇతి యోధః భటఇవ పచాద్యచ్. పరేభ్యః అన్యేభ్యోఽరిభ్యశ్చ. 'పరందూరాన్యముఖ్యేషు పరోఽరి పరమాత్మనో' రితి వైజయంతీ. భేదో విదారణం, తృతీయగామిత్వం చ తస్య శంకయా చిరం స్థాతుం విళంబితు మిత్యర్థః. న సహతే న క్షమతే. 'శకధృష' త్యాదినా తుమున్ప్రత్యయః. అతో న విళంబితవ్యం అన్యథా మంత్రభేదే కార్యహానిః స్యా దితి భావః.

కించ నీతిస్వరూపపర్యాలోచనయాపి న విళంబః కార్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ.—

ఆత్మోదయః పరజ్యాని ర్ద్వయం నీతిరితీయతీ,
త దూరీకృత్య కృతిభి ర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే. 30

ఆత్మోదయఇతి. ఆత్మనః ఉదయో వృద్ధిః, పరస్య జ్యాని ర్హానిః 'వీజ్యాహాజ్వరిభ్యోనిః' త్యౌణాదికో నిప్రత్యయః. ఇతి ద్వయం ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇయతీ ఏతావతీ. 'కిమిదంభ్యాం వో ఘః' ఇతి వతుపోవస్యఘశ్చ 'ఉగితశ్చే'తి జీప్. నీతి ర్నీతిసంగ్రహః, ఏతద్ద్వయాతిరిక్తో న కశ్చిన్నీతిపదార్థోఽస్తీత్యర్థః. యదన్యత్ షాడ్గుణ్యాదివర్ణనం, సర్వోఽప్యయ మస్యైవ ప్రపంచ ఇత్యాహ—తదితి. తద్ద్వయమూరీకృత్య అంగీకృత్య, 'ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృత'మి త్యమరః. 'ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయాం, 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసే క్త్వో ల్యబాదేశః. కృతిభిః కుశలైః, వాచస్పత్యం వాగ్మిత్వం, కస్కాదిత్వాదలుక్సత్వే 'షష్ఠ్యాః పతిపుత్రే'త్యాదినా సత్త్వమితి స్వామీ. త న్నఛందోవిషయత్వాత్, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః. ప్రతాయతే విస్తార్యతే, కర్మణి లట్. 'తనోతేర్యకి'త్యాత్వం, తస్మాదాత్మోదయార్థిభిరవిళంబా చ్ఛత్రు రుచ్ఛేత్తవ్యఇతి భావః.

నను లబ్ధోదయస్య కిం పరోచ్ఛిత్త్యేత్యాహ.—

తృప్తియోగః పరేణాపి న మహిమ్నా మహీయసామ్,
పూర్ణ శ్చన్ద్రోదయాకాంక్షీ దృష్టాన్తోఽత్ర మహార్ణవః. 31

తృప్తియోగ ఇతి. మహీయసాం మహాత్మనాం, పరేణ ప్రభూతేనాపి, మహిమ్నా ఐశ్వర్యేణ, తృప్తియోగః మహానయ మస్మాకం విభవ ఏతావానేవ అల మితి సంతోషలాభః, న, అత్ర తృప్త్యభావే పూర్ణ స్సన్ చంద్రోదయాకాంక్షీ, వృద్ధ్యర్థమితిభావః. మహార్ణవ స్సముద్ర ఏవ దృష్టాంతః దృష్టో అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ స దృష్టాంతో నిదర్శనం, ఉపమానమితి యావత్. న రాజ్ఞాం వృద్ధావలంబుద్ధిః కార్యా. 'అసంతుష్టా ద్విజా నష్టా స్సంతుష్టా ఇవ పార్థివాః, సలజ్జా గణికా నష్టా నిర్లజ్జేవ కులాంగ నే'తి న్యాయా దితి భావః. నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బింబప్రతిబింబభావేనౌపమ్యస్య గమ్యత్వే తస్యోత్థానాత్. కిం తు దృష్టాంతశబ్దేన తస్యాభిధానాత్ ఉపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యాపత్తే రిత్యేకావళ్యలంకారః.

తథాపి సంతోషే దోష మాహ.—

సంపదా సుస్థిరం మన్యో భవతి స్వల్పయాపి యః,
కృతకృత్యో విధి ర్మన్యే న వర్ధయతి తస్య తామ్. 32

సంపదేతి. యః స్వల్పయాపి సంపదా సుస్థిర మాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరంమన్యః, స్వస్థమానీ భవతి, 'అరుర్ద్విషద'ితి ముమాగమః. తస్య అల్పసంతుష్టస్య, తాం స్వల్పసంపదం, కృతకృత్యః తావతైవ కృతార్థః విధిః దైవమపి, న వర్ధయతీతి మన్యే పౌరుషహీనం దైవమపి జుగుప్సతే తత్ప్రవృత్తేః పారార్థ్యా దితి భావః. మన్యే ఇత్యేతస్య వాక్యార్థః కర్మ. మన్య ఇత్యేతత్తిజంత ప్రతిరూపక మవ్యయమ్. 'మన్యే శంకే ధ్రువం రూపం ప్రాయ ఇత్యేవమాదయ' ఇతి.

కించ పరాక్రమలబ్ధఏవోదయో నాన్య ఇత్యాహ.—

సమూలఘాత మఘ్నంతః పరా న్నోద్యన్తి మానినః,
ప్రధ్వంసితాన్ధతమస స్తత్రోదాహరణం రవిః. 33

సమూలఘాతమితి. మానినః అభిమానవంతః. పరాన్ శత్రూన్, సమూలం హత్వా సమూలఘాతం, అఘ్నంతః అనున్మూలయంత ఇత్యర్థః, 'సమూలాకృత జీవేషు హన్ కృఞ్ గ్రహ'ఇతి ణముల్ప్రత్యయః. 'హనస్తోఽచిణ్ణలో'రితి నకారస్య తకారః. హోహంతే ర్ఞ్ణిన్నేష్వి'తి కుత్వం. కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ ఇతి హంతేరనుప్రయోగతః, నోద్యంతి ఉదయం న ప్రాప్నువంతి, కింతు హత్వైవోద్యంతీత్యర్థః. తత్ర హత్వైవోదయే అంధయతీ త్యంధం గాఢం తత్తమః అంధతమసం. 'ధ్వాంతే

గాఢేఽన్ధతమసమి' త్యమరః. 'అవతమసమంధేభ్య స్తమస' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. ప్రధ్వంసిత మంధతమసం యేన సః, ఉదయాత్ప్రాగితి భావః. రవిః. ఉదాహరణం దృష్టాంతః, అత్రాపి దృష్టాంతోఽత్ర మహార్ణవ ఇతి వదుపమాలంకారః. న దృష్టాంత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

కించ అనుచ్ఛిన్నశత్రోః ప్రతిష్ఠైవ దుర్లభేత్యాహ.—

విపక్ష మఖిలీకృత్య ప్రతిష్ఠా ఖలు దుర్లభా,
అనీత్వా పంకతాం ధూళి ముదకం నావతిష్ఠతే. 34

విపక్షమితి. విపక్షం శత్రుపక్షం, అఖిలీకృత్య ఖిలముత్సన్న మకృత్వా అనున్మూల్యేత్యర్థః 'ఖిలంతు ప్రహతస్థానమి'తి యాదవః. ఖిలశబ్దాత్. 'అభూతతద్భావేచ్వి' రితి చ్విప్రత్యయః. 'చ్వావి'తీత్వం తతో నఞ్ సమాసశ్చ ప్రతిష్ఠా దుర్లభాఖలు తథాహి—ఉదకం కర్తృ-ధూళిం, స్వపరిభావినీమిత్యర్థః. పంకతా మనీత్వా అనధః కృత్వేతి భావః. నావతిష్ఠతే, కింతు నీత్వైవ తిష్ఠతీ త్యర్థః. 'సమవప్రవిభ్యః స్థ' ఇత్యాత్మనేపదం వాక్యభేదేన ప్రతిబింబసాపేక్షో దృష్టాంతాలంకారః.

నన్వయ మేకాకీ శిశుపాలః కి మస్మాకం కరిష్యతీత్యాశంక్యాహ.—

ధ్రియతే యావదేకోఽపి రిపు స్తావ త్కుతః సుఖమ్,
పురః క్లిశ్నాతి సోమం హి సైంహికేయోఽసురద్రుహామ్. 35

ధ్రియతఇతి. ఏకోఽపి రిపుః, యావత్ ధ్రియతే అవతిష్ఠతే, ధృఙ్ అవస్థాన ఇతి ధాతోస్తౌదాదికా త్కర్తరి లట్. 'రిఙ్ శయగ్లిఙ్క్ష్వి'తి రిఙాదేశః. తావ త్తదవధి సుఖం కుతః, 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానే' త్యమరః. తథాహి సింహికాయా అపత్యం పుమాన్ సైంహికేయో రాహుః, 'తమస్తు రాహు స్స్వర్భాను స్సైంహికేయో విధుంతుద' ఇత్యమరః. 'స్త్రీభ్యో ఢక్' అసురద్రుహాం దేవానాం పురోఽగ్రే సోమం క్లిశ్నాతి బాధతే, ప్రాచుర్యా త్సోమ గ్రహణం సూర్యగ్రహణం చేతి భావః. తస్మాదేకోఽపి శత్రుః ఛేత్తవ్యః 'అగ్నేశ్శేషమృణాచ్ఛేషం శత్రో శ్శేషం న శేషయే' దితి తాత్పర్యమ్. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

నను క్షుద్రోఽయం చైద్యః కిం నః కరిష్యతీ త్యాశంక్య తస్య బలవత్తాం వక్తుం మిత్రామిత్ర బలాబలవివేకం తావ త్కరోతి.—

సఖా గరీయాన్ శత్రుశ్చ కృత్రిమ స్తౌ హి కార్యతః,
స్యాతా మమిత్రౌ మిత్రే చ సహజప్రాకృతా వపి. 36

సఖేతి. క్రియయా ఉపకారాపకారాన్యతరరూపయా, నిర్వృత్తః కృత్రిమః. డ్వితః క్త్రిః, 'క్త్రేర్మమ్నిత్య'మితిమప్. సఖా సుహృద్గరీయాన్ బలీయాన్. ఏవం శత్రుశ్చ కృత్రిమో గరీయాన్, కుతః హి యస్మాత్ తౌ కృత్రిమమిత్రశత్రూ, కార్యతః ఉప

కారాపకారరూపకార్యవశాత్, నిర్వృత్తావితి శేషః. ఉక్తకార్యోత్పాదే ర్యావజ్జీవమనపాయాదనయోర్మిత్రామిత్రభావోఽప్యనపాయీతి గరీయస్త్వమితి భావః. సహజప్రాకృతౌ తు నైవ మిత్త్వాహ—స్యాతా మితి. సహజ స్సహజాతః, ఏకశరీరావయవవాఙ్, తత్ర సహజం మిత్రంమాతృష్వసేయ పైతృష్వసేయాదిః, సహజశత్రుస్సుపితృవ్యతత్పుత్రాదిః, ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః, పూర్వోక్తకృత్రిమసహజలక్షణరహిత ఇత్యర్థః. తత్ర విషయానంతరః ప్రాకృతః శత్రుః తదనంతరః ప్రాకృతంమిత్రం, 'విషయానంతరో రాజా శత్రుర్మిత్ర మతః పరమి'త్యపరః. అపిశబ్దస్త్వర్థే. తౌ సహజప్రాకృతౌ తు శత్రూ, అమిత్రౌ మిత్రే చ స్యాతాం, తాదాత్వికకార్యవశాదనియమేనోభయరూపతా మాపద్యేతే న తు కృత్రిమవత్ శత్రు శ్శత్రురేవ, మిత్రం చ మిత్రమేవేతి కృత్రిమావేవ మిత్రామిత్రౌ గరీయాంసౌ న తు సహజౌ, నాపి ప్రాకృతా విత్యర్థః. ఏతేన కృత్రిమత్వం సర్వాపవాదీతి సిద్ధమ్.

ఏవం చేదస్మాకం పైతృష్వసేయ శ్శిశుపాల స్సహజమిత్రత్వా త్సంధాతవ్యః. న తు యాతవ్య ఇత్యత్రాహ.—

ఉపకర్త్రారిణా సంధి ర్న మిత్రేణాపకారిణా,
ఉపకారాపకారౌ హి లక్ష్యం లక్షణమేతయోః. 37

ఉపకర్త్రేతి. ఉపకర్త్రా ఉపకారిణా, అరిణాపి సహజేన ప్రాకృతేనవేతి శేషః. సంధిః కార్యః అరిత్వాపవాదేన కృత్రిమమిత్రతాయాః బలీయస్యాః యావజ్జీవభావిన్యాః తత్రోత్పన్నత్వా దితి భావః. ఏవ మపకారిణాఽమిత్రేణాపి సహజేన ప్రాకృతేనవేతి శేషః సంధిర్న కార్యః, మిత్రత్వాపవాదేన కృత్రిమశత్రుతాయాః గరీయస్యా యావజ్జీవభావిన్యాః తత్రోత్పన్నత్వాదితి భావః. నను సాక్షాదరిణా కథంసందధ్యాత్ మిత్రేణ వా కథం విరుధ్యాత్. ఇత్యాశంక్య క్రియయా తయో ర్వైపరీత్యాదదోష ఇత్యాహ:—హి యస్మాత్కారణాత్ ఉపకారాపకారౌ ఏతయోర్మిత్రామిత్రయో ర్లక్షణం స్వరూపం, లక్ష్యం ద్రష్టవ్యం ఉపకర్తైవ మిత్రం అపకర్తైవ శత్రురిత్యర్థః. తస్మాత్సహజమిత్రత్వేఽపి చైద్యః క్రియయా శత్రుత్వాత్ యాతవ్య ఏవేతి భావః.

అథ చైద్యస్య కృత్రిమశత్రుత్వం త్వయేత్యాదిచతుర్భి రాహ.—

త్వయా విప్రకృత శ్చైద్యో రుక్మిణీం హరతా హరే,
బద్ధమూలస్య మూలం హి మహ ద్వైరతరోః స్త్రియః. 38

త్వయేతి. హేహరే రుక్మిణీం హరతా, బంధుభి స్తస్మై దత్తాం రాక్షసధర్మేణోద్వహతేత్యర్థః. 'రాక్షసో యుద్ధహరణా' దితి యాజ్ఞవల్క్యః. 'గాంధర్వో రాక్షసశ్చైవ ధర్మ్యౌ క్షత్రస్య తౌ స్మృతా' వితి మనుః. త్వయా చైద్యో విప్రకృతః, తథాహి బద్ధమూలస్య రూఢమూలస్య, వైరతరోః స్త్రియః, మహ త్ప్రధానం మూలం హి రూపకసంసృష్టోఽయ మర్థాంతరన్యాసః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః.

అథ తేనాపి త్వం విప్రకృత ఇత్యాహ—

త్వయి భౌమం గతే జేతు మరౌత్సీ త్స పురీ మిమామ్,
ప్రోషితార్యమణం మేరో రంధకార స్తటీ మివ. 39

త్వయీతి. భూమే రపత్యం పుమాంసం భౌమం, నరకాసురం, జేతుం త్వయి గతేసతి, స చైద్యః, ఇమాం పురీం ద్వారకాం ప్రోషితః అర్యమా సూర్యః యస్యా స్తాం మేరోః తటీం సానుం మంధకారఇవ, అరౌత్సీత్ రుద్ధవాన్, రుధే రనిటో లుజి సిచివృద్ధిః. ఉపమాలంకారః.

అపకారాంతర మాహ.—

ఆలప్యాల మిదం బభ్రో ర్య త్సదారా నపాహరత్,
కథాపి ఖలు పాపానా మల మశ్రేయసే యతః. 40

ఆలప్యేతి. స చైద్యః, బభ్రోః యాదవభేదస్య, దారాన్ భార్యాం, 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా స్స్యాత్తు కుటుంబినీ'త్యమరః. అపాహర దితి యత్. ఇదం దారాపహరణం ఆలప్య ఉచ్చార్య అలం నాలపనీయ మిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వే'తి క్త్వాప్రత్యయః సమాసేల్యబాదేశః. యతః పాపానాం పాపాత్మనాం కథా కథన ముచ్చారణమపి, 'చింతిపూజి కంథికుంభి చర్చ శ్చే'త్యేఙ్ప్రత్యయః. అశ్రేయసే అనర్థాయ అలం శక్తంఖలు, 'నమ స్స్వస్తీ' త్యాదినాచతుర్థీ. అత్ర నిషేధ్యమానాలపనకార్యమశ్రేయః ప్రాప్తిః తన్ముఖేన తత్కారణాలపననిషేధసమర్థనాత్, కార్యేణ కారణసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ఫలిత మాహ.—

విరాద్ధ ఏవం భవతా విరాద్ధా బహుధా చ నః,
నిర్వ ర్త్యతేఽరిః క్రియయా సశ్రుత శ్రవస స్సుతః. 41

విరాద్ధఇతి. కించ ఏవం భవతా విరాద్ధః విప్రకృతః రాధేరనిటః కర్మణి క్తః. బహుధా నః అస్మాకం చ, విరాద్ధా విప్రకర్తా శ్రుత శ్రవానామ హరేః పితృష్వసా, తస్యా స్సుతః పైతృష్వసేయత్వాత్సహజమిత్ర మపీతి భావః స చైద్యః క్రియ యాపూర్వోక్తాన్యోన్యాపక్రియయా. అరి ర్నిర్వ ర్త్యతే, కృత్రిమశత్రుః క్రియత ఇత్యర్థః. అతో బలీయస్త్వా దనుపేక్ష్య ఇతి భావః.

అథాప్యుపేక్షాయాం దోష మాహ.—

విధాయ వైరం సామర్షే నరోఽరౌ య ఉదాసతే,
ప్రక్షిప్యోదర్చిషం కక్షే శేరతే తేఽభిమారుతమ్. 42

విధాయేతి. యే నరః పుమాంసః, 'స్యుః పుమాంసః పంచజనాః పురుషాః పూరుషానర' ఇత్యమరః. సామర్షే ప్రాగేవ సరోషే, అరౌ వైరం విధాయ స్వయం

చాపకృత్యే త్యర్థః. ఉదాసతే ఉపేక్షంతే అత్ర రక్షానుకూలవ్యాపారశూన్యా భవంతి, తే నరాః కక్షే గుల్మే, 'కక్షో తు తృణవీరుధా' విత్యమరః 'కక్షస్తు గుల్మే దోర్మూలే పాపే జీర్ణవనే తృణే' ఇతి వైజయన్తీ. ఉదర్చిష మర్చిష్మంత మగ్నిం, ప్రక్షిప్యాభిమారుతం, అభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః. శేరతే స్వపంతి, తద్వన్నాశహేతు రి త్యర్థః, 'శీఙో రుడి'తి రుడాగమః. అత్ర య ఉదాసతే తే శేరత ఇతి విశిష్టోదాసీన్యశయనయోః వాక్యార్థయోః నిర్దిష్టైక్యాసంభవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయా మసంభవద్వస్తుసంబంధో వాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదః న చాయం దృష్టాంతః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాపేక్షితస్యోక్తానాత్. అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపా ద్వాక్యైకవాక్యతాయాం తదభావాది త్యలంకార సర్వస్వకారః.

తథాపి బాంధవత్వా త్సోఢవ్య ఇత్యాశంక్యాహ.—

మనాగనభ్యావృత్త్యా వా కామం క్షామ్యతు యః క్షమీ,
క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం క్షమేత కః. 43

మనాగితి. యః క్షమీ సహనశీలః, 'శమి త్యష్టాభ్యో ఘిను ణి'తి ఘినుణ్ప్రత్యయః. స సోఢా మనాగల్పం వా, అనభ్యావృత్త్యాపీతి భావః. అనభ్యావృత్త్యా అసకృద్వా అనల్పత్వేఽపీతి భావః. విరాధ్యంత మపకుర్వాణం, కామం భృశం, క్షామ్యతు క్షమతాం, సంభావనాయాం లోట్. 'శమామష్టానాం దీర్ఘ శ్యని'తి దీర్ఘః. క్రియాసమభిహారేణ భృశం పౌనఃపున్యేన చే త్యర్థః. న చ పుంవాక్యేష్వనేకార్థత్వం దోషాయ విరాధ్యంతం కః క్షమేత సహేత, సోఢుం శక్నుయాత్ నకోఽపీత్యర్థః. 'శకి లిఙ్చే'తి శక్యార్థే లిఙ్. 'క్షమూష్ సహనే' భ్వాదికో దైవాదికశ్చ.
నను సర్వదా క్షమైవ పుంసాం భూషణ మతః అపరాధేఽపి క్షంతవ్య మత ఆహ.—

అన్యదా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేవ యోషితామ్,
పరాక్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్వివ. 44

అన్యదేతి. అన్యదా సురతవ్యతిరిక్తకాలే యోషితాం లజ్జేవ పుంసోఽన్యదా అపరిభవే, శమః భూషణం, పరిభవేతు యోషితః, సురతేషు, వైయాత్యం ధార్ష్ట్యమివ, 'ధృష్టేధృష్ణు ర్వియాత శ్చే' త్యమరః. పరాక్రమః పౌరుషం, భూష్యతే అనేనేతిభూషణం ఆభరణం, ఏవం చ క్రియావచనత్వాన్నియతపుల్లింగత్వావిరోధ ఇతి వల్లభోక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అథ పరిభవేఽప్యపరాక్రమే త్రిభి ర్నిందా మాహ.—

మా జీవన్ యః పరావజ్ఞాదుఃఖదగ్ధోఽపి జీవతి,
తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్లేశకారిణః. 45

మాజీవన్నితి. యః పరస్య కర్తుః, అవజ్ఞయా అవమానేన, యద్దుఃఖం, తేన దగ్ధస్తప్తోఽపి, అతఏవ, మాజీవన్ గర్హితజీవస్సన్. 'మాఙ్యాక్రోశ' ఇతి లట శ్శత్రాదేశః. జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి, జననాయ్యాః, క్లేశకారిణః, గర్భధారణప్రసవాది వేదనాకారిణః. తద్వ్యతిరిక్తార్థక్రియాహీనస్యేత్యర్థః. తస్యైవాజననమజననిరనుత్పత్తి రేవాస్తు జననీక్లేశనివృత్త్యర్థ మితి భావః. 'ఆక్రోశే నఞ్యని' రితి నఞ్పూర్వాజ్జనిధాతో రనిప్రత్యయః.

పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి,

స్వస్థా దేవావమానేఽపి దేహిన స్తద్వరం రజః. 46

పాదేతి. యద్రజః, పాదేన ఆహతం సత్, ఉత్థాయ ఉడ్డీయ మూర్ధానమాహంతు రేవ శిరః, అధిరోహతి ఆక్రమతి, తద్రజః అచేతన మపీతి భావః. అవమానేసత్యపి స్వస్థా త్సంతుష్టా ద్దేహినః చేతనా ద్వరం శ్రేష్ఠం, వ్యతిరేకాలంకారః.

అసంపాదయతః కంచిదర్థం జాతిక్రియాగుణైః,

యదృచ్ఛాశబ్దవత్పుంస స్సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్. 47

అసంపాదయతఇతి. కించ జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, క్రియా ఇజ్యాధ్యయనాదిః. గుణః శౌర్యాదిః, తైః సాధనైః కరణే తృతీయా కంచి దర్థం సుకృతకీర్త్యాది పురుషార్థం, అన్యత్ర గోత్వపాకశౌక్ల్యాదిభిః స్వాభిధేయభూతైః కరణైః కంచిదర్థం మహానసాదివ్యవహారరూపం ప్రయోజనమసంపాదయతః ఉభయత్ర తాదృగ్జాత్యాద్యసంభవాదితి భావః. పుంసో జన్మ సత్తాలాభః, యదృచ్ఛాశబ్దవదిచ్ఛాకల్పితస్య జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యస్య డిత్థాదిశబ్దస్యేవ, 'తత్రతస్యేవే'తి వతిప్రత్యయః. 'స్వేచ్ఛా యదృచ్ఛా స్వచ్ఛంద స్స్వైరితా చేరితా స్సమా' ఇతి కేశవః. సంజ్ఞాయై కేవలం సంజ్ఞార్థమేవ, ఏకత్ర పారిభాషికం కించి న్నామమాత్ర మనుభవితుం, అన్యత్ర తాదృఙ్నానుభవితు మిత్యర్థః.

ఏవమపౌరుషం దూషయిత్వా పౌరుషం భూషయతి.—

తుంగత్వ మితరా నాద్రౌ నేదం సింధా వగాధతా,

అలంఘనీయతాహేతు రుభయం తన్మనస్విని. 48

తుంగత్వమితి. అద్రౌ తుంగత్వ మున్నత్య మస్తీతి శేషః. 'అస్తిర్భవంతిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ' త్యాదిభాష్యాత్. భవంతీతి పూర్వాచార్యాణాం లటస్సంజ్ఞా. ఇతరా అగాధతా నాస్తి సింధౌ సముద్రే అగాధతా గంభీరతా, అస్తి, ఇదం తుంగత్వం నాస్తి, మనస్విని ధీరే తు, అలంఘనీయతాహేతు రలంఘ్యత్వకారణం, తదుభయం తుంగత్వమగాధత్వంచ, తస్మా దద్రిసింధుభ్యా మధికో మనస్వీతి వ్యతిరేకాలంకారః.

సంప్రతి శత్రౌ మార్దవ మనర్థాయే త్యాహ.—

తుల్యేఽపరాధే స్వర్భాను ర్భానుమంతం చిరేణ యత్,
హిమాంశు మాశు గ్రసతే త న్మ్రదిమ్నః స్ఫుటం ఫలమ్. 49

తుల్యఇతి. స్వర్భానుః, రాహుః; 'తమస్తు రాహు స్స్వర్భాను' రిత్యమరః. అపరాధే అపకారే తుల్యేఽపి, భానుమంతం సూర్యం, చిరేణ గ్రసతే హిమాంశుం చంద్ర మాశు గ్రసతే, గిరతీతి యత్ 'గ్లసతేగ్రసతేగీర్ణ' ఇత్యభిధానాత్. తన్మ్ర దిమ్నః మార్దవస్య ఫలం, స్ఫుటం, తద్విపక్షే తీక్ష్ణేన భవితవ్యం అన్యదా మృదు స్స ర్వత్ర బాధ్యత ఇతి భావః. ఏతచ్చ ప్రస్తుత మప్రస్తుతార్కేందుకథనేన సారూప్యా త్ప్రతీయత ఇ త్యప్రస్తుతప్రశంసాభేదోఽయం. 'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే, అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితే' తి లక్షణాత్.

ఏతదేవ భంగ్యంతరేణాహ.—

స్వయం ప్రణమతేఽల్పేఽ పి పరవాయా వుపేయుషి,
నిదర్శన మసారాణాం లఘు ర్బహుతృణం నరః. 50

స్వయమితి. అసారాణాం దుర్బలానాం నిదర్శనం దృష్టాంతః, అతఏవేషదస మాప్తం తృణం బహుతృణం, తృణకల్పమిత్యర్థః. 'విభాషాసుపోబహుచ్పురస్తా ది' తి బహుచ్ప్రత్యయః. ప్రకృతేః పూర్వం చ భవతి. 'స్యాదీషదసమాప్తౌ తు బహు చ్ప్రకృతిలింగకే'ఇతి వచనాత్. ప్రకృతిలింగతా. లఘుః నిస్సారుషో నరః, అల్పేఽపి పరో వాయు రివేత్యుపమితసమాసః. బహుతృణమితి స్పష్టోపమాసాహచర్యాత్. 'కల్పబ్దేశ్యదేశీయదేశ్యా దీ'తి దండినా కల్పబాదీనా మౌపమ్యవాచకేష్వభిధానాత్. తస్మిన్నుపేయుషి ప్రాప్తే సతి, స్వయం ప్రణమతే స్వయమేవ ప్రహ్వీభవతి, 'కర్మ వత్కర్మణాతుల్యక్రియే' తి కర్మవద్భావే భావకర్మణో రిత్యాత్మనేపదం. 'నదుహ స్నునమాంయక్చిణా వి'తి సూత్రేణ యక్ప్రతిషేధః. వాయునా తృణమివ, అల్పీయసా ప్యరిణా లఘు ర్నరః అక్లేశేన పరిభూయతఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

పునః పౌరుషే గుణమాహ.—

తేజస్వీమధ్యే తేజస్వీ దవీయానపి గణ్యతే,
పంచమః పంచతపస స్తపనో జాతవేదసామ్. 51

తేజస్వీతి. దవీయానతిదూరస్థోఽపి 'స్థూలదూ రే' త్యాదినా పూర్వస్యగుణ యణాదిపరలోపౌ. తేజస్వీ తేజస్వినాం మధ్యే, గణ్యతే సంఖ్యాయతే, తథాహి.— పంచాగ్నిభి స్సాధ్యం తపో యస్య తస్య పంచతపసః, పంచాగ్నిమధ్యే తపస్యతః, తపనోఽర్కః జాతవేదసా మగ్నీనాం పంచమః పంచానాం పూరణః పంచమో జాతవేదాభవతీత్యర్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

గుణాంతరం చ వ్యతిరేకేణాహ.—

అకృత్వా హేలయా పాద ముచ్చైర్మూర్ధసు విద్విషామ్.
కథంకార మనాలంబా కీర్తి ర్ద్యా మధిరోహతి. 52

అకృత్వేతి. ఉచ్చై రున్నతేషు, విద్విషాం శత్రూణాం, మూర్ధసు శిరస్సు, హేలయా, లీలయా, పాద మకృత్వా అనిధాయ, 'అనఞ్పూర్వే' ఇతి నిషేధా త్సమాసేఽపి నల్యబాదేశః. కీర్తిః కథంకారం కథమిత్యర్థః. 'అన్యథా ఏవం కథ మిత్థం సుసిద్ధాప్రయోగశ్చేది' త్యనర్థకాదేవ కరోతేః కథంపూర్వా ణ్ణముల్. అనాలంబా నిరాధారా సతీ కీర్తిః ద్యాం దివం, అధిరోహతి, నకథంచిదిత్యర్థః. కించిన్నిశ్రేణ్యాదిక మనాక్రమ్య ఉత్సేధస్య దురారోహత్వాదితి భావః. తస్మా త్కీర్తిమిచ్ఛతా పౌరుష మేవాశ్రయణీయమితి శ్లోకతాత్పర్యం కీర్తితద్వతోరభేదోపచారాత్సమాన కర్తృకత్వనిర్వాహః. అత్ర ప్రస్తుతాయాః కీర్తేర్విశేషణమహిమ్నా అప్రస్తుత ప్రాసాదారోహకస్త్రీవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

పౌరుషమేవ శ్రేయ ఇత్యత్రాన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతావాచష్టే.—

అంకాధిరోపితమృగ శ్చంద్రమా మృగలాంఛనః,
కేసరీ నిష్ఠురక్షిప్తమృగయూథో మృగాధిపః. 53

అంకేతి. అంక ముత్సంగ మధిరోపితో మృగో యేన సః చంద్రమాః, మృగలాంఛనో మృగాంకః, తథా నిష్ఠురం యథా తథా క్షిప్తో హతో మృగయూథో మృగసమూహో యేనసః' కేసరీ సింహో మృగాధిపః ఉభయత్రాపి ఖ్యాత ఇతి శేషః. తస్మాచ్ఛత్రౌ మార్దవం దుష్కీర్తయే పౌరుషంతు కీర్తయ ఇతి భావః. అత్రా ప్యప్రస్తుత కథనాత్ప్రస్తుతార్థప్రతీతేః అప్రస్తుతప్రశంసా.

నను సామాది సుకరోపాయముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధినా దండేన. యథాహ మనుః 'సామ్నా భేదేన దానేన సమస్తై రథ వా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీ న్నయుద్ధేన కదాచ నే'తి. తస్మాత్సాంత్వమేవ యుక్త మిత్యాశంక్య ద్వాభ్యాం నిరాచష్టే.—

చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపౌ సాంత్వ మపక్రియా,
స్వేద్య మామజ్వరం ప్రాజ్ఞః కోఽంభసా పరిషించతి. 54

చతుర్థేత్యాది. చతుర్థోపాయసాధ్యే దండసాధ్యే, రిపౌ శత్రౌ, సాంత్వం సామ' సామ సాంత్వ ముభే సమ' ఇత్యమరః. అపక్రియా అపకారః, తథాహి— స్వేద్యం స్వేదార్హం, స్వేదేన ప్రతీకార్యమిత్యర్థః. 'స్వేద స్స్వేదోదకే ఘర్మే' ఇతి విశ్వః. ఆమజ్వరం అపక్వజ్వరం, 'ఆమో రోగే రోగభేద ఆమోఽపక్వేతు వాచ్యవ ది'తివిశ్వః. ప్రాజ్ఞః కః అంభసా పరిషించతి, నకోఽపీత్యర్థః. జ్వరిత స్యాంభస్సేక

వత్కృద్ధస్య సాంత్వం ఉద్దీపకం స్యాత్. అతో దండ్య ఏవేతి భావః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపా ద్దృష్టాంతాలంకారః

సామవాదా స్సకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః,
ప్రతప్తస్యేవ సహసా సర్పిష స్తోయబిందవః. 55

సామేతి. సకోపస్య రూఢవైరస్య, తస్య చైద్యస్య, సామవాదాః ప్రియోక్తయః, ప్రతప్తస్య క్వథితస్య, సర్పిషః ఘృతస్య, తోయబిందవ ఇవ, ప్రత్యుత వైపరీత్యేన, సహసా దీపకాః జ్వలనకారిణః, న శాంతికరా ఇత్యర్థః. తస్మాద్దండ్య ఏవ సః మనువచనంతు అప్రరూఢవైరవిషయమితి భావః. ఉపమాలంకారః.

ఏవం స్థితే యది కేచి దుద్ధవాదయః ప్రత్యాచక్షీరన్ తాన్ప్రత్యాహ.—

గుణానా మయథాతథ్యా దర్థం విప్లావయంతి యే,
అమాత్యవ్యంజనా రాజ్ఞాం దూష్యా స్తే శత్రుసంజ్ఞితాః. 56

గుణానామితి. యే అమాత్యాః, గుణానాం సంధ్యాదీనాం, అయథాతథ్యాత్, యథాతథాత్వ మనతిక్రమ్య యథాతథం, యథార్థం యథాయోగ మితి యావత్, 'యథార్థం తు యథాతథ మి' త్యవ్యయేష్వమరః. యథార్థే ఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వత్వం. అతో నఞ్సమాసే అయథాతథం తస్య భావః. అయథాతథ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః. 'యథాతథయథాపురయోః పర్యాయేణే'తి వికల్పాన్నఞః పూర్వపదవృద్ధిః. తస్మా దయథాతథ్యా దయథాప్రయోగా దన్యకాలే అన్యస్య ప్రయోగాదిత్యర్థః. అర్థం ప్రయోజనం విప్లావయంతి నిఘ్నంతి, కార్యహానిం కుర్వంతీత్యర్థః. అమాత్యానాం వ్యంజనం చిహ్నం యేషాం తే తథోక్తాః తద్వేషధారిణ ఇత్యర్థః. 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. వస్తుతస్తు శత్రు రితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞితాః. శత్రవ ఏవ తే కూటమంత్రిణః రాజ్ఞా దూషయితు మర్హాః దూష్యాః గర్హ్యా స్త్యాజ్యా ఇతి యావత్ 'కృత్యానాం కర్తరి వే'తి షష్ఠీ. అత స్స్వక్తం న ప్రతిరోద్ధవ్య మితిభావః.

నను యాతవ్యోఽపి కాలే యాతవ్య ఇత్యాశంక్య అయమేవ కాల ఇత్యాహ.—

స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్పరస్య వ్యసనే పరే,
యాన మాహు రుదాసీనం త్వా ముత్థాపయతి ద్వయమ్. 57

స్వేతి. కేచిద్వృద్ధాః, స్వస్య శక్త్యుపచయే సామర్థ్యాతిరేకే, యానం యాత్రా మాహుః, యథాహ కామందకః—'ప్రాయేణ సంతో వ్యసనే రిపూణాం యాతవ్య మిత్యేవ సమామనంతి, తన్నైవ పక్షో వ్యసనం హ్యనిత్యం క్షమస్తు స న్నభ్యుదితో నయాయా ది'తి. పరేవృద్ధాః, పరస్య శత్రోః వ్యసనే విపది. 'వ్యసనం విపది

భ్రంశ' ఇత్యమరః. యాన మాహుః, అత్ర మనుః—'తదా యాయా ద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థితే రిపోః' రితి. ద్వయ ముక్తపక్షద్వయం, కర్తౄ, ఉదాసీన మనుద్యుంజానం, 'ఈ దాస' ఇతి శానజాకార స్యేకారాదేశః. త్వా ముత్థాపయతి ప్రేరయతి, తదుభయ లాభా దీదృక్కాలో న కదాపి లభ్యత ఇత్యర్థః.

అత్ర స్వశక్త్యుపచయం తావద్దర్శయతి.—

లిలంఘయిషతో లోకా నలంఘ్యా నలఘీయసః,
యాదవాంభోనిధీ న్రుంధే వేలేవ భవతః క్షమా. 58

లిలంఘయిషతఇతి. లోకాన్ లంఘితు మిచ్ఛతో లిలంఘయిషతః, లంఘయతే స్సన్నంతా ల్లట శ్శతరి శప్. అలంఘ్యాన్ స్వయం దుర్లంఘ్యాన్ కుతః అలఘీయసోఽతిగురూన్, అతఏవ యాదవాః అంభోనిధయ ఇవేత్యుపమితసమాసః. వేలేవేతి లింగాత్. తాన్ యాదవాంభోనిధీన్, భవతః క్షమా తితిక్షా, వేలేవ కూలమివ. 'వేలా కూలేఽపి వారిధే' రితి శాశ్వతః. రుంధే ప్రతిరుణద్ధి అన్యథా ప్రాగేవ సర్వం సంహరేయు రితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అభ్యుచ్చయ శ్చాయమపరో యదక్లేశేనైవ తే విజయలాభ ఇత్యాహ.—

విజయ స్త్వయి సేనాయాః సాక్షిమాత్రే ప్రదిశ్యతామ్,
ఫలభాజి సమీక్ష్యోక్తే బుద్ధే ర్భోగ ఇవాత్మని. 59

విజయఇతి. సేనాయాః కర్త్ర్యా విజయః, సాక్షిమాత్రే ఉదాసీన ఏవ ఫలభాజి త్వయి, సమీక్ష్యోక్తే సాంఖ్యోక్తే ఆత్మని బుద్ధే ర్మహత్తత్త్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథమవికారస్య కర్త్ర్యాః భోగః సుఖదుఃఖానుభవఇవ, అపదిశ్యతాం వ్యవహ్రియతాం, భృత్యజయపరాజయయోః స్వామిగామిత్వా దితి భావః. సాంఖ్యా అప్యాహుః—'కర్త్రైవ భవత్యుదాసీన' ఇతి, సర్వం ప్రత్యుపభోగం యస్మాత్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధి రితిచ.

అథ పరస్య వ్యసన మాహ.—

హతే హిడింబరిపుణా రాజ్ఞి ద్వైమాతురే యుధి,
చిరస్య మిత్త్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః. 60

హతఇతి. హిడింబరిపుణా భీమేన, ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం పుమాన్ ద్వైమాతురః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయాః' ఇత్యణ్ప్రత్యయః. ఉకారశ్చాంతాదేశో రేఫ పరః. తస్మిన్ రాజ్ఞి జరాసంధే సహి ద్వాభ్యాం సపత్నీభ్యా మర్ధశః ప్రసూతః జరానామ్న్యా పిశాచ్యా సంధిత శ్చేతి కథయంతి. యుధి హతే సతి చిరస్య చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకాః' ఇత్యవ్యయే ష్వమరః, మిత్త్రవ్యసనీ మిత్త్రభ్రంశవాన్, 'వ్యసనం విపది భ్రంశే' ఇత్యమరః. దమఘోషా జ్జాతో దమఘోషజ శ్చైద్యః సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, ఏకాకిత్వా త్సుసాధ ఇత్యర్థః.

కష్టశ్చాయం పక్షో౽భ్యుపేత్య వాదే నోక్తః వస్తుతస్తు శూరాణా మగ్రిమ పక్షఏవేష్టః, శాస్త్రసంవాదీచ. యథాహ కామందకః.—'యదా క్షమ స్తం ప్రసభం నిహంతుం పరాక్రమా దూర్జిత మప్యమిత్రం, తదాభియాయాదహితాని కుర్వన్ను పాయతః కర్శనపీడనా నీ' త్యభిప్రేత్యాహ:—

నీతిరాపది యద్గమ్యః పర స్తన్మానినో హ్రియే,
విధు ర్విధుంతుదస్యేవ పూర్ణ స్తస్యోత్సవాయ సః. 61

నీతిరితి. పరః శత్రు రాపది గమ్య ఇతి నీతి రితి య త్తదాపది గమనం మానినః శౌర్యాభిమానవతః, హ్రియే, లజ్జాకరమిత్యర్థః. కింతు పూర్ణః ఉపచితః స శత్రుః తస్య మానినః, విధు శ్చంద్రః తం తుదతి హిన స్తీతి విధుంతుదో రాహుః, 'విధ్వరుషోస్తుదః' ఇతి ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః. తస్యైవోత్సవాయ, అతో బలినా బలవానేవ యాతవ్యః. బలినశ్చ వయమితి భావః.

తర్హి పూర్వోదాహృత మన్వాదిశాస్త్రవిరోధ స్స్యా దిత్యాశంక్యాహ.—

అన్య దుచ్ఛృంఖలం సత్త్వ మన్య చ్ఛాస్త్రనియంత్రితమ్,
సామానాధికరణ్యం హి తేజ స్తిమిరయోః కుతః. 62

అన్యదితి. ఉచ్ఛృంఖల మనర్గళం, ప్రసహ్య పీడనక్షమమితియావత్. సత్త్వం బల మన్యత్, శాస్త్రేణ, మన్వాదిశాస్త్రేణ నియంత్రిత ముదాహృతం, పరస్య వ్యసనే కాలే నియమితం సత్త్వ మన్యత్, ఉత్కటానుత్కటలక్షణ వైలక్షణ్యా మన్యశబ్దార్థః. తయో స్సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాభ్యాం మిథో విరోధా న్నైకశాస్త్రార్థత్వం సంభవతీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాంతమాహ.—తేజ స్తిమిరయోః సమాన మధికరణం యయో స్తే తయో ర్భావ స్సామానాధికరణ్యం ఏకాశ్రయత్వం కుతః నకుతశ్చిదిత్యర్థః. తయో స్సహావస్థానవిరోధాదితి భావః. తస్మా దుభయో రుదితానుదితహోమవ ద్భిన్నశాస్త్రార్థత్వా దితరేతరశాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతిభావః.

తర్హి నః కి మిదానీం కార్య మత ఆహ:—

ఇంద్రప్రస్థగమ స్తావ త్కారి మా సంతు చేదయః,
ఆస్మాకదంతిసాన్నిధ్యా ద్వామనీభూతభూరుహాః. 63

ఇంద్రేతి. ఇంద్రప్రస్థస్య పార్థనగరస్య, గమో గమనం, 'గ్రహవృదనిశ్చిగమశ్చే' త్యప్ప్రత్యయః. మాకారితావ న్నక్రియతామేవేత్యర్థః. 'యావత్తావత్పరిచ్ఛేదే కార్త్స్న్యే౽వధౌ మానే౽వధారణే' ఇతి విశ్వః, కృఞః కర్మణి లుఙ్. 'మాఙిలుఙ్' ఇత్యాశీరర్థే 'నమాఙ్యోగే' ఇత్యట్ప్రతిషేధః. కింతు చేదయః చేదిదేశాః అస్మాక మిమే అస్మాకాః.—'యుష్మదస్మదో రన్యతరస్యాం ఖఞ్చ' ఇతి వికల్పాదణ్ప్రత్యయః. 'తస్మిన్నణి చ, యుష్మాకాస్మాకా' విత్యస్మాకాదేశః. సన్నిధి రేవ సాన్నిధ్యం, స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః.

ఆస్తాకానాం దంతినాం సాన్నిధ్యాత్ వామనీభూతాః శాఖాభంగా త్ఖరీకృతాః, స్వల్పీభూతాః భూరుహాః యేషాం తే తథోక్తాస్సంతు, చేదియాత్రైవ క్రియతా మిత్యర్థః. సా చ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేన స్వకార్యేణైవ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధాత్పర్యాయోక్త స్స ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

నిరుద్ధవీవధాసార ప్రసారా గా ఇవ వ్రజమ్,
ఉపరుంధంతు దాశార్హాః పురీం మాహిష్మతీం ద్విషః. 64

నిరుద్ధేతి. కించ దాశార్హా యాదవాః, వీవధో ధాన్యాదిప్రాప్తిః ఆసార స్సుహృద్బలం, ప్రసార స్తృణకాష్ఠాదిప్రదేశః. 'ధాన్యాదే ర్వీవధః ప్రాప్తిరాసారస్తు సుహృద్బలమ్, ప్రసార స్తృణకాష్ఠాదేః ప్రదేశ' ఇతి వైజయంతీ. తే నిరుద్ధా యై స్తే తథోక్తాః, అన్యత్ర నిరుద్ధా వీవధానాం పర్యాహారాపరనామ్నాం, స్కంధవాహ్యాత్మికీరాద్యాహారణసాధనభారవిశేషాణాం, ఆసారప్రసారా ప్రవేశనిర్గమా యై స్తే తథోక్తాః 'వివధో వీవధో భారః పర్యాహారాధ్వనోరపీ'తి హేమచంద్రః. వ్రజం గోష్ఠం. 'వ్రజ స్స్యాద్గోకులం గోష్ఠం' ఇతి వైజయంతీ. గా ఇవ మాహిష్మతీం పురీం, ద్విషో రిపూన్, ఉపరుంధంతు, వ్రజే గా ఇవ మాహిష్మత్యా మరీనావృణ్వంత్విత్యర్థః. 'దుహ్యాచ్పచ్దండ్రుధీ'తి వచనాత్ ద్వికర్మకత్వం అత్ర రిపువ్రజావకథితం కర్మ అన్యదీప్సితతమం కర్మ.

తర్హి పార్థివప్రార్థనాయాః కా గతి రి త్యాశంక్య ఉపేక్షైవ గతిరిత్యాహ.—

యజతాం పాండవ స్స్వర్గ మవత్వింద్ర స్తపస్త్వినః,
వయం హనామ ద్విషత స్సర్వ స్స్వార్థం సమీహతే. 65

యజతామితి. పాండవో యుధిష్ఠిరః, యజతాం యాగం కరోతు, ఇంద్ర స్స్వర్గమవతు రక్షతు, ఇనః, అర్కః, తపతు ప్రకాశతాం, వయం ద్విషతః అరీన్, హనామ మారయామ, 'ఆడుత్తమస్యపి చ్చే' త్యాడాగమః, సర్వత్ర ప్రాప్తకాలే లోట్. తథాహి—సర్వో జనః, స్వార్థం స్వప్రయోజనం, సమీహతే. అనుసంధత్తే, ఇంద్రాదివ త్సమానయోగక్షేమో నః పార్థ ఇత్యర్థః అర్థాంతరన్యాసః.

ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సంప త్సంపర్కా దర్కరోచిషామ్,
శస్త్రై ర్ద్విషచ్ఛిరశ్ఛేదప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితైః. 66

ప్రాప్యతామితి. కించ ద్విషతాం, శిరశ్ఛేదేన ప్రోచ్ఛలతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితేనోక్షితైః సిక్తైః శస్త్రై రర్కరోచిషాం, సంపర్కాత్, విద్యుతాం సంపల్లక్ష్మీః ప్రాప్యతా మితి నిదర్శనాలంకారః.

ఇతి సంరంభిణో వాణీ ర్బలస్యాలేఖ్యదేవతాః,
సభాభిత్తి ప్రతిధ్వానై ర్భయా దన్వవదన్నివ. 67

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం సంరంభిణ స్సంక్షుభితస్య, బలస్య బలభద్రస్య, వాణీః ఆలేఖ్యదేవతా శ్చిత్రలిఖితదేవతాః, సభాయా స్సదో గృహస్య, భిత్తీనాం ప్రతిధ్వానైః ప్రతిధ్వనివ్యాజేనేత్యర్థః. భయాదన్వవదన్నన్వమోదయన్నివ బలరామవచనమేవ సమ్యగిత్యనువదంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా.

నిశమ్య తా శ్శేషగవీ రభిధాతు మధోక్షజః,
శిష్యాయ బృహతాం పత్యుః ప్రస్తావ మదిశ ద్దృశా. 68

నిశమ్యేతి. అధఃకృత మక్షజం ఇంద్రియజన్యజ్ఞానం యేన సః. అధోక్షజో హరిః, తాః శేషస్య శేషావతారస్య బలభద్రస్య, గాః వాచః, శేషగవీః 'గోరతద్ధితలుకీ'తి టచ్. టిత్త్వాత్ జీప్. నిశమ్య శ్రుత్వా, 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపీ'తి భట్టమల్లః. తత్ర శామ్యతే రిదం రూపం అన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్. అతఏవ వామనః—'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదా' దితి. బృహతాం వాచాం, పత్యుః బృహస్పతేః, శిష్యాయోద్ధవాయ, అభిధాతుం వక్తుం, దృశా దృక్సంజ్ఞయా కటాక్షవిక్షేపేణ, ప్రస్తావ మవసర మదిశత్, అతిసృష్టవాక్, 'ప్రస్తావస్స్యా దవసర' ఇ త్యమరః.

భారతీ మాహితభరా మథానుద్ధత ముద్ధవః,
తథ్యా ముతథ్యానుజవ జ్జగాదాగ్రే గదాగ్రజమ్. 69

భారతీమితి. అథ కృష్ణాభ్యనుజ్ఞానంతరం, ఉద్ధవః, ఆహితో భారోఽర్థగౌరవం యస్యాం తాం'తథ్యాం యథార్థాం, భారతీం, వాచం, అనుద్ధత మగర్వితం యథా తథా, గదోనామ కృష్ణ స్యావరజో యాదవవిశేషః తస్యాగ్రజం, కృష్ణ మగ్రే పురత ఇతి ప్రాగల్భ్యోక్తిః, ఉతథ్యస్య మహర్షే రనుజః బృహస్పతిః. 'ఉతథ్యావరజో జీవ' ఇత్యమరశేషః. తద్వత్తేన తుల్యం జగాద, 'తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతి' రితివతి ప్రత్యయః. తద్ధితగతేయముపమా.

కిం జగాదే త్యత ఆహ.—

సంప్ర త్యసాంప్రతం వక్తు ముక్తే ముసలపాణినా,
నిర్ధారితేఽర్థే లేఖ్యేన ఖలూక్త్వా ఖలు వాచికమ్. 70

సంప్రతీతి. సంప్రతి ముసలపాణినా బలభద్రేణ, కేవలంకూరేణేతి చ ధ్వనిః. ఉక్తే సతి, వక్తు మసాంప్రత మయుక్తం, సాధూక్తత్వాదభ్యాససమానయోగక్షేమ ప్రసంగా దితిచ ధ్వనిః-సాంప్రతశబ్దస్యాస్యార్థత్వాత్, 'యుక్తేద్వే సాంప్రతం స్థానే' ఇత్య

చేరః. తదోర్యోగే 'శకధృషే'త్యాదినా తుమున్. తథాహి— లేఖ్యేన పత్రేణ ఆర్థే వాచ్యే, నిర్ధారితే నిర్ణీతే సతి, వాచికం వ్యాహృతార్థాం వాచం సందేశవచనమిత్యర్థః. 'సందేశవాగ్వాచికం స్యాది'త్యమరః. 'వాచో వ్యాహృతార్థాయామి'తి ఠక్. ఖలూక్త్వా ఖలు నవాచ్యా ఖల్విత్యర్థః. ఖలురాద్యః, ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలంకారే. 'నిషేధ వాక్యాలంకార జిజ్ఞాసానునయే ఖల్వి' త్యుభయత్రాప్యమరః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వే'తి క్త్వాప్రత్యయః. ఇహ 'నపాదాదౌ ఖల్వాదయః' ఇతి నిషేధస్యోద్వేజకాభిప్రాయత్వా న్నఞర్థస్య ఖలుశబ్దస్య అనుద్వేజకత్వాన్నఞ్వదేవ పాదాదౌ ప్రయోగో న దూష్యతీత్యనుసంధేయం. లిఖితార్థ వాచికమివబలోక్తే మదుక్తే రనవకాశ ఇతి వాక్యప్రతిబింబకరణాత్ స్పష్ట స్తావద్దృష్టాంతః. స్తుతివ్యాజేన నిందావగమా ద్వ్యాజస్తుతిశ్చ. లక్షణం త్వగ్రే వక్ష్యతే.

తర్హి కిం తూష్ణీంభూతేన భావ్యం నేత్యాహ.—

తథాపి య న్మయ్యపి తే గురు రిత్యస్తి గౌరవమ్,
తత్ప్రయోజకక ర్తృత్వ ముపైతి మమ జల్పతః. 71

తథాపీతి. తథాపి బలేన నిర్ణీతేఽపి, తే తవ, మయ్యపి, బలభద్రఇవేత్యపేరర్థః. గురు రిత్యేవ యద్గౌరవం ఆదరః. తద్గౌరవం, జల్పతో జల్పనే ప్రయోజ్యకర్తుర్మే, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రేరకత్వ ముపైతి, అతో వక్ష్యామీత్యర్థః. నహి పండితైస్సాదరం పృష్టస్య విశేషజ్ఞస్య అజ్ఞవ త్తూష్ణీంభావో యుక్త ఇతి భావః.

నను రామేణైవ సర్వం ప్రపంచ్యోక్తం సంప్రతి కిం తే వాచ్య మస్తీత్యాశంక్య వృథా ప్రసంగోఽయ మితి హృది నిధాయ స్తువన్నాహ వర్ణై రిత్యాదినా త్రయేణ.—

వర్ణైః కతిపయై రేవ గ్రథితస్య స్వరై రివ,
అనంతా వాఙ్మయస్యాహో గేయ స్యేవ విచిత్రతా. 72

వర్ణైరితి. కతిపయైః పరిమితైః వర్ణైః, పంచాశతైవ మాతృకాక్షరైః, కతిపయైస్సప్తభిరేవ స్వరై ర్నిషాదాదిభిః. గ్రథితస్య గుంభితస్య, వాఙ్మయస్య శబ్దజాలస్య, 'ఏకాచోఽపి నిత్యం మయట మిచ్ఛంతీతి స్వార్థే మయట్. గీయత ఇతి గేయం తస్య గానస్యేవ, విచిత్రతా అవాంతరభేదః. అనంతరవచనాభేదా దపరిమితా భవతీత్యర్థః. అహో అత స్తేన సాధూక్తేఽపి విశేషానంత్యాన్మమాపి వక్తవ్య మస్తీ త్యేకో భావః. తస్య దురుక్తత్వాన్మమైవాస్తీత్యన్యః. ప్రత్యవయవమివోపాదానాద నేకైవేయముపమా.

బహ్వపి స్వేచ్ఛయా కామం ప్రకీర్ణ మభిధీయతే,
అనుజ్ఝితార్థసంబంధః ప్రబంధో దురుదాహరః, 73

బహ్వీతి. స్వేచ్ఛయా స్వప్రతిభానుసారేణ, ప్రకీర్ణమసంగతం, బహ్వపి కామం యథేష్టం, అభిధీయతే కింతు అనుజ్ఝితః అర్థసంబంధః అవ్యక్తపదార్థసంగతిః, యస్మిన్ సః, ప్రబంధః సందర్భః దురుదాహారః దుర్వచః, హరతేః ఖల్ప్రత్యయః. రామేణ తు సంగతమేవోక్తమితి స్తుతిః. అసంగతముక్తమితి నిందా చ గమ్యతే.

మ్రదీయసీమపి ఘనామనల్పగుణకల్పితామ్,
విస్తారయంతి కుశలా శ్చిత్రాం వాచం పటీమివ. 74

మ్రదీయసీమితి, కుశలా వక్తారః, మ్రదీయసీం అతిసుకుమారాక్షరాం, శ్లక్ష్ణతరాం చ తథాపి ఘనా మర్థగుర్వీం, అన్యత్ర సాంద్రాం, కదళీదళకల్పామిత్యర్థః. అనల్పైః బహుభి ర్గుణైః శ్లేషాదిభి స్తంతుభిశ్చ, కల్పితాం రచితాం స్యూతాంచ, చిత్రాం శబ్దాదిచిత్రాం చిత్రరూపాం చ వాచం పటీం శాటీమివ, విస్తారయంతి ప్రసారయంతి, రామవాగప్యేవంవిధైవేతి స్తుతిః. రామవాక్తు నైవంవిధేతి నిందా చ గమ్యతే. అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధవిషయాసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమా ప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోఽయ మిత్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వ ప్రసంగాచ్ఛ్లేష ప్రతిభోత్థాపితేయ ముపమైవేత్యన్యే.

అథోద్ధవస్స్వసిద్ధాంతం వర్ణయిష్యన్ స్తుత్యా గర్వం పరిహరన్ హరిమభిముఖీకరోతి.—

విశేషవిదుష శ్శాస్త్రం యత్త్వోద్గ్రాహ్యతే పురః,
హేతుః పరిచయస్థైర్యే వక్తు ర్గుణనికైవ సా. 75

విశేషేతి. విశేషం విద్వాన్, తస్య విశేషవిదుషః విశేషజ్ఞస్య, గతిగమ్యాది పాఠా ద్ద్వితీయాసమాసః, తవ పురోఽగ్రే, శాస్త్రం నీతిశాస్త్రం, ఉద్గ్రాహ్యతే ఉపన్యస్యత ఇతి యత్, 'ఉద్గ్రాహితముపన్యస్తమి'తి వైజయంతీ. సా తదుద్గ్రహణమిత్యర్థః. విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగత్వం. వక్తు రుద్గ్రాహయితుః, పరిచయస్థైర్యే అభ్యాసదార్ఢ్యే, హేతుర్గుణనికా, ఆమ్రేడనమేవేతి యావత్. నతు వైదుష్య ప్రకటనమితి భావః. గుణ ఆమ్రేడనే చౌరాదికాత్ 'ణ్యాసశ్రంథో యుచ్' ఇతియుచ్. తతస్సంజ్ఞాయాం కన్. 'ప్రత్యయస్థాత్కా త్పూర్వస్యే'తీకారః.

సంప్రతి స్వమత ముపన్యస్యతి.—

ప్రజ్ఞోత్సాహావత స్స్వామీ యతేతాధాతు మాత్మని,
తౌ హి మూల ముదేష్యంత్యా జిగీషో రాత్మ సంపదః. 75

ప్రజ్ఞేతి. అతోఽస్మాత్కారణాత్, స్వమస్యాస్తీతిస్వామీ ప్రభుః, 'స్వామిన్నైశ్వర్యే'ఇతి నిపాతః. ప్రజ్ఞోత్సాహౌ మంత్రోత్సాహశక్తీ. ఆత్మని స్వస్మిన్, ఆధాతుం సంపాదయితుం, యతేత, స్వయముభయశక్తిమాన్ భవేదిత్యర్థః.

కుతః హి యస్మాత్కారణాత్ తాః ప్రజ్ఞోత్సాహాః, ఉదేష్యంత్యాః వర్త్స్యంత్యాః, జిగీషోః, ఆత్మనస్సంపదః, ప్రభుశక్తేర్మూలం నిదానం. అత ఉత్సాహగ్రహణం దృష్టాంతార్థం. యథోత్సాహ స్తథా మంత్రోఽపి గ్రాహ్యః. న తు కేవలోత్సాహ ఇతి బలభద్రపక్షాపవాదః.

ఉత్సాహవత్ప్రజ్ఞాపి గ్రాహ్యే త్యుక్తం తస్యాః ప్రయోజనమాహ.—

సోపధానాం ధియం ధీరాః స్థేయసీం ఖట్వయంతి యే,
తత్రానిశం నిషణ్ణా స్తే జానతే జాతు న శ్రమమ్. 77

సోపధానామితి. యే ధీరాః ధీమంతః, సోపధానాం సవిశేషాం. యుక్తియుక్తామిత్యర్థః. అన్యత్ర, సగండుకాం. సోపబర్హామిత్యర్థః. 'ఉపధానం విశేషే స్యాద్గండుకే ప్రణయేఽపి చే'తి విశ్వః. స్థేయసీం స్థిరతరాం, అచపలాం ద్రఢీయసీంచ, స్థిరశబ్దాదీయసుని. 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా స్థాదేశః ధియం ఖట్వయంతి. ఖట్వాం పర్యంకం కుర్వంత్యాశ్రయతీత్యర్థః. 'శయనం మంచ పర్యంక పల్యంకాః ఖట్వయాసమాః' ఇత్యమరః. 'తత్కరోతి తదాచష్ట' ఇతి ణిచ్. తే ధీరాః, తత్ర ధీఖట్వాయాం, అనిశం అశ్రాంతం, నిషణ్ణాః విశ్రాంతా స్సంతః, జాతు కదాచిదపి, శ్రమం, ఖేదం, నజానతే నవిందంతి. 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం. ధీపూర్వక ఏవోత్సాహః సేవ్యో న తు కేవల ఇతి సర్వథా ధీరాశ్రయణీయేత్యర్థః. అత్ర ధియా మారోప్యమాణాయాః ఖట్వాయాః ప్రకృతశ్రమాపనోదనరూపోపకారపర్యంతతయా పరిణామాత్పరిణామాలంకారః. ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామ ఇతి లక్షణాత్.

అథ ప్రజ్ఞాప్రజ్ఞయోః ద్వాభ్యాం వైషమ్యమాహ.—

స్పృశంతి శరవ త్తీక్ష్ణా స్తోక మంత ర్విశంతి చ,
బహుస్పృశాపి స్థూలేన స్థీయతే బహి రశ్మవత్. 78

స్పృశంతీతి. తీక్ష్ణాః నిశితప్రజ్ఞాః, శరవత్ శరేణ తుల్యం, స్తోకమల్పమేవ, స్పృశంతి అంతః కార్యస్య కాయస్య చాంతరం, విశంతి చ అల్పాయాసేన బహు కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. బహుస్పృశా వ్యాపినాపి, స్థూలేన మందేన బృహతాచ, అశ్మనా యంత్రోపలేన తుల్య మశ్మవత్, 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతిః' బహిరేవ, కార్యస్య అకార్యస్య చేతి భావః, స్థీయతే స్థితిః క్రియతే, మూఢో హ్యల్పస్య హేతో ర్బహు ప్రయతిష్యతే. మూషకగ్రహణాయ శిఖరిఖననమివ పరిహాసాస్పదం భవతీతి భావః. తద్ధితగతేయ ముపమా,

ఆరంభంతేఽల్పమేవాజ్ఞాః కామం వ్యగ్రా భవంతి తే,
మహారంభాః కృతధియ స్తిష్ఠంతి చ నిరాకులాః. 79

ఆరంభంతఇతి. కించ, అజ్ఞాః మందబుద్ధయః, అల్పం తుచ్ఛ మేవ కార్యం, ఆరంభంతే ఉపక్రమంతే, కామ మత్యంతం, వ్యగ్రాస్త్వరితాశ్చ, భవంతి, న చ పారం గచ్ఛతీతి భావః. కృతధియః శిక్షితబుద్ధయస్తు, మహారంభాః మహోద్యోగా భవంతి, నిరాకులాః అవ్యగ్రాశ్చ, తిష్ఠంతి పారం గచ్ఛతీతిభావః.

అథ ప్రజ్ఞావానపి ప్రమాద్యతీత్యాహ.—

ఉపాయమాస్థితస్యాపి నశ్యంత్యర్థాః ప్రమాద్యతః,
హంతి నోపశయస్థోఽపి శయాళు ర్మృగయు ర్మృగాన్. 80

ఉపాయమితి. ఉపాయ మాస్థితస్య ప్రాప్తస్యాపి, ఉపాయేనైవ కార్యం సాధయతోఽపీత్యర్థః. కిముత వ్యగ్రస్యేతి భావః. ప్రమాద్యతః అనవధానస్య 'ప్రమాదోఽనవధానతే'త్యమరః. అర్థాః ప్రయోజనాని, నశ్యంతి, తథాహి శయాళురిన్ద్రాళ్లుః, 'ఆళుచిశీఙ్గ్రహణాదాళుచ్' మృగాన్ యాతీతి మృగయు ర్వ్యాధః, 'మృగయ్వాదయశ్చే' త్యౌణాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతః. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయు ర్లుబ్ధకశ్చ స' ఇత్యమరః. ఉపశేరతేఽస్మిన్నిత్యుపశయః మృగమార్గస్థాయినో వ్యాధస్యాత్మగుప్తిస్థానం గర్తవిశేషః. 'ఏరజ్' త్యచ్ప్రత్యయః. తత్ర తిష్ఠతీత్యుపశయస్థోఽపి మృగా న్నహంతి, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ఏవం ప్రజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వ ముక్తం. అథోత్సాహస్యావశ్యకత్వ మాహ.—

ఉదేతు మత్యజ న్నీహాం రాజసు ద్వాదశస్వపి,
జిగీషురేకో దినకృదాదిత్యేష్వివ కల్పతే. 81

ఉదేతుమితి. జేతు మిచ్ఛు ర్జిగీషుః ఏకఏవ, ద్వాదశస్వపి, రాజసు మధ్యే, ద్వాదశస్వాదిత్యేషు, దినకృ ద్దినకరణే వ్యాప్రియమాణః, ఆదిత్యః సఇవ ఈహాం ఉత్సాహ మత్యజన్ ఉద్యుంజానఏవ న తు నిరుద్యోగ ఇతి భావః. ఉదేతుం కల్పతే ఉదయాయ ప్రభవతి ఉత్సాహశక్తిరేవ ప్రభుశక్తే ర్గూల మిత్యర్థః. 'నానాలింగత్వా దృతూనాం నానాసూర్యత్వ'మితి శ్రుతేః. ప్రతిమాస మాదిత్యభేదా ద్ద్వాదశత్వం, తచ్చైకస్యైవ ద్వాదశాత్మత్వం. 'ద్వాదశాత్మా దివాకర' ఇత్యభిధానాత్. తే చార్యమాదయః పురాణోక్తా ద్రష్టవ్యాః, రాజానస్తు 'అరి ర్మిత్ర మరే ర్మిత్రం మిత్రామిత్ర మతః పరం, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః' పంచేతి శేషః 'పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయో శ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః' పార్ష్ణిగ్రహాసారఆక్రందాసారశ్చేత్యర్థః. అత్ర చత్వార ఇతి శేషః. ఏవం చ నవ భవంతి, విజిగీషుర్దశమః. 'అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః,

అనుగ్రహే సంహతయోః సమర్థోవ్యస్తయోర్వధే. మండలాద్బహిః శేతేషాముదాసీనో బలాధికః' ఇతి. మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సహ ద్వాదశ వేదితవ్యాః పూర్ణోపమా.

ఉపాయయాస్థిత స్యేత్యత్ర రాజ్ఞాన ప్రమాద్యమిత్యుక్తం. అప్రమాద ప్రకారమాహ.—

బుద్ధిశస్త్రః ప్రకృత్యంగో ఘనసంవృతికంచుకః,
చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి పార్థివః. 32

బుద్ధీతి. బుద్ధిరేవ శస్త్రం యస్య సః బుద్ధిశస్త్రః, అమోఘపాతత్వాత్తస్యా ఇతి భావః. ప్రకృతయః స్వామ్యమాత్యాదిరాజ్యాంగాని, 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయ' ఇత్యమరః. తా ఏవాంగాని గాత్రాణి యస్య సః ప్రకృత్యంగః, తద్వైకల్యాద్రాజ్ఞాం వైకల్యాదితి భావః. ఘనా దుర్భేదా, సంవృతిర్మంత్రగుప్తిరేవ. కంచుకః కవచో యస్య స తథోక్తః, మంత్రభేదే రాజ్యభేదాదితి భావః. చరతీతి చరః, పచాద్యచ్. స ఏవ చారో గూఢపురుషః ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః. 'చారశ్చ గూఢపురుష' ఇత్యమరః. స ఏవేక్షణం చక్షుర్యస్య సః చారేక్షణః, అన్యథా స్వపరమండలవృత్తాంతాదర్శనా దంధస్యేవ పదేపదే వినిపాతాదితి భావః. దూతఏవ ముఖం వాగ్యస్య స దూతముఖః. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. అన్యథా మూకస్యేవ వాగ్వ్యవహారాసిద్ధా తత్సాధ్యసంధ్యాదికార్యప్రతిబంధస్స్యాదితి భావః. ఏవంభూత పార్థివః కోఽపి పురుషః. అన్య ఏ వాయం లోకవిలక్షణః పుమాని త్యర్థః. అతో రాజ్ఞా సర్వథా బుద్ధ్యాదిసంపన్నేన భవితవ్యం. ఏతదేవాప్రమత్తత్వం, అన్యథా స్వరూపహాని స్స్యాదితి భావః. అత్ర కోఽపీతి రాజ్ఞో లోకసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా తద్రూపాతిశయోక్తిః. సా చ బుద్ధిశస్త్రఇత్యాదిరూపకనిర్వ్యూఢేతి తేన సహాంగాంగిభావేన సంకరః.

చతుర్థోపాయసాధ్య ఇత్యాదినా యత్ క్షాత్త్రమేవ కర్తవ్య మిత్యుక్తం తత్రోత్తరమాహ.—

తేజః క్షమా వా నైకాంతః కాలజ్ఞస్య మహీపతేః,
నైక మోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవేః. 33

తేజఇతి. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః. అస్యాయం కాల ఇతి విదుష ఇత్యర్థః. 'అతోనుపసర్గేక' ఇతిక ప్రత్యయః. న 'త్వీగుపధే' త్యాదినా కవిధిః. సమాసే కర్మోపపదస్యైవ బలవత్త్వభావనాత్. తస్య మహీపతేః, తేజః క్షాత్త్రమేవేతి వా. క్షమైవేతి వా, ఏకాంతో నియమో నాస్తి, కింతు యథాకాల ముభయ మస్యాశ్రయణీయ మిత్యర్థః. తథాహి—రసాన్ శృంగారాదీన్ భావాన్ నిర్వేదాదీంశ్చ, వేత్తీయస్తస్య రసభావవిదః, భావగ్రహణం సంపాతాయాతంక వేః కవయితుః ఏకం కేవల మోజః, సమాసబాహుళ్యాదినా ప్రౌఢబంధత్వం వా ఏకః ప్రసాదః సుకుమారబంధత్వంవా న కింతు తత్తద్రసానుగుణ్యేన యథాయోగ ముభయమప్యుపాదేయం. దృష్టాంతాలంకారః.

యదుక్తం క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యన్తం క్షమేత కః ఇతి తత్రోత్తరమాహ.—

కృతాపచారోఽపి పరైరనావిష్కృతవిక్రియః,
అసాధ్యః కురుతే కోపం ప్రాప్తే కాలే గదో యథా. 84

కృతేతి. పరైశ్శత్రుభిః, కృతః అపచారః, అపకారః, అపథ్యం చ యస్య సః, తథాప్యనావిష్కృతవిక్రియః అన్తర్గూఢవికారః, అతఏవాసాధ్యః అప్రతిసమాధేయస్సన్, గదో యథా రోగఇవ, 'ఇవవద్వాయథాశబ్ద' ఇతి దణ్డీ. కాలేబలక్షయావసరే, ప్రాప్తే సతి, కోపంకురుతే, ప్రకుప్యతీత్యర్థః. తదుక్తం 'వహేదమిత్రంస్కన్ధేన యావత్కాలవిపర్యయః, తమేవ చాగతే కాలే భిన్ద్యాద్ఘటమివాశ్మనేతి.

తతశ్చ క్షన్తవ్య మిత్యాహ.—

మృదువ్యవహితం తేజో భోక్తు మర్థాన్ ప్రకల్పతే,
ప్రదీప స్స్నేహ మాదత్తే దశయాభ్యన్తరస్థయా. 85

మృద్వితి. మృదునా వస్తునా, వ్యవహిత మన్తర్హితం తేజః, అర్థాన్ భోక్తుం ప్రకల్పతే ప్రభవతి, తథాహి ప్రదీపః అభ్యన్తరస్థయా మధ్యస్థయా, దశయావర్త్యా, స్నేహం తైలాదిక మాదత్తే, అన్యథా స్వయమేవ నశ్యేదితి. తతః క్షాన్తిపూర్వకమేవ క్షాత్త్రం ఫలతీతి సర్వథా ప్రథమతః క్షన్తవ్యమితి భావః 'దశా వర్త్యా మవస్థాయాం స్నేహ స్తైలాదికే రస' ఇతి చ విశ్వః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనా దర్థాన్తరన్యాసః.

తర్హి పౌరుష మేవ మాభూత్ నిత్యం క్షమమాణస్య దైవమేవ శ్రేయో విధాస్యతీ త్యాశఙ్క్యాహ.—

నాలమ్బతే దైష్టికతాం న నిషీదతి పౌరుషే,
శబ్దార్థౌ సత్కవిరివ ద్వయం విద్వానపేక్షతే. 86

నాలమ్బతఇతి. విద్వానభిజ్ఞః, దిష్టం మతి రస్యేతి దైష్టికః, దైవప్రమాణక ఇత్యర్థః. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ'మిత్యమరః. 'అస్తినాస్తిదిష్టంమతి' రితి ఠక్. తద్భావం దైష్టికతా, తామేవ, నాలమ్బతే, సర్వథా తద్భవిష్యస్య వినాశా దితి భావః. తథా పౌరుషే కేవలం పురుషకారే, యువాదిత్వా దణ్ప్రత్యయః. ననిషీదతి నతిష్ఠతి, దైవప్రాతికూల్యే తస్యవైఫల్యాదితి భావః. కిన్తు సత్కవిః సమ్యక్కవయితా, శబ్దార్థావివ, తయోః కావ్యశరీరత్వా దితి భావః. యథాహ వామనః—'అదోషౌ సగుణౌ సాలఙ్కారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య' మితి. ద్వయం దైవం పౌరుషం చాపేక్షతే, అతః పౌరుష మప్యావశ్యక మేవ, కిన్తు కాలే కర్తవ్యమితి విశేషః, ఉపమాలఙ్కారః పౌరుషాదృష్టయోః పరస్పరసాపేక్షత్వా దితి భావః.

అథ క్షాంతేః ఫలమాహ.—

స్థాయినోఽర్థే ప్రవర్తంతే భావా స్సంచారిణో యథా,
రసస్యైకస్య భూయాంస స్తథా జేతు ర్మహీభృతః. 87

స్థాయినఇతి. రస్యతే స్వాద్యత ఇతి రసః శృంగారాదిః 'రసతే స్వాదనార్థత్వా ద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి నిర్వచనాత్. తస్య రసస్య సిద్ధయే, స్థాయినః స్థాయిభావస్య రత్యాదేః. 'రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా, జుగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితా' ఇతి వచనాత్. తస్యైకస్యైవార్థే స్థాయిభావరూపే, ప్రయోజనే భూయాంసః సంచారిణః వ్యభిచారిణో భావాః నిర్వేదాదయః. విభావాదీనామప్యుపలక్షణమేతత్. యథా ప్రవర్తంతే తదుక్తం.— 'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమాన స్స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసః స్మృత' ఇతి తథా స్థాయినః స్థిరస్య, క్షాంత్యా కాలం ప్రతీక్షమాణస్యేత్యర్థః. తస్యైకస్య జేతుః విజిగీషోర్నాయకస్య అర్థే ప్రయోజనే, భూయాంసో మహీభృతో రాజానః ప్రవర్తంతే స్వయమేవ తస్య కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. అతః క్షంతవ్యమితి భావః. కేచిత్తు భావశబ్దస్యాపి రసపరత్వ మాశ్రిత్యయథా సంచారిణః ప్రసంగాదాగంతుకాః అన్యే రసాః స్థాయినః స్థిర స్యైకస్య ముఖ్యస్య రసస్యార్థే ప్రవర్తంతే తథాస్మిన్నేవ కావ్యే వీరస్య శృంగారాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే ఉపమాలంకారః

క్షాంతిపక్ష ఏవ గుణాంతర మాహ:—

తంత్రావాపవిదా యోగై ర్మండలాన్యధితిష్ఠతా,
సునిగ్రహా నరేంద్రేణ ఫణీంద్రా ఇవ శత్రవః. 88

తంత్రేతి. తంత్రావాపౌ స్వపరరాష్ట్రచింతే, అన్యత్ర తంత్రం శాస్త్రం ఆవాప మౌషధప్రయోగంచ, వేత్తీయ స్తేన తంత్రావాపవిదా, 'తంత్రః స్వరాష్ట్రచింతాయామావాపః పరచింతనే, శాస్త్రౌషధాంతముఖ్యేషు తంత్ర మితి వైజయంతీ. యోగై స్సామాద్యుపాయైః, అన్యత్ర దేవతాధ్యానైశ్చ, 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యాన సంగతియుక్తిష్వి' త్యమరః. మండలాని స్వపరరాష్ట్రాణి, మహేంద్రాదిదేవతాయతనానిచ, అధితిష్ఠతా ఆక్రమతా, నరేంద్రేణ రాజ్ఞా విషవైద్యేనచ, 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యత' ఇతి విశ్వః, శత్రవః ఫణీంద్రాఇవ, సునిగ్రహాః సుఖేన నిగ్రాహ్యాః, ఏష చ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ శ్శ్లేషః. ఉపమైవేతి కేచిత్.

ప్రజ్ఞోత్సాహవతః స్వామీత్యత్రోత్తావేవ ప్రభుశక్తే ర్మూల మిత్యుక్తంతదేవ వ్యనక్తి.—

కరప్రచేయా ముత్తుంగః ప్రభుశక్తిం ప్రథీయసీమ్,
ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః ఫలత్యుత్సాహపాదపః. 89

కరేతి. ఉత్తుంగో మహోన్నతః, ప్రజ్ఞాబలం మంత్రశక్తిరేవ, బృహత్ప్రధానం మూలం యస్య సః, ఉత్సాహ ఏవ పాదపః, కరేణ బలినా, ప్రచేయాం వర్ధనీయాం హస్తగ్రాహ్యాం చ, 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. 'ప్రథీయసీం పృథుతరాం' 'రఋతో హలా దేర్లఘో' రితి రేఫాదేశః. ప్రభుశక్తిం తేజోవిశేషం, 'స ప్రభావః ప్రతాపశ్చ య త్తేజః కోశదండజ' మి'త్యమరః. ఫలతి ప్రసూత ఇత్యర్థః, ఫలనిష్పత్తౌ మంత్రపూర్వక ఏవోత్సాహ స్స్వతః ఫలతి విపరీతస్తు ఛిన్నమూలో వృక్ష ఇవ శుష్యతీతి భావః. రూపకాలంకారః.

విమృశ్యకారిణస్తు విశ్వ మపి విధేయంస్యాదితి త్రయేణాహ.—

అనల్పత్వా త్ప్రధానత్వా దంశస్యేవేతరే స్వరాః,
విజిగీషో ర్నృపతయః ప్రయాంతి పరివారతామ్. ౯౦

అనల్పత్వాదితి. అనల్పత్వాత్ప్రజ్ఞోత్సాహాధికత్వాత్, అతఏవ, ప్రధానత్వాత్. మండలనాయకత్వాత్, అన్యత్ర అనల్పత్వాత్, ఉచ్చైస్తరత్వాత్, ప్రయోగబహుళత్వాత్, ప్రధానత్వాత్, నాయకస్వరత్వాచ్చ, అంశస్య అంశస్వరస్య, వాదిస్వరస్యేత్యర్థః. 'యో రక్తివ్యంజకో గేయే యత్సంవాద్యనువాదినౌ, అమాత్యౌ బహుళౌ యస్య ద్రాగో మంద్రవ్యవస్థితిః. య స్స్వయం యస్య సంవాదీ చానువాదీ స్వరోఽపరః, న్యాసోపన్యాసవిన్యాస సన్న్యాసగ్రహతాం గతః. ప్రయోగే బహుళస్స స్యా ద్వాద్యంశే యోగ్యతాదరా' వితి రత్నాకరేఽభిధానాత్. ఇతరే స్వరాః షడ్జాదయ ఇవ, విజిగీషోర్నాయకస్య, నృపతయో మధ్యమండలవర్తినో రాజానః పరివారతాం శేషతాం ప్రయాంతి, తత్కార్యమేవ సాధయంతీత్యర్థః. తస్మాద్విమృశ్యకర్తవ్యమితి తాత్పర్యార్థః. అంశస్వరలక్షణంచ రత్నాకరఏవ 'యోరక్తీ' త్యాది నోక్తమేవ నిష్కృష్యోక్తం బహుళత్వం ప్రయోగేషు విశేషవ్యాపకత్వ మంశలక్షణ మితి శేషశేషిభావ శ్చైషాం తత్రైవోద్దేశలక్షణోక్తిపూర్వకం స్ఫుటీకృతః. 'చతుర్విధాస్స్వరా వాదీ సంవాదీ చ వివాద్యపి, అనువాదీ చ వాదీ తు ప్రయోగే బహుళస్స్వరః. శ్రుతయో ద్వాదశాష్టౌ వా యయో రంతరగోచరాః, మిథ స్సంవాదినౌ తౌ స్తాం విధానస్య వివాదినా. విధయో రేవ వా స్యాతాం తౌ తయో ర్వా విధావపి, శేషాణామనువాదిత్వం వాదీ రాజాత్ర గీయతే. సంవాదీ త్వనుసారిత్వా దస్యామాత్యో విధీయతే, వివాదీ విపరీతత్వాద్ధీరై రుక్తో రిపూపమః, నృపామాత్యానుసారిత్వా దనువాదీ తు భృత్యవ' దితి.

అప్యనారభమాణస్య విభో రుత్పాదితాః పరైః,
వ్రజంతి గుణతా మర్థాః శబ్దా ఇవ విహాయసః. 91

ఆపీతి. కించ అనారభమాణస్య స్వయమకించిత్కుర్వాణస్యాపి, విభోః ప్రభో ర్వ్యాపకస్యచ, పరై రన్యై ర్నృపతిభిః, శంఖభేర్యాదిభిశ్చ, ఉత్పాదితా స్సంపాదితాః, జనితా శ్చార్థాః ప్రయోజనాని, విహాయసః ఆకాశస్య, శబ్దా ఇవ, గుణతాం విశేషణతాం, కారణత్వా ద్గుణత్వంచ వ్రజంతి ప్రయాంతి, శక్తో హి రాజా స్వయముదాసీనఏవ ఆకాశవత్ స్వమహిమ్నైవ కార్యదేశం వ్యాప్నువన్ శబ్దానివ సర్వార్థానపి స్వకీయతాం నయతీత్యర్థః. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యా సంధ్యాద్యక్ష తంతుష్వి'తివిశ్వః.

యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాయా మధికద్యుతిః,

ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం నాయకో నాయకాయతే. 92

యాతవ్యేతి. కించ ఏకార్థః ఏకప్రయోజనం, సఏవ తంతు స్సూత్రం తత్ర ప్రోతాయాం స్యూతాయాం, ఏకామిషాభిలాషిణ్యామిత్యర్థః. ప్రపూర్వాద్వేఞః కర్మణి క్తః. 'వచిస్వపీ'త్యాదినా సంప్రసారణమ్. యాతవ్యోఽభిషేణయితవ్యః అరిః పార్ష్ణిం గృహ్ణాతీతి పార్ష్ణి గ్రాహః, పృష్ఠానుధావీ, 'కర్మణ్యణ్' తా వాదీ యేషాం తే పూర్వోక్తాః పఙ్క్త్యాశః స్థితాః తఏవ మాలా రత్న మాలికా తస్యా మధికద్యుతిః మహాతేజాః, నాయకః శక్తిసంపన్నో జిగీషుర్నాయకాయతే మధ్యమణిరివాచరతి, స్వయమేవ సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః. తస్మా ద్విమృశ్య కర్తవ్య మి త్యర్థః. 'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హారమధ్యమణా వ పీ'తి విశ్వః. 'ఉపమానాదాచార' ఇతి క్యఙ్. 'అకృత్సార్వధాతుకయో ర్దీ'తి దీర్ఘః. నాయకాయతఇత్యుపమా. అన్యథా అనుశాసనవిరోధాత్. ఏకార్థతంత్విత్యత్ర తు రూపకత్వే అధిష్ఠానతిరోధానే నారోప్యమాణతంతుత్వస్యైవ ఉద్భటత్వాత్ప్రోతత్వ సిద్ధేః తదేవ యుక్తం. తద్బలాత్పార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాయా మి త్యత్రాపి రూపకమేవ తదనుప్రాణితా చేయముపమే త్యంగాంగిభా వేన సంకరః.

అథ విమృశ్యకరణప్రకార మాహ.—

షాడ్గుణ్య ముపయుంజీత శక్త్యపేక్షో రసాయనమ్,

భవంత్యస్యైవ మంగాని స్థాస్నూని బలవంతి చ. 93

షాడ్గుణ్యమితి. శక్తిం ప్రభ్వాదిత్రయం, బలం చాపేక్షత ఇతి శక్త్యపేక్షః స్సన్, పదాద్యచ్ 'శక్తిర్బలే ప్రభావాదా'వితి విశ్వః. షడ్గుణాః షాడ్గుణ్యం సంధివిగ్రహాదిషట్కం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః. తదేవ రసాయనమౌషధవిశేషం, ఉపయుంజీత సేవేత. 'రసాయనం విహంగేఽపి జరావ్యాధిభిదౌషధ' ఇతి విశ్వః, 'యజ్జరావ్యాధివిధ్వంసభేషజం తద్రసాయన మి'తి వాగ్భటశ్చ. ఏవం

అస్యోపయోక్తరంగాని, స్వామ్యాదీని 'స్వామీ జనపదోఽమాత్యః కోశో దుర్గబలం సుహృత్, రాజ్యం సప్తప్రకృత్యంగం నీతిజ్ఞాః సంప్రచక్షతే' ఇతి. గాత్రాణి చ స్థాస్నూని, స్థిరాణి, కార్యాంతరక్షమాణీత్యర్థః. 'గ్లాజిస్థశ్చక్స్నుః' ఇతి క్స్నుప్రత్యయః బలవంతిచ పరపీడనక్షమాణి చ, భవంతి, శ్లిష్టపరంపరితరూపకం,

స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధి రంగినామ్,
అయథాబల మారంభో నిదానం క్షయసంపదః. 94

స్థానఇతి. కించ, స్థానే అశక్యవిషయే, శమవతాం, క్షమావతాం, అంగినాం సప్తాంగినాం రాజ్ఞాం శరీరిణాంచ, శక్త్యా ప్రభావాద్యనుసారేణ బలానుసారేణచ, వ్యాయామే వ్యాపారే, షాడ్గుణ్యప్రయోగే గమనాదౌ చ సతీత్యర్థః. వృద్ధి రుపచయో రాజ్యస్య శరీరస్యచేతిభావః. విపక్షే బాధకమాహ—అయథాబలం శక్త్యతిక్రమేణ, 'యథాసాదృశ్య' ఇత్యవ్యయీభావే నఞ్ సమాసః. ఆరంభో వ్యాయామః క్షయసంపదోఽత్యంతహానే ర్నిదానం ఆదికారణం, అంగానా మితి భావః. తస్మాదస్మాక మకస్మాచ్చైద్యాస్కందన మశ్రేయస్కరమితి భావః. అత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః. తతో ద్వయానా మంగినా మౌపమ్యం గమ్యత ఇతి సంక్షేపః.

ఫలిత మాహ.—

తదీశితారం చేదీనాం భవాం స్త మవమం స్త మా,
నిహంత్యరీ నేకపదే య ఉదాత్త స్స్వరానివ. 95

తదితి. తత్తస్మా దశక్యార్థ స్యాకార్యత్వా చ్చేదీనా మీశితారం శిశుపాలంభవాన్మావమంస్త నావమన్యస్వ, మన్యతే ర్మాఙి లుఙ్. అనుదాత్తత్వా న్నేడాగమః. కుతః యశ్చైద్య ఉదాత్తస్స న్నుదాత్త ఇతిః. శ్లిష్టోదాత్త స్వరాన్ పరిశ్లిష్టాన్ స్వరితాదీని ఖారీనేకపదే ఏకస్మిన్ పదన్యాసే, సుప్తిఙంతలక్షణే చ నిహంతిహిన స్తి,నీచైః కరోతిచ, అతిశూరత్వాత్. 'అనుదాత్తం పద మేకవర్జమి'తి పరిభాషాబలాచ్చేతిభావః.

న చాయ మేకాకీ శిశుపాలః కిం నః కరిష్యతీతి మంతవ్యమిత్యాహ.—

మావేది యదసా వేకో జేతవ్య శ్చేదిరాడితి,
రాజయక్ష్మేవ రోగాణాం సమూహ స్స మహీభృతామ్. 96

మావేదీతి. అసౌ చేదిరాట్ ఏక ఏకాకీ అతో జేతవ్యః సుజయ్య ఇతి మావేదిమాజ్ఞాయి, వేత్తేః కర్మణి మాఙి లుఙ్. యద్యస్మా త్స చేదిరాట్ రాజ్ఞ శ్చంద్రస్యయక్ష్మా యద్వా రాజాసౌ యక్ష్మేతి వా రాజయక్ష్మా క్షయరోగః రోగాణా మివ మహీభృతాం సమూహః సమష్టిరూపః, యథాహ వాహటః—'అనేకరోగానుగతో బహురోగపురోగమః, రాజయక్ష్మా క్షయ శ్శోషో రోగరాడితి చ స్మృతః. నక్ష

త్రాణాం ద్విజానాం చ రాజ్ఞోఽభూ ద్యదయం పురా, యచ్చ రాజా చ యత్నాచ రాజయక్ష్మా తతో మత'ఇతి. అతో దుర్జేయ ఇతి భావః, ఏతేన 'చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజ' ఇతి వాక్యార్థో నిరస్తః.

అథాస్య సర్వరాజసమష్టితామేవ ద్వాభ్యా మాచష్టే.—

సంపాదితఫల స్తేన స పక్షః పరభేదనః,
కార్ముకేనేవ గుణినా బాణ స్సంధాన మేష్యతి. 97

సంపాదితేతి. సంపాదితం, ఫలం లాభః, శరాగ్రంచ యస్యసః, 'ఫలంలాభశరాగ్రయో రి'తి శాశ్వతః. సపక్షస్ససుహృత్, కంకాదిపత్రయుక్తశ్చ పరేషాం భేదకశ్శత్రువిదారణః, బాణో బాణాసుర శ్శరశ్చ, గుణినా శౌర్యాదిగుణవతా, అధిజ్యేన చ తేన చైద్యేన, కర్మణి ప్రభవతీతి కార్ముకం, 'కర్మణఉకఞ్' తేనేవ సంధానం సంధి మేష్యతి అతో నైకాకీతి భావః. అత్రాప్యుపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్.

యే చాన్యే కాలయవన సాల్వ రుక్మి ద్రుమాదయః,
తమస్స్వభా వా స్తేఽప్యేనం ప్రదోష మనుయాయినః. 98

యేచేతి. కిం చ అన్యే కాలయవనసాల్వరుక్మిద్రుమాదయో యే రాజానః తమస్స్వభావా స్తమోగుణాత్మకాః, అతఏవ తేఽపి ప్రదోషం ప్రకృష్టదోషం, తామసమేవైనం, చైద్యం అనుయాయిన అనుయాస్యంతః, సాదృశ్యా దితి భావః. 'భవిష్యతి గమ్యాదయ' ఇతి ణినిః భవిష్యదర్థే. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయో రి'తి షష్ఠీప్రతిషేధా ద్వితీయా. యథా ధ్వాంతం రజనీముఖం అనుయాతి తద్వదితి వస్తునాలంకారధ్వనిః. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమ' ఇత్యమరః. ప్రదోషో దుష్టరాత్ర్యంశావి'తి వైజయంతీ.

నను బాణాదయోఽస్మాభి రిదానీం కృతసంధానాః విరోత్స్యంతీ త్యత్రాహ.—

ఉపజాపః కృత స్తేన తానాకోపవత స్త్వయి,
ఆశు దీపయితాల్పోఽపి సాగ్నీ నేధానివానిలః. 99

ఉపజాపఇతి. తేన చైద్యేనకృత. అల్పోఽప్యుపజాపో భేదః, 'భేదోపజాపా వుపధే' త్యమరః. త్వయి ఆకోపవతః ప్రకోపవత స్తాన్ బాణాదీన్, అనిలః సాగ్నీనేధా నింధనానీవ, 'కాష్ఠం దార్వింధనం త్వేధ ఇధ్మ మేధ స్సమిత్ స్త్రియా మి'త్యమరః. ఆశు దీపయితా సద్యః ప్రజ్వాలయిష్యతి. 'దీపే ర్ణ్యంతాల్లుట్' అంతర్వైరాస్సంహితా అపి సతి రంధ్రే సద్యో విశ్లిష్యంతీతి భావః. ఉపమా.

బృహత్సహాయః కార్యాంతం క్షోదీయానపి గచ్ఛతి,
సంభూయాంభోధి మభ్యేతి మహానద్యా నగాపగా. 100

బృహదితి. బృహత్సహాయో మహాసహాయవాన్, క్షోదీయాన్ క్షుద్రతరోఽపి, స్థూలదూ రే'త్యాదినా యణాదిపరలోపః, పూర్వగుణశ్చ. కార్యస్యాంతం పారం గచ్ఛతి, తథాహి—అపాం సమూహః ఆపం, 'తస్యసమూహ' ఇత్యణ్, తేనగచ్ఛతీత్యాపగా నగాపగా గిరినదీ, మహానద్యా గంగాదికయా సంభూయ మిళిత్వా అంభోధిమభ్యేతి, క్షుద్రోఽప్యేవం తాదృఙ్మహావీర శ్చైద్యస్తు కిము వక్తవ్య మిత్యపిశబ్దార్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

కించ న కేవలం శత్రోరసాధ్యత్వం మిత్రవిరోధ శ్చాధికోఽనర్థకర ఇత్యాహ.

తస్య మిత్రాణ్యమిత్రా స్తే యే చ యే చోభయే నృపాః,
అభియుక్తం త్వ యైనం తే గంతార స్త్వా మతోఽపరే. 101

తస్యేతి. యేచ తస్యచైద్యస్య మిత్రాణి నృపాః యేచ తే తవామిత్రాః నృపాః తే ఉభయే రాజానః త్వయాభియుక్తం అభియాతమేనం చైద్యం, గంతారో గమిష్యంతి, గమేః కర్తరి లుట్. అతోఽపరే ఉక్తోభయవ్యతిరిక్తాః, తే తవ మిత్రాణి తస్యామిత్రా శ్చేత్యర్థః. త్వాం గంతారః.

తతః కి మత ఆహ.—

మఖవిఘ్నాయ సకల మిత్థ ముత్థాప్య రాజకమ్,
హంత జాత మజాతారేః ప్రథమేన త్వయారిణా. 102

మఖేతి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమస్థము రి'తి థము ప్రత్యయః. మఖస్య విఘ్నాయ విఘాతాయ, సకలం రాజకం రాజసమూహం, 'గోత్రోక్షే' త్యాదినా వుఞ్, ఉత్థాప్య క్షోభయిత్వా, హంతేతి ఖేదే. అజాతారేః అజాతశత్రోః, యుధిష్ఠిరస్య త్వయా ప్రథమేనారిణా, జాత మజని, నపుంసకే భావే క్తః.

అస్తు సోఽపి శత్రుః కో దోష స్తత్రాహ.—

సంభావ్య త్వా మతిభరక్షమస్కంధం సబాంధవః,
సహాయ మధ్వరధురాం ధర్మరాజో వివక్షతే. 103

సంభావ్యేతి. బంధురేవ బాంధవ స్స ధర్మరాజః. అతిభరస్య క్షమః సమర్థస్స్కంధో యస్యతం సమానస్కంధమిత్యర్థః. త్వాం సహాయం, సంభావ్య అభిసంధాయ, అధ్వరస్య ధురం అధ్వరధురాం, 'ఋక్పూ రి'త్యాదినా సమాసాంతోఽచ్ప్రత్యయః. సమాసాంతానాం ప్రకృతిలింగత్వాత్తత్పురుషే పరవల్లింగత్వేటాప్. వివక్షతే వోఢుమిచ్ఛతి. వహతే స్స్వరితేత స్సన్నంతా ల్లట్. తథాపి విరోధే విశ్వాసఘాతో బంధుద్రోహశ్చ స్యాతామితి భావః. విశేషసామ్యాదప్రస్తుతయాగధురప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

నను ప్రతిప్రత్యాకరణే దోషః ప్రాగేవ, పరిహారే కో దోష స్తత్రాహ.—

మహాత్మానోఽనుగృహ్ణంతి భజమానా& రిపూ నపి,
సపత్నీః ప్రాపయంత్యబ్ధిం సింధవో నగనిమ్నగాః. 104

మహాత్మానఇతి. మహాత్మానో నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః, భజమానా& శరణాగతా&, రిపూనపి అనుగృహ్ణంతి, కిముత బంధూనితి భావః. అత్రార్థాంతరం న్యస్యతి—సింధవో మహానద్యః సమానః ఏకః పతి ర్యాసాం తా స్సపత్నీః. 'నిత్యం సపత్న్యాదిష్వి'తి జీప్. నకారశ్చ నగనిమ్నగాః గిరినిర్ఝరిణీః, అబ్ధిం ప్రాపయంతి, స్వసౌభాగ్యం తాభ్యః ప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః. అతః పరిహారోఽప్యనర్హ ఇతి భావః.

తర్హి సంప్ర త్యుపేక్ష్యాపి పశ్చాత్ప్రార్థనయాపి పార్థ మావర్జయేయ మిత్యత్రాహ.—

చిరా దపి బలాత్కారో బలిన స్సిద్ధయేఽరిషు,
ఛందానువృత్తిదుస్సాధ్యా స్సుహృదో విమనీకృతాః. 105

చిరాదితి. బలిన స్స్వయంప్రబలస్య, అరిషు విషయే బలాత్కారః బలాత్కారేణ దండః, చిరాచ్చిరకాలేనాపి, సద్యో మాభూదిత్యర్థః, సిద్ధయే వశంవదత్వసిద్ధయే భవతీతి శేషః. అవిమనసోవిమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, వైమనస్యం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. 'అరుర్మనశ్చక్షుశ్చేతోరహోరజసాంలోపశ్చే'తి చ్విప్రత్యయసలోపౌ. 'అస్య చ్వౌ వి'తీకారః. శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదో మిత్రాణి. 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో రి'తి నిపాతః. ఛందస్యాభిప్రాయస్య, అనువృత్త్యా చిత్తానురోధేనాపి దుస్సాధ్యాః ఆవర్జయితు మశక్యాఇత్యర్థః. 'అభిప్రాయశ్ఛంద ఆశయ' ఇత్యమరః. శనై శ్శత్రు ర్దండేనాపి వశగో భవతి, మిత్రం తు వైమనస్యే సతి న సామ్నాపీత్యర్థః.

నను సుహృత్కార్యా త్పరకార్యం బలీయ ఇత్యత్రాహ.—

మన్యసేఽరివధ శ్శ్రేయా& ప్రీతయే నాకినా మితి,
పురోడాశభుజా మిష్ట మిష్టం కర్తు మలంతరామ్. 106

మన్యసఇతి. నాకినాం దేవానాం, ప్రీతయే అరివధః శ్రేయా& ప్రశస్యతరః, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి శ్రాదేశః. ఇతి మన్యసే చే, త్తర్హి పురోడాశభుజాం హావిర్భుజాం, అతఏవ నాకినా మిష్టం ఈప్సితం, కర్తుం, ఇషేః కర్మణి క్తః. ఇష్టం ఇష్టి ర్యాగ ఇతియావత్, యజే ర్భావే క్తః. 'వచిస్వపీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. అలంతరా మితి పర్యాప్తం, 'అవ్యయాదాప్సు బి' త్యాంప్రత్యయః, శత్రురితి భావః. వధాదప్పి ప్రియకరో యాగఏవ నాకినాం భుక్త్వాపి శత్రువధస్య సుకరత్వాత్.

తథాప్యమృతాశినాం తేషాం కి మేభిః పిష్టభక్షణప్రలోభనై రత ఆహ.—

అమృతం నామ యత్సంతో మంత్రజిహ్వేషు జుహ్వతి,
శోభైవ మందరక్షుబ్ధక్షుభితాంభోధివర్ణనా. 107

అమృతమితి. అమృతం నామ, సంతో విద్వాంసః, మంత్రాఏవ జిహ్వా యేషాం తేషు మంత్రజిహ్వేష్వగ్నిషు, 'మంత్రజిహ్వస్సప్తజిహ్వః స్రుగ్జిహ్వో హవ్యవాహన,' ఇతి వైజయంతీ. య త్పురోడాశాదికం జుహ్వతి, తదేవేతి శేషః. య త్తదో ర్నిత్యసంబంధాత్. మందరఏవ క్షుబ్ధో మంథదండః. 'క్షుబ్ధస్వాంతే'త్యాదినా అస్మిన్నర్థేనిపాతనా దనిట్త్వం. తేన క్షుభితస్య మథితస్య అంభోధేః, వర్ణనా శోభైవ అలంకారఏవ' అబ్ధిమథనేన అమృత ముత్పాదితమితి యత్, తత్కీర్తిమాత్రం అతో హుతమేవామృత మితి భావః, వాక్యార్థయో ర్హేతుహేతుమద్భావాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

యాత్రాయాః కశ్చి త్ప్రతిబంధో దుస్తర స్తవా స్తీత్యాహ.—

సహిష్యే శత మాగాంసి సూనో స్త ఇతి య త్త్వయా,
ప్రతీక్ష్యం త త్ప్రతీక్ష్యాయై పితృష్వస్రే ప్రతిశ్రుతమ్. 108

సహిష్యఇతి. ప్రతీక్ష్యాయై పూజ్యాయై 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరః. పితృష్వస్రే పితృభగిన్యై, 'విభాషాస్వసృపత్యో' రితి వికల్పా ల్లుగభావః. 'మాతృపితృభ్యాం స్వ సే'తి షత్వం తే తవ, సూనో శ్శత మాగాంసి అపరాధాన్, 'ఆగో౽పరాధో మంతు శ్చే' త్యమరః. సహిష్యే సోఢాహే ఇతి. య త్త్వయా ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, త త్ప్రతీక్ష్యం ప్రతిపాలనీయం అన్యథా మహాదోషస్స్మరణా దితి భావః.

సత్య మస్తి ప్రతిశ్రుతం, కిం త్వ స్యోన్మత్తత్వా దౌద్ధత్యాత్తదపి జిహాసిత మత ఆహ.—

తీక్ష్ణా నారుంతుదా బుద్ధిః కర్మ శాంతం ప్రతాపవత్,
నోపతాపి మన స్సోష్మ వాగేకా వాగ్మిన స్సతః. 109

తీక్ష్ణేతి. సత స్సత్పురుషస్య, బుద్ధిః తీక్ష్ణా నిశితాస్యా దితి, విధ్యర్థాధ్యాహారః. ఏవ ముత్తరత్రాపి, తథాప్యరుంతుదతీత్యరుంతుదా శస్త్రవ న్మర్మభేదినీ న భవేత్, అహింసయైవ పరం పీడయేదిత్యర్థః. కర్మ వ్యాపారః, ప్రతాపవత్ తేజస్విభయదం స్యాత్, తథాపి శాంతం స్యాత్ నతు సింహాదివ ద్ధింస్రం భవే దిత్యర్థః. మనశ్చిత్తం సోష్మ అభిమానోష్ణం స్యాత్ తథాప్యుపతాపయతీ త్యుపతాపి, అగ్న్యాదివత్పరమసంతాపి న స్యాత్ వాగ్మినో వక్తుః సతో వాగేకా ఏకరూపా స్యాత్, వాగ్మీ సత్యమేవ వదేది త్యర్థః. అత స్సత్యసంధస్య ప్రతిశ్రుతార్థహాని రనర్హేతి భావః.

అత్ర ప్రకృతాయా వాచోఽప్రకృతానాం బుద్ధికర్మమనసాం చ తుల్యధర్మా దౌపమ్యావగమా ద్దీపకాలంకారః 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం తు సామర్థ్యే తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం త న్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. బుద్ధ్యాదీనాం శస్త్రాది వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే.

అశక్య శ్చాకాలే చైద్యవధ ఇత్యాహ.—

స్వయం కృతప్రసాదస్య తస్యాహ్నో భానుమానివ,
సమయావధి మప్రాప్య నాంతాయాలం భవానపి. 110

స్వయమితి. కించ అహ్నో భానుమానంశుమానివ, స్వయం కృతః ప్రసాదః అనుగ్రహః, ప్రకాశశ్చ యస్య తస్య చైద్యస్యాంతాయ వధాయ, సమయావధిం నియత కాలావసానం, అప్రాప్య భవానపి నాలం నశక్తః తథాచ వృథాపకీర్తిరేవాన్య న్న కించిత్ఫలం స్యాదితి భావః.

తర్హి కి మయ ముపేక్ష్య ఏవ నే త్యాహ.—

కృత్వా కృత్యవిద స్తీర్థే ష్వంతః ప్రణిధయః పదమ్,
విదాంకుర్వంతు మహత స్తలం విద్విషదంభసః. 111

కృత్వేతి. కింతు కృత్యవిదః కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ, ప్రణిధీయంత ఇతిప్రణిధయో గూఢచారిణః, 'ప్రణిధి ర్గూఢపూరుష' ఇతి హలాయుధః. తరంత్యేభి రితి తీర్థాని మంత్రాద్యష్టాదశస్థానాని, జలావతారాశ్చ 'యోనౌ జలావతారే చ మంత్రాద్యష్టాదశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యాది'తి హలాయుధః. తేష్వంతః, పదం స్థానం పాదప్రక్షేపం చ కృత్వా, మహతో దురవగాహస్య పూజ్యస్యచ, విద్విషత్ శత్రురేవ అంభః, తస్య తలం స్వరూపం, ప్రమాణ మితి యావత్. 'అథ స్వరూపయో రస్త్రీ తల మి' త్యమరః. విదాంకుర్వంతు విదంతు విద జ్ఞానే లోట్. 'విదాం కుర్వంత్విత్యన్యతరస్యా మి'తి వికల్పా దాంప్రత్య యనిపాతః. అంభస ఇవ శత్రోః కృతతీర్థస్య సుప్రవేశత్వాత్ ప్రాగంతః ప్రవిశ్య పరీక్ష్యేత్యర్థః. శ్లిష్టపరంపరితరూపకాలంకారః.

ఆవశ్యకం చైత దిత్యాహ —

అనుత్సూత్రపదన్యాసా సద్వృత్తి స్సన్నిబంధనా,
శబ్దవిద్యేవ నో భాతి రాజనీతి రపస్పశా. 112

అనుత్సూత్రేతి, ఉత్సూత్రః ఉచ్ఛాస్త్రః, నీతిశాస్త్రవిరుద్ధః, పదన్యాసః ఏకపదప్రక్షేపోఽపి, స్వల్పవ్యవహారోఽపీ తి యావత్. స నాస్తి యస్యాం సా అనుత్సూత్రపదన్యాసా, నీతిపూర్వకసర్వవ్యవహారేత్యర్థః. అన్యత్ర త్వనుత్సూత్రపదో ఽనుత్సృష్టసూత్రాక్షరః, ఇష్ట్యుపసంఖ్యానై రపేక్ష్యేణ సూత్రాక్షరై రేవ

సర్వార్థ ప్రతిపాదకః, న్యాసః వృత్తివ్యాఖ్యాన గ్రంథవిశేషో యస్యాం తథోక్తా యథా సతీ యథార్థకల్పనయా శోభనా, వృత్తిః భృత్యామాత్యాదిజీవికా, కాశికా వృత్తిశ్చ యస్యాం సా, 'వృత్తిర్గ్రంథే చ జీవన' ఇతి వైజయంతీ. సంతి నిబంధనాని అనుజీవ్యాదీనాం క్రియావసానేషు దత్తాని, గోహిరణ్యాదిశాశ్వతికపారితోషికదానాని యస్యాం సా, ఏతచ్చ 'దత్వా భూమిం నిబంధం చే' త్యేతద్వచనవ్యాఖ్యానే మితాక్షరాయాం ద్రష్టవ్యం. అన్యత్ర సన్నిబంధనం భాష్యగ్రంథో యస్యాం సా, ఏవంభూతాపి రాజనీతిః రాజవృత్తిః, అపగతః స్పశశ్చారో యస్యాం సా అపస్పశా చేత్, 'యథార్హవర్ణో మర్మజ్ఞః స్పశో హారక ఉచ్యతే, అపసర్ప శ్చర స్స్పశ' ఇత్యమరః, అన్యత్ర అవిద్యమానః పస్పశః శాస్త్రారంభసమర్థక ఉపోద్ఘాతగ్రంథసందర్భో యస్యాం సా అపస్పశా, శబ్దవిద్యా వ్యాకరణవిద్యేవ సా నో భాతి న శోభతే, తస్మాచ్చారప్రేషణ మావశ్యకం, తద్రహితస్య రాజ్ఞోఽంధప్రాయత్వాదితి భావః, అత్రాపస్పశేతి జతుకాష్ఠవ చ్ఛబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషః. సద్వృత్తి స్సన్నిబంధనేత్యత్ర ఏకనాళావలంబి ఫలద్వయవదర్థయోరేవ శిష్టత్వా దర్థశ్లేషః, అనుత్సూత్రపదన్యాసేత్యత్ర తూభయ సంభవా దుభయశ్లేషః.శబ్దవిద్యేవేతి పూర్ణోపమా వ్యక్తైవ, తయోః సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

న కేవలం చారముఖేన పరవృత్తాంతజ్ఞానం అపి తూపజాపశ్చ కర్తవ్య ఇత్యాహ.—

అజ్ఞాతదోషై ర్దోషజ్ఞై రుద్దూష్యోభయవేతనైః,

భేద్యా శ్శత్రో రభివ్యక్త శాసనై స్సామవాయికాః. 113

అజ్ఞాతేతి. కించ అజ్ఞాతదోషైః పరైః, అజ్ఞాతస్వమర్మభిః దోషజ్ఞైః స్వయం పరమర్మజ్ఞైః, అభివ్యక్తాని భేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితాని శాసనాని, తదమాత్యాద్యనాశ్వాసకరాణి కూటలిఖితాని, యేషాం తైః ఉభయవేతనైః, ఉభయత్ర భేద్యే స్వామిని చ వేతనం భృతిః యేషాం తైః ఉభయత్ర జీవికాగ్రాహిభిశ్చ, భేద్యనగరవాస్తవ్యై శ్చరైరిత్యర్థః. 'భృతయో భర్మ వేతన మి'త్యమరః. శత్రోస్సంబంధినః, సమవాయం సమవయంతీతి సామవాయికాః, సంఘముఖ్యా స్సచివాదయః, 'సమవాయాన్ సమవైతీ'తి ఠక్. ఉద్దూష్య ద్విషా మేతే దత్తహస్తాః అస్మాభి రేషాం లిఖితాని ఏతాని గృహీతానీ త్యుచ్చై రుక్త్వా దూషయిత్వా, భేద్యాః విఘటనీయాః, సపత్నా త్పృథక్కరణీయాః.

ఉపేయివాంసి కర్తారః పురీ మాజాతశాత్రవీమ్,

రాజన్యకా నుపాయజ్ఞై రేకార్థాని చరై స్తవ. 114

ఉపేయివాంసీతి. కించ. ఉపాయజ్ఞైః కార్యసాధనకుశలైః, తవ, తే చరం తీతి చరై ర్గూఢచారిభిః, పచాద్యచ్, ఏకార్థాని త్వయా సహైక ప్రయోజనాని, రాజ న్యానాం సమూహాః రాజన్యకాని, గోత్రోక్షే'త్యాదినా వుఞ్. అజాతశత్రో రిమామాజాతశాత్రవీం పురీ మింద్రప్రస్థం ఉపేయివాంసి ప్రాప్తవంతి, 'ఉపేయివా ననాశ్వాననూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. కర్తారః కరిష్యంతే, కృఞః కర్మణి లుట్. ఇంద్రప్రస్థేఽస్మాకం మహద్రాజకార్యం భవిష్యతి తదధ్వర యాత్రావ్యాజేన సన్నద్ధైరాగంతవ్య మితి గూఢం సందిశ్య తత్ర సర్వే మేళయితవ్యా ఇత్యర్థః 'అజాతశత్రు శ్శల్యారి ర్ధర్మపుత్రో యుధిష్ఠిర' ఇతి హేమః.

నను తత్ర అధ్వరకర్మణి కో యుద్ధావకాశ ఇత్యాశంక్య తత్రైవ మహత్కల హాబీజం సంభవతీత్యాహ.—

సవిశేషం సుతే పాండో ర్భక్తిం భవతి తన్వతి,
వైరాయితార స్తరళా స్స్వయర మత్సరిణః పరే. 115

సవిశేషమితి. పాండోస్సుతే యుధిష్ఠిరే, భవతి పూజ్యే త్వయి, సవిశేషం యథాతథా, భక్తిం తన్వతి సతి తరళా శ్చపలాః, మత్సరిణో ద్వేషవంతః, పరే శత్రవః, స్వయమేవ వైరాయితారో వైరం కర్తారః, 'శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణ' ఇతి క్యజ్, తతః కర్తరి లుట్.

కిం తే సర్వే వైరాయిష్యంతే నేత్యాహ.—

య ఇహాత్మవిదో విపక్షమధ్యే
సహ సంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజ స్సంత్యః,
బలిపుష్టకులాదివాన్యపుష్టైః
పృథగస్మా దచిరేణ భావితా స్తైః

యఇతి. యే ఇహ విపక్షమధ్యే శత్రుమధ్యే. సహ సంవృద్ధియుజోఽపి చైద్యేన సహైక్యం గంతారోఽపి. 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. యే భూభుజః రాజానః, ఆత్మవిదః స్వాభిజనవేదిన స్సంత్యః, యద్వా స్వాత్మరూపవేదినస్సంత్యః, తైరస్మాభిభి గ్భిః, బలిపుష్టకులాత్ కాకకులాత్, 'కాకేతుకరటారిష్టబలిపుష్టసకృత్ప్రజా' ఇత్యమరః. అన్యపుష్టైః పరభృతైరివ అచిరేణ సద్యోఽస్మా ద్విపక్షమధ్యాత్. అన్యారాదిత్యత్రాన్య శబ్దస్యార్థపరత్వా త్పృథగాదియోగేఽపి పంచమీ. పృథగ్భావితా, పృథగ్భవిష్యతే, భావే లృట్, చిణ్వదిటివృద్ధిః, తేష్వపి కేచి దస్మాభి స్సంగచ్ఛంత ఇత్యర్థః. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అథ ఫలితం నిగమయన్నాశిషం ప్రయుంక్తే.—

సహజచాపలదోషసముద్ధత శ్చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహాః,
తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ శలభతాం లభతా మసుహృద్గణాః.

సహజేతి. సహజం స్వాభావికం చాపలం, దుర్వినీతత్వ మనవస్థితత్వం చ, 'చపలః పారదే శీఘ్రే దుర్వినీతేఽనవస్థితే' ఇతి వైజయంతీ. తేనైవ దోషేణ, సముద్ధతో దృప్తః, పక్షః స్సహాయో గరుచ్చ, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. చలితః అస్థిరః దుర్బలపక్షపరిగ్రహో యస్యసః, అసుహృద్గణః శత్రువర్గః తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ, దుస్సహతేజోఽగ్నౌ. 'వీర్యం శుక్లే ప్రభావేచ తేజస్సామర్థ్యయో రపీ'తి విశ్వః. 'సూర్యవహ్నీ విభావసూ' ఇత్యమరః. శలభతాం పతంగత్వం భావే తల్. 'సమౌపతంగశలభావి' త్యమరః. లభతాం గచ్ఛంతు, రూపకాలంకారః. ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్.

ఇతి విశకలితార్థా మౌద్ధవీం వాచ మేనా
మనుగతనయమార్గా మర్గళాం దుర్నయస్య,
జనితముద ముదస్థా దుచ్చకై రుచ్ఛ్రితోర
స్థ్సలనియతినిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం శుశ్రువాన్ సః. 118

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
మన్త్రవర్ణనం నామ ద్వితీయః సర్గః.

ఇతీతి. స హరిః, ఇతీత్థం, విశకలితార్థాం వివేచితార్థాం, అనుగతనయమార్గాం నీతిమార్గానుసారిణీం, దుర్నయస్యబలభద్రాద్యుక్తస్యేత్యర్థః. అర్గళాంనివారయిత్రీమితి వైధర్మ్యేణరూపకాలంకారః 'తద్విష్కంభోఽర్గళం న నే' త్యమరః, అతఏవ, జనితముదం, హరేః, కృతానందాంఉచ్ఛ్రితే ఉన్నతేఉరస్థ్సలే, నియతంనిషణ్ణయానిత్యశ్రాంతయా, శ్రియాశ్రుతా నాన్యైరితి మంత్రగుప్తిః, ఉద్ధవస్యేమామౌద్ధవీం, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వాచం, శుశ్రువాన్ శ్రుతవాన్ 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వసు ప్రత్యయః. ఉచ్చైరేవోచ్చకైరున్నతస్సన్, అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్టేరి' త్యకచ్ప్రత్యయః. ఉదస్థాత్ ఆసనాదుత్థితవాన్, ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణీ' త్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్, రూపకానుప్రాసాలంకారౌ, మాలినీవృత్తం.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం ద్వితీయఃసర్గః.

తృతీయః సర్గః.

కౌబేరదిగ్భాగ మపాస్యమార్గ మాగస్త్య ముష్ణాంశురివావతీర్ణః,
అపేతయుద్ధాభినివేశసౌమ్యో హరి ర్హరిప్రస్థ మథ ప్రతస్థే. 1

కౌబేరేతి. అథ ఉద్ధవవాక్యశ్రవణానంతరమ్, అపేతో యుద్ధే అభినివేశః ఆగ్రహో యస్య సః, శాంతక్రోధఇత్యర్థః. అతఏవ సౌమ్యః ప్రసన్నః, అతఏవ, కౌబేరీచ సా దిక్చ తస్యాః భాగః, ఉత్తరాయణమిత్యర్థః. 'స్త్రియాః పుంవది'త్యాదినా పుంవద్భావః. తమపాస్య త్యక్త్వా అగస్త్యస్యేమమాగస్త్యం మార్గ మవతీర్ణః, దక్షిణాయనం గత ఇత్యర్థః. ఉష్ణాంశు స్సూర్య ఇవ స్థితః, ఏతేన హరేః క్రోధః కార్యవశాదకాల మంతస్స్తంభితః, న త్వేకాంతతో నివృత్తమితి సూచితమ్. హరిః శ్రీకృష్ణః, హరిప్రస్థం, ఇంద్రప్రస్థం, ప్రతస్థే ప్రయయౌ. 'ఇంద్రో దుశ్చ్యవనో హరి రి'తి హలాయుధః. 'సమవప్రవిభ్యస్స్థ' ఇత్యాత్మనేపదం 'దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞాహ్యకర్మణా' మితి గంతవ్యస్య కర్మత్వం. ఉపమాలంకారః. అస్మిన్సర్గే ఇంద్రోపేంద్రవజ్రామిశ్రణాదుపజాతివృత్తం. తా కీదృగ్విధా—'స్యాదింద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః ఉపేంద్రవజ్రా జతజా స్తతో గౌ, అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయ స్తా' ఇతి వృత్తరత్నాకరోక్తత్వాత్.

అథాస్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయన్నాదౌ ఛత్రధారణ మాహ.—

జగత్పవిత్రైరపి తం న పాదైః
స్ప్రష్టుం జగత్పూజ్య మయుజ్యతార్కః,
యతో బృహత్పార్వణచంద్రచారు
తస్యాతపత్రం బిభరాంబభూవే. 2

జగదితి. అర్కః జగత్పూజ్యం తం హరిం, అతఏవ జగత్పవిత్రైః జగత్పావనైరపి, పాదైః చరణైః, కిరణైశ్చ, స్ప్రష్టుం నాయుజ్యత నార్హత, యుజే ర్దైవాదికాత్కర్తరి లజ్. కుతః యతః తస్య హరేః, బృహ ద్విపులం, పర్వణి భవః పార్వణః, సచాసౌ చంద్రశ్చ తద్వ చ్చారు, పూర్ణేందుసుందరమిత్యుపమాలంకారః. ఆతపాత్త్రాయత ఇత్యాతపత్రం ఛత్రం సుపీతి యోగవిభాగాత్కః. బిభరాంబభూవే దధ్రే. భృఞః కర్మణి లిట్. 'భీహ్రీభృహువాం—' ఇతి వికల్పాదాంప్రత్యయః ఆతపత్రాంతర్హితస్య ద్వయోరపి పాదైః స్ప్రష్టుమశక్యత్వా దితి భావః. జగత్పూజ్యస్య హరేః పాదేన స్పర్శనిషేధాదితిచ ధ్వనిః.

అథ చామరధారణ మాహ.—

మృణాళసూత్రామల మంతరేణ
స్థిత శ్చలచ్చామరయో ర్ద్వయం సః,

భేజే ఒభితః పాతుకసిద్ధసింధో
రభూతపూర్వాం శ్రియమంబురాశేః. 3

మృణాలేతి. మృణాళసూత్రామలం బిసతంతువన్నిర్మలమిత్యుపమా. చలత్ వీజనాదితిభావః. చామరయోర్ద్వయు మంతరేణ స్థితః, చామరద్వయస్య మధ్యే స్థితఇత్యర్థః. 'అంతరాంతరే యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. స హారిః అభితః పాతుకాఉభయతః పాతినీ, సిద్ధసింధు రాకాశగంగా యస్య స తథోక్తః. 'పర్యభిభ్యాం చే'తి తసిల్ప్రత్యయః. 'సర్వోభయార్థేవ ర్తమానాభ్యామిష్యత' ఇత్యుభయార్థత్వం. 'సుప్సుపే'తి సమాసః పాతుకేతి. 'లష పతే'త్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయః. తస్యాంబురాశేః సముద్రస్య న భూతా పూర్వం అభూతపూర్వా, సుప్సుపే'తి సమాసః, తాం శ్రియంభేజే తాదృశీం శ్రియం ప్రాపేత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. సా చాంబురాశేః సంభావనామాత్రోక్త్యాఅభితః పాతుకసిద్ధసింధుసంబంధమూలయా అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్త్యా జ్యోజ్జీవకసంయోగేన సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః.

అథాష్టభి రస్య ప్రసాదనవిధిం వర్ణయన్ మకుటధారణ మాహ.—

చిత్రాభి రస్యోపరి మౌళిభాజాం భాభి ర్మణీనా మనణీయసీభిః,
అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మే ర్గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి. 4

చిత్రాభిరితి. అస్య హరే రుపరి మూర్ధోర్ధ్వదేశే, మౌళిభాజాం మకుటగతానాం మణీనా మనణీయసీభిః చిత్రాభి రనేకవర్ణాభిః, భాభిః ప్రభాభిః కర్త్రీభిః, 'స్యుః ప్రభారుగ్రుచి స్త్విడ్భాభాశ్ఛవిద్యుతిదీప్తయ' ఇ త్యమరః. సాంతపక్షే, 'భో భగో అఘో అపూర్వస్యయో శీ'త్యనేన రో ర్యకారే తస్య 'హలిసర్వేషా మి'తి లోపః. అనేకై ర్ధాతుభిః గైరికాదిభిః, ఛురితానాం రూషితానాం, అశ్మనాం మరకతమణీనాం, రశ్మయో యస్య తస్య, గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి అనుకృతా, తత్సాదృశ్యమభాజీత్యర్థః. ఇంద్రధ్వజమహోత్సవకాలే గోపికానీతపదార్థ స్వీకారాత్కుపితేంద్రప్రేషితపుష్కలావర్తకాదిభిః కృతాతివృష్ట్యా భీత గోకులపరిత్రాణాయ వర్షభయం నివారయితుం గోవర్ధనాద్రిం భుజేనోద్ధృత్య గాః పరిపాలయ దితి కథాచ పూర్ణోపమేయమ్.

కుండలే చ ధృతే ఇత్యాహ.—

తస్యోల్లసత్కాంచనకుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభాసా,
అవాప బాల్యోచితనీలకంఠ పింఛావచూడాకలనామివోరః. 5

తస్యేతి. తస్య హరేః ఉరః ఉల్లసంత్యాః కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుప్తానాం ఖచితానాం గారుత్మతరత్నానాం మరకతమణీనాం, భాసా దీప్త్యా ఉరసి ప్రసరంత్యేతిభావః. బాల్యం శైశవం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః తత్రోచిత మభ్య

స్తం యన్నీలకంఠపింఛం మయూరబర్హం, 'అభ్యస్తేఽప్యచితం న్యాయ్యమి' తి యాదవః. 'పింఛబర్హే నపుంసక' ఇత్యమరః. తేన నిర్మితావవమోదా మాలికా, తస్యాః కలనా మామోచన మవమోచన మవాపేత్యుత్ప్రేక్షా. తదుక్తం.—'యత్రాన్యధర్మ సంబంధా దన్యత్వే నోపవర్ణితం, ప్రకృతంహి భవే త్ప్రాజ్ఞా స్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత' ఇతి లక్షణాత్.

తమంగదే మందరకూటకోటి వ్యాఘట్టనోత్తేజనయా మణీనామ్,
బహీయసా దీప్తివితానకేన చకాసయామాసతురుల్లసంతీ. 6

తమితి. తం హరిం, మందరకూటకోటివ్యాఘట్టనం మందరాచలశిఖరాగ్రసంఘర్షణం, సైవ ఉత్తేజనా, శాణోల్లేఖనా, తయా బహీయసా బహుళతరేణ, 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా బహుళశబ్దస్య ఇయసుని బహ్వాదేశః. మణీనాం దీప్తివితానకేన ప్రభాపటలేన, ఉల్లసంతీ దీప్యమానే, 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్మి'తి వికల్పా న్నుమాగమః. అంగదేకేయూరే,'కేయూరమంగదంతుల్య'ఇత్యమరః.చకాసయామాసతుఃశోభయాంచక్రతుః, అంగదే ధృతవానిత్యమరః, చకాస్తేర్ణ్యంతా ల్లి ట్యాంప్రత్యయే, అస్తేరనుప్రయోగః. అత్రాంగదయోః ప్రాభవీయాంగదభేదేఽప్యభేదోక్తిముత్ప్రేక్ష్య తయోర్మందరకూటకోట్యసంబంధేఽపి సంబంధోక్త్యా ద్వయోరతిశయోక్త్యో స్సంకరః.

నిసర్గరక్తైర్వలయావనద్ధతామ్రాశ్మరశ్మిచ్ఛురితైర్నఖాగ్రైః
వ్యద్యోతతాద్యాపి సురారివక్షో విక్షోభజాసృక్స్నపితైరివాసౌ. 7

నిసర్గేతి. అసౌ హరిః, నిసర్గరక్తైస్స్వభావలోహితైః, కించ వలయే కటకే, 'కటకం వలయోఽస్త్రియా మి'త్యమరః. తయో రవనద్ధానాం ప్రత్యుప్తానాం, తామ్రాశ్మనాం పద్మరాగాణాం, రశ్మిభిః, ఛురితైః రూషితైః అతఏవాద్యాపి, సురారేర్హిరణ్యకశిపోః వక్షసః విక్షోభేణ విదారణేన, జాతా యా అసృక్తయా, స్నపితైః సిక్తైరివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా. స్నాతే ర్ణ్యంతాత్క్తః. 'అర్తిహ్రీ' త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాంహ్రస్వః.' నఖాగ్రై ర్వ్యద్యోతత కటకే చ ధృతవానిత్యర్థః.

ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథక్ప్రవాహా
వాకాశగంగాపయసః పతేతామ్,
తేనోపమీయేత తమాలనీల
మాముక్తముక్తాలత మస్య వక్షః. 8

ఉభావితి. తమాలవన్నీలం, ఆముక్తే ఆసంజితే, ముక్తాలతే మౌక్తికహారౌ, యస్మిన్ తత్, అస్య హరేః, వక్షః, ఆకాశగంగాయాః పయసః, ఉభౌ ప్రవాహౌ, వ్యోమ్ని పృథక్పతేతాంయది, ప్రవహేతాంచేత్, సంభావనాయాం లిఙ్. తేనవ్యోమ్నా. ఉపమీయేతసమీక్రియేత, నాస్త్యుపమానం కించి త్పశ్యామఇతిభావః. ముక్తా

జాతే ర్ద్విత్వావేశితత్వాత్ ద్వివచనం యథాహ వామనః—'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః ప్రాయేణే'తి దధానా స్తరుణ్యో యువతయః, 'వయసి ప్రథమ' ఇతి జీప్. ఏనం హరిం పరివవ్రుః, అత్ర హరినఖానాం నరహరినఖై ర్భేదేఽప్యభేదోక్త్యా స్తనయోశ్చ తాదృక్కాఠిన్యాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్త్యా చాతిశయోక్తిః. తయోశ్చ సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

ఆకర్షతే వోర్ధ్వ మతిక్రశీయా
సత్యున్నతత్వా త్కుచమండలేన,
ననామ మధ్యోఽతిగురుత్వభాజా
నితాంతమాక్రాంత ఇవాంగనానామ్. 15

ఆకర్షతేతి. అత్యున్నతత్వాద్ధేతోః ఊర్ధ్వ మాకర్షతేవ సమంతం మధ్యము స్నయతీవ స్థితేనేత్యుత్ప్రేక్షా, అతిగురుత్వ మతి ప్రవృద్ధత్వ మతిభారత్వం చ, భజతీతి తద్భాక్, భజేర్ణ్విః. తేన అంగనానాం కుచమండలేన, అతిక్రశీయా నత్యంతకృశతరః, తనీయాన్ క్షీణశ్చ, 'రఋతో హలాదేర్లఘో' రి'తి రేఫాదేశః. మధ్యో నితాంత మాక్రాంతః పీడితఇవ, ననామ నతః ప్రణతశ్చ, అత్ర కుచమండలవిశేషణ సామ్యాదరివిజిగీషు రాజప్రతీతే స్సమాసోక్తిః, తయాచ వాచ్యయోః ప్రతీయమానాభేదేన ఆక్రమణక్రియా కర్మకర్తృభావం సంభావయంత్యానుప్రాణితేయం నమనస్యాక్రమణహేతుకత్వోత్ప్రేక్షే త్యనయో స్సంకరః. ఉత్ప్రేక్షయోస్తు నైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టి రేవేతి వివేకః.

యాం యాం ప్రియః ప్రైక్షత కాతరాక్షీ
సా సా హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ,
నిశ్శంక మన్యా స్సమ మాహితేర్ష్యా
స్తత్రాంతరే జఘ్ను రముం కటాక్షైః. 16

యాంయామితి. ప్రియో హరిః, యాం యాం అంగనాం, 'నిత్యవీప్సయో రి'తి వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ఏకపదం చైతత్. ప్రైక్షత, సా సా పూర్వవద్ద్విర్భావః. కాతరాక్షీ సాధ్వసా చ్చకితలోచనా సతీ, హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ, ఏతేన కార్యద్వారా లజ్జాసాధ్వసభావోదయ ఉక్తః. అన్యాసామీర్ష్యాభావోదయ మాహ—అన్యాః అప్రేక్షితాంగనాః, ఆహితేర్ష్యాః కృతాక్షమాస్సత్యః, పరోత్కర్షాక్షమేర్ష్యా స్యా ది'తి లక్షణాత్. త త్రాంతరే తస్మిన్నిరీక్షణావసరే, 'క్లీబేఽన్తరం చావకాశే తాదర్థ్యేఽవసరేఽవధా'వి'తి వైజయంతీ. నిశ్శంకం తదనిరీక్షణాదవిస్రబ్ధం. సమం యుగప త్కటాక్షైః, అముంహరిం, జఘ్నుః, ప్రజహ్రుః, సరోష మద్రాక్షురిత్యర్థః.

అథాస్య పంచభిః దివ్యాస్త్రసన్నిధాన మాహ.—

తస్యాతసీసూనసమానభాసో
భ్రామ్యన్మయూఖావలిమండలేన,
చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః
స్ఫురన్మహావర్త ఇవైకబాహుః. 17

తస్యేతి. అతసీసూనేన క్షుమాకుసుమేన, సమానభాసః తుల్యకాంతేః, స్నిగ్ధశ్యామస్యేత్యర్థః 'అతసీస్యాదుమాక్షుమే' త్యమరః. తస్య హరే రేకబాహుః, భ్రామ్యదావర్తమానం మయూఖావళీనాం మండలం చక్రవాళం యస్య తేన, చక్రేణ సుదర్శనేన, స్ఫురన్మహానావర్తో భ్రమో యస్యసః, 'స్యాదావర్తోఽంభసాం భ్రమ' ఇత్యమరః. యమునాజలానామోఘః పూర ఇవ రేజే చక్రం దధావిత్యర్థః.

విరోధినాం విగ్రహభేదదక్షా మూర్తేవ శక్తిః క్వచిదస్ఖలన్తీ,
నిత్యం హరేస్సన్నిహితా నికామం కౌమోదకీ మోదయతిస్మ చేతః. 18

విరోధినామితి. విరోధినాం వైరిణాం, విగ్రహభేదే శరీరవిదారణే, దక్షా 'శరీరంవర్ష్మవిగ్రహ' ఇత్యమరః. క్వచిత్ క్వాప్యస్ఖలంతీ సర్వత్రాప్రతిహతప్రవృత్తిరిత్యర్థః. నిత్యం సన్నిహితా అనపాయినీ, అతఏవ మూర్తా మూర్తిమతీ, శక్తిః సామర్థ్యమివ, స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా - కౌమోదకీ గదా, తస్య హరేః, చేతః నికామం మోదయతిస్మ, స్వసన్నిధానేనేతి భావః.

న కేవలం యస్స్వతయా మురారే
రనన్యసాధారణతాం దధానః,
అత్యర్థ ముద్వేజయితా పరేషాం
నామ్నాపి తస్యైవ స నందకోఽభూత్. 19

నేతి. అన్యస్య సాధారణస్సమో న భవతీత్యనన్యసాధారణః తస్యైవ సాధారణః తస్య భావ స్తత్తా తాం దధానః, తథాపి యో నందకః స్వతయా కేవలం గజాశ్వాదివ దసాధారణస్వత్వేనైవ మురారే ర్నందకోఽవ, మురారిసమ్బంధీ న, కింతు పరేషాం శత్రూణాం, అత్యర్థ ముద్వేజయితా భీషయితా సన్, అతఏవ నామ్నాపి చంద్రవన్నందయతీతి నందక ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞాబలేనాపి, నందయితృత్వేనాపీతి యావత్. తస్యైవ తదీయఏవ యోఽనన్యసాధారణత్వా త్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్యైవ నందకో నందయితాచేత్యర్థః. స నందకో నందకాఖ్యః ఖడ్గోఽభూత్ సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. సంబంధానువాదేన సన్నిధానమేవాత్ర విధేయం ప్రకరణాత్.

అత్రానన్యసాధారణత్వ పరోద్వేజకత్వపదార్థాభ్యాం విశేషణగత్యా నందకస్య తదీయతా సమర్థనా త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః,

స నీత మన్యేన నతిం కదాచి
త్కర్ణాంతికప్రాప్తగుణం క్రియాసు,
విధేయ మస్యాభవదంతికస్థం
శార్ఙ్గం ధను ర్మిత్ర మివ ద్రఢీయః. 20

న నీతమితి. కదాచిదపి అన్యేన పురుషాంతరేణ నతిమాకర్షణం, భేదేన స్వానుకూల్యం చ, న నీతం న ప్రాపితం, క్రియాసు రణకర్మసు, హితాహితకృత్యేషు చ, కర్ణాంతికం కర్ణగోచరం, ప్రాప్తో గుణో మౌర్వీ ఆప్తతారూపధర్మశ్చ యస్య తత్, విధేయం క్రియాసు వశంవదం' ద్రఢీయో దృఢతరం, పీడాసహమితి యావత్. శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం నామ ధనుః, మిత్రమివాస్య హరేరంతికస్థం సన్నిహిత మభవత్.

ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాదః
కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసః,
మందానిలాపూరకృతం దధానో
నిధ్వాన మశ్రూయత పాంచజన్యః. 21

ప్రవృద్ధేతి. ధియం రాతీతి ధీరో మనోహరః మంద్రో గంభీరోఽంబుదస్యేవ ధీరశ్చ నాదః, ప్రవృద్ధో యేన సః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాద ఇత్యుపమా. కృష్ణ ఏవార్ణవః తస్యాభ్యర్ణచరోఽంతికచారీ. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయ మి'త్యమరః. స చాసావేకహంసశ్చేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం, మందానిలస్యాపూరః ఆపూరణం, తేన కృతం జనితం, నిధ్వానం దధానః, అనాధ్మాతోఽపి మందమారుతప్రవేశాదేవ ధ్వనన్నితి పాటవాతిశయోక్తిః. ధ్వన్యసంబంధేఽపి సంబంధకథనాత్, పంచజనో నామ కశ్చిదసురః తత్ర భవః పాంచజన్యః అస్య శంఖః 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మి'తి ష్యఞ్ ప్రత్యయః. అశ్రూయత శ్రూయతేస్మ. పాంచజన్యోఽపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. వీణాశ్శ్రూయంతే, పుష్పాణ్యాఘ్రాయంతఇత్యాదివ ద్ధర్మధర్మిణోరభేదోపచారాత్పాంచజన్యస్య శ్రవణోక్తిః.

రణాజిరే సంపాదక మిష్టసిద్ధే స్సర్వాసు దిక్ష్వప్రతిషిద్ధమార్గమ్,
మహారథః పుష్యరథం రథాంగీ క్షిప్రం క్షపానాథ ఇవాధిరూఢః. 22

రరాజేతి. మహాన్ రథో యస్య స మహారథః రథికవిశేషః. 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యుధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహు ర్నీతి కోవిదా' ఇతి. రథాంగం చక్రమస్యాస్తీతి రథాంగీ హరిః ఇష్టసిద్ధేః సంపాదకం లక్షణవత్త్వాత్ 'పుష్యస్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. సర్వాసు దిక్షు అప్రతిషిద్ధమార్గ మసిషిద్ధగమనమిత్యర్థః అధిష్ఠాతృక్షేత్రస్థిరంకుశత్వాత్. 'పుష్యో హస్తో మైత్ర మప్యశ్వినీ చ చత్వార్యాహు స్సర్వదిగ్ద్వారకాణీ' తి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. క్షిప్రం క్షిప్రగామినం, అన్యత్ర క్షిప్రకారిణం, 'క్షిప్రంచాశ్విదినేశపుష్యమ్' ఇతి శాస్త్రాత్. పుష్యరథం క్రీడారథం. 'అసౌ పుష్యరథశ్చక్రయానంనసమరాయ యది' త్యమరః. అధిరూఢస్సన్ పుష్యో రథ ఇవ పుష్యరథః తమధిరూఢః పుష్యనక్షత్రగతః క్షపానాథ శ్చంద్ర ఇవ రరాజ.

ధ్వజాగ్రధామా దదృశేఽథ శౌరే
స్సంక్రాంతమూర్తి ర్మణిమేదినీషు,
ఫణావత స్త్రాసయితుం రసాయా
స్తలం వివిక్షు న్నివ పన్నగారిః. 23

ధ్వజేతి. అథ రథారోహణానంతరం శౌరేః శ్రీకృష్ణస్య ధ్వజాగ్రం ధామ స్థానం యస్యసః మణిమేదినీషు కుట్టిమేషు,' సంక్రాంతమూర్తిః ప్రతిబిమ్బితాంగః. పన్నగారిః గరుత్మాన్, ఫణావత స్సర్పాన్, త్రాసయితుం భీషయితుం, రసాయా స్తలం పాతాళం వివిక్షన్ ప్రవేష్టుమిచ్ఛన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా. విశతేస్సన్నంతాల్లట శ్శత్రాదేశః. దదృశే దృష్టః, సోపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః.

యియాసత స్తస్య మహీధ్రరంధ్ర
భిదాపటీయా న్పటహప్రణాదః,
జలాంతరాణీవ మహార్ణవౌఘ
శ్శబ్దాంతరాణ్యంతరయాంచకార. 24

యియాసతేతి. యాతుమిచ్ఛతః యియాసతః యాతేస్సన్నంతాల్లటశ్శత్రాదేశః, తస్య హరేస్సంబంధిమహీం ధరంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాదిత్వాత్క ప్రత్యయః. యథాహ వామనః—'మహీధ్రాదయో మూలవిభుజాదిదర్శనా' దితి. తేషాం రంధ్రాణి బిలాని, తేషాం భిదా భేదనం, షిద్భిదాదిభ్యోఙ్. భిదాయాం పటీయాన్ సమర్థతరః పటహప్రణాదో నిస్సాణఘోషః మహార్ణవస్యౌఘః ప్రవాహః అన్యాని జలాని జలాంతరాణీతి 'సుప్సుపే' తి సమాసః అన్యాన్ శబ్దాన్ శబ్దాంతరాణి పూర్వవత్సమాసః, అంతరాణి అంతర్హితాని, చకార అంతరయాంచకార

ఛాదయామాసేత్యర్థః. అంతరశబ్దాదంతర్ధానార్థాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లిట్. 'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్యే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

యత స్సధర్తా జగతాం జగామ ధర్త్రా ధరిత్ర్యాః ఫణినాతతోఽధః,
మహాభరాభుగ్న శిరస్సహస్రసాహాయ్యకవ్యగ్రభుజం ప్రసస్రే. 25

యతఇతి. జగతాం ధర్తా ధారయితా కుక్షిస్థాఖిలలోకఇతి భావః, 'కర్తృ కర్మణోః కృతి,' తి కర్మణి షష్ఠీ. సహరిః యతః యేన భూభాగేన జగామ తత స్తస్మిన్నేవభాగే అధః పాతాళే ధరిత్ర్యాః, ధరణ్యాః ధర్త్రా ధారయిత్రా, పూర్వవత్ షష్ఠీ.ఫణినా శేషేణ మహతా భరేణ ఆసమన్తాద్భుగ్నస్య కుబ్జీభూతస్య శిరస్సహస్రస్య సాహాయ్యకే సహాయకర్మణి, యోపధాద్గురూపో త్తమాద్వుఞ్. వ్యగ్రా స్త్వరమాణాః భుజాయస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా ప్రసస్రే ప్రసృతం, భావేలిట్. హరిశ్చచారే త్యర్థః. అత్ర శేషస్య విశిష్టప్రసరణాసంబంధేఽపి సంబంధో క్తే రతిశయోక్తిః.

అథోచ్చకై స్తోరణసంగభంగభయావనమ్రీకృత కేతనాని,
క్రియాఫలానీవసునీతిభాజంసైన్యానిసోమాన్వయమన్వయుస్తమ్. 26

అథేతి. అథ హరిచలనానంతరం ఉచ్చకై రున్నతే తోరణే ద్వారదారుణి సంగేన భంగః తస్మాద్భయేన అవనమ్రీకృతాని కేతనాని యైస్తాని సైన్యాని సోమస్యాన్వయ స్సంతానః తం సోమాన్వయం హరిం సునీతిభాజాం సుష్ఠునీతిమంతం క్రియాస్సామాద్యుపాయప్రయోగాః తాసాం ఫలాని హిరణ్యభూమిమిత్రాదిలాభాఇవ, అన్వయుః అన్వగచ్ఛన్, యాతేర్లఙ్. 'లఙశ్శాకటాయనస్యే'తి ఝేర్జుస్.

శ్యామారుణై ర్వారణదానతోయై
రాలోడితాః కాంచనభూపరాగాః,
ఆనేమిమగ్నా శ్శితికంఠపింఛ
క్షోదద్యుత శ్చుక్షుభిరే రథాశ్వైః. 27

శ్యామేతి. శ్యామానిచతాన్యరుణానిచ తైః శ్యామారుణైః కృష్ణలోహితైః 'వర్ణోవర్ణేనే'తి సమాసః. వారణదానతోయైః, గజమదోదకైః, ఆలోడితాస్సమ్మిళితాః, అతఏవ శితికంఠపింఛక్షోదోమయూరబర్హచూర్ణ ఇవ ద్యోతంతఇతి తథోక్తాః, క్విప్. ఉపమాలంకారః. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః, తస్యాః పరాగాః పాంసవః, ఆనేమిభ్యః ఆనేమి నేమిమభివ్యాప్య ప్రధిపర్యంతం 'చక్రధారాప్రధిర్నేమి'రి త్యమరశేషః 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో' రిత్యభివిధావవ్యయీభావః. మగ్నాః రథాశ్వైః చుక్షుభిరే, పిష్టాఇత్యర్థః. పరాగాణాం విశిష్టపేషణాసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయాచ మహతీ గజరథసంపత్తిర్వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

నలంఘయామాసమహాజనానాంశిరాంసి నైవోద్ధతిమాజగామ,
అచేష్టతాష్టాపదభూమి రేణుః పాదాహతో యత్సదృశం గరిమ్ణః. 28

నేతి. అష్టసులోహేషుపదం ప్రతిష్ఠాస్యేతిఅష్టాపదంసువర్ణం, 'రుక్మంకార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదో౽ స్త్రియా మి'త్యమరః. తస్య భూమిః తస్యాః రేణుః కాంచనభూరజః, పాదాహతః, రథాశ్వాదిచరణాహతోపి సన్నిత్యర్థః, మహాజనానాం బహుజనానాం, పూజ్యానాంచ, శిరాంసి నలంఘయామాస, నాతిక్రామతిస్మ, కింబహునా ఉద్ధతిముత్పతనం దర్పంచ నైవాజగామ కుతః, యద్యస్మాత్ గరిమ్ణోగురుత్వగుణస్య మాహాత్మ్యస్యచ 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా గురోర్గరాదేశః సదృశమనురూపంయథాతథా అచేష్టత అచలత్ వ్యవహారే గురుత్వస్య ఔద్ధత్యప్రతిబంధకత్వాదితి భావః,అత్రానౌద్ధత్యాది ప్రస్తుతసువర్ణపరాగవిశేషణసామ్యాద ప్రస్తుతసుజనప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

నిరుధ్యమానా యదుభిః కథంచిన్ముహుర్యదుచ్ఛిక్షిపు రగ్రపాదాన్,
ధ్రువం గురూన్మార్గరుధః కరీంద్రా నుల్లంఘ్యగంతుంతురగా స్తదీషుః. 29

నిరుధ్యమానాఇతి. తురగాః యదుభిరారూఢైరితి భావః, కథంచిదతిప్రయత్నేన, నిరుధ్యమానాః వల్గాకర్షణేనవార్యమాణాఅపి, యద్యస్మాత్ అగ్రాణిచతేపాదాశ్చతానగ్రపాదాన్, హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినో ర్భేదాభేదాదితివామనసూత్రాత్సమానాధికరణసమాసః. ముహురుచ్చిక్షిపురుత్క్షిప్తవంతః, తత్తస్మాన్మార్గం రుంధంతీతి మార్గరుధః మందగమనేన మార్గరోధినః, క్విప్. గురూన్ మహతః పూజ్యాంశ్చ అలంఘ్యానపీతి భావః. కరీంద్రానుల్లంఘ్య గంతుమీషురిచ్ఛంతిస్మ ధ్రువమిత్యుత్ప్రేక్షా. గురవోపి సన్మార్గప్రతిరోధకాః పరైరుల్లంఘ్యాఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

అవేక్షితానాయతవల్గ మగ్రే తురంగిభిర్యత్ననిరుద్ధవాహైః,
ప్రక్రీడితాన్రేణుభిరేత్యతూర్ణం నిన్యుర్జనన్యః పృథుకాన్ పథిభ్యః.

అవేక్షితానితి. ఆయతా ఆకృష్టా, వల్గా ముఖరజ్జుర్యస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా యత్నేన దుర్వారవేగత్వాదతిప్రయత్నేన నిరుద్ధావాహావాజినోయైస్తైః 'వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ'ఇత్యమరః. తురంగిభిరశ్వసాదిభిః పురో౽గ్రే పురోదేశే అవేక్షితానాలోకితాన్ రేణుభిః ప్రక్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాన్ పాంసుక్రీడాకరాన్ కర్తరిక్తః. పృథుకాన్ శిశూన్, 'పృథుకశ్శాబకశ్శిశు రి'త్యమరః. జనన్యస్తూర్ణమేత్య పథిభ్యోనిన్యుః అపసారయాంచక్రు రితి స్వభావోక్తిః.

దిదృక్షమాణాః ప్రతిరథ్య మీయు
ర్మురారి మారాదనఘం జనౌఘాః,

అనేకశస్సంస్తుతమప్యనల్పా
నవం నవం ప్రీతి రహో కరోతి. 31

దిదృక్షమాణా ఇతి. అనఘమకళంకం మురారిం దిదృక్షమాణాః, ద్రష్టుమిచ్ఛంతః దృశేస్సన్నంతాల్లటశ్శానజాదేశః. 'జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సన' ఇత్యాత్మనేపదం. జనౌఘాః రథ్యాయాం ప్రతిరథ్యం యథార్థేఽవ్యయీభావః ఆరాత్సమీపమ్. 'ఆరాద్దూరసమీపయో' రిత్యమరః. ఈయుః, అజగ్ముః 'ఇటోఽలిటిదీర్ఘ ఇణః కితీ' త్యభ్యాసదీర్ఘః. నను నిత్యపరిచితే కా దిదృక్షేత్యత్రాహ—అనేకశ ఇతి బహువారమిత్యర్థః. 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామి'తి శస్ప్రత్యయః. సంస్తుతం పరిచితమపి వస్తు జనంవేతి శేషః. 'సంస్తవస్స్యాత్పరిచయ' ఇత్యమరః. అనల్పా అధికా ప్రీతిః ప్రేమకర్త్రీ నవంనవం, ఆభీక్ష్ణ్యేన నవంకరోతి 'నిత్యవీప్సయో' రితి నిత్యార్థే ద్విర్భావః. అహో శబ్దః పురాణస్యాపి నూతనత్వమిత్యాశ్చర్యే. యథా పరమప్రేమాస్పదం వస్తు నిత్యదృష్టమపి అదృష్టచరమివ ప్రతిక్షణం దిదృక్షతే భగవానపి తథైవేతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

ఉపేయుషో వర్త్మ నిరంతరాభి
రసౌ నిరుచ్ఛ్వాస మనీకినీభిః,
రథస్య తస్యాం పురి దత్తచక్షు
ర్విద్వాన్ విదామాస శనైర్న యాతమ్. 32

ఉపేయుష ఇతి. విద్వానభిజ్ఞః అతఏవ తస్యాం పురి నగర్యాం దత్తచక్షుర్నివిష్టదృష్టిరసౌ హరిః నిరంతరాభి ర్నీరంధ్రాభిరనీకినీభిస్సేనాభిః నిరుచ్ఛ్వాసమతిసంకటం వర్త్మ ఉపేయుషః ప్రాప్తస్య రథస్య శనై ర్యాతం సంబాధనిబంధనం మందగమనం నవిదామాస నవివేద, 'ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామి' త్యామ్ ప్రత్యయః. వ్యాసంగాదనివేదనం నత్వజ్ఞానాదితి భావః. వ్యాసంగస్యాఽపదార్థత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

అథైకత్రింశతా శ్లోకైః ద్వారకాం వర్ణయతి:—

మధ్యేసముద్రం కకుభః పిశంగీ ర్యా కుర్వతీ కాఞ్చనవప్రభాసా,
తురంగకాన్తాముఖహవ్యవాహజ్వాలేవ భిత్త్వా జల ముల్లలాస. 33

మధ్యేసముద్రమితి. మధ్యేసముద్రస్య మధ్యేసముద్రం 'పారేమధ్యేషష్ఠ్యావే'తి వికల్పాదవ్యయీభావః. మధ్యేశబ్దస్యతత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం కాఞ్చనవప్రభాసా హేమప్రాకారప్రభయా, కకుభో దిశః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః, గౌరాదిత్వాత్ జీష్. కుర్వతీ యా పూః జలం సముద్రోదకం భిత్త్వా ఉత్థితేతి శేషః, తురంగకాన్తా

యః బడబాయాముఖే హవ్యం వహతీతి హవ్యవాహః కర్మణ్యణ్, తస్య బడబాగ్నే జ్వాలేవ ఉల్లలాస ఉద్బభాసే, అత్ర, సముద్రాంతర్లీనాయాం బడబానలజ్వాలాయాం కదాచిత్సంభావ్యమానస్య మధ్యోల్లసనస్య పురిదర్శనాభేదాధ్యవసాయేన అస్యా జ్వాలాత్వముత్ప్రేక్ష్యతే. ఇవశబ్దోయముత్ప్రేక్షావ్యంజక ఏవ నోపమాయాః, ఈదృగ్జ్వాలాయా అప్రసిద్ధత్వేన ఉపమానత్వాయోగాత్. 'మన్యే శంకే ధ్రువం నూనం ప్రాయ ఇత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే శబ్దైరివశబ్దోఽపి తాదృశ' ఇత్యాచార్యదండీ.

కృతాస్పదా భూమిభృతాం సహస్రై రుదన్వదంభఃపరివీతమూర్తిః,
అనిర్వృదా యా విదధే విధాత్రా పృథ్వీ పృథివ్యాః ప్రతియాతనేవ. 34

కృతేతి. భూమిభృతాం రాజ్ఞాం, గిరీణాం సహస్రైః కృతాస్పదా, కృతాధిష్ఠానా 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా' మితి నిపాతః, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః 'ఉదన్వానుదధౌ చే'తి నిపాతనాత్సాధుః తస్యాంభోభిః పరివీతా పరివేష్టితా మూర్తిః స్వరూపం యస్యాస్సా పృథ్వీ పృథుః 'వోతో గుణవచనా' దితి వికల్పాత్ జీష్. ఏవంభూతా యా పూః న నిర్విద్యతే న ఖిద్యత ఇత్యనిర్విత్ విదేర్జ్ఞానార్థాత్ నిఃపూర్వాత్ సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్, తేన అనిర్విదా అభిన్నేన అన్యథా శిల్పసౌష్ఠవాసిద్ధేరితి భావః. విధాత్రా ప్రథత ఇతి పృథివీ భూః ప్రథేరౌణాదికష్షివన్ షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి జీష్, తస్యాః ప్రతియాతనా ప్రతికృతిరివ విదధే, విహితా 'ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా ప్రతికృతి' రిత్యమరః. భూప్రతినిధిత్వోత్ప్రేక్షయా పురో వైచిత్ర్యవిస్తారాదివస్తు వ్యజ్యతే.

త్వష్టుస్సదాభ్యాసగృహీతశిల్పవిజ్ఞానసంపత్ప్రసరస్య సీమా,
అదృశ్యతాదర్శతలామలేషుచ్ఛాయేవ యా స్వర్జలధేర్జలేషు. 35

త్వష్టురితి. త్వష్టుర్విశ్వకర్మణః సదాభ్యాసేన గృహీతో లబ్ధో యః శిల్పవిజ్ఞానస్య శిల్పవిద్యాయా ఏవ సంపదః ప్రసరః ప్రకర్షః తస్య సీమా అవధిః అప్రతిమేతి యావత్. యా పూః ఆదర్శతలామలేషు దర్పణపృష్ఠస్వచ్ఛేషు 'దర్పణే ముకురాదర్శా' విత్యమరః. జలధేర్జలేషు స్వః స్వర్గస్య 'స్వరవ్యయ' మిత్యమరః. ఛాయా ప్రతిబింబమివ అదృశ్యతేత్యుత్ప్రేక్షా. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కభార్యయో' రితి వైజయంతీ.

రథాంగభర్త్రేఽభినవం వరాయ యస్యాః పితేవ ప్రతిపాదితాయాః,
ప్రేమ్ణోపకంఠం ముహురంకభాజో రత్నావలీ రంబుధిరాబబంధ. 36

రథాంగేతి. అమ్బుధిః పితేవ వరాయ శ్రేష్ఠాయ జామాత్రే చ 'వరో జామాతృషిద్గయోః శ్రేష్ఠేన్యవ ది'తి విశ్వః. రథాంగభర్త్రే చక్రధరాయ, హరయే అభినవం యథా తథా ప్రతిపాదితాయాః అంకస్సమీప ఉత్సంగశ్చ తద్భాజః. 'అంకస్సమీప ఉత్సంగే చిహ్నే స్థానాపరాధయో' రితి కేశవః. యస్యాః పురః ఉపకంఠం అంతికే

అత్యంతసంయోగేద్వితీయా. అన్యత్ర కంఠే విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. ముహుః. ప్రేమ్ణా రత్నావళీ రాబబంధ ఆముమోచ, శ్లేషానుప్రాణితేయముపమేతి సంకరః.

యస్యాశ్చలద్వారిధివారివీచిచ్ఛటోచ్ఛలచ్ఛంఖకులాకులేన,
వప్రేణ పర్యంతచరోడుచక్రస్సుమేరువప్రోఽన్వహమన్వకారి. 37

యస్యా ఇతి. చలంతీనాం వారిధివారివీచీనాం ఛటాసు పరంపరాసు, ఉచ్ఛలద్భిరుత్పతద్భిః శంఖానాం కులైరాకులేన ఆకీర్ణేన యస్యాః పురః వప్రేణ ప్రాకారేణ పర్యంతచరముడుచక్రం నక్షత్రమండలం యస్యసః సుమేరోర్వప్రస్సానుః. 'సానుప్రాకారయోర్వప్ర' ఇత్యుభయత్రాపి సజ్జనః. అహన్యహని అన్వహం 'అవ్యయం విభక్తీ' త్యాదినా యథార్థేఽవ్యయీభావః. అనశ్చ నపుంసకాదన్యతరస్యామితి సమాసాంతః, అన్వకారి అనుకృతః, తత్సామ్యంప్రాపేత్యర్థః. మేరూపమానాద్వప్రస్య తత్తుల్యోన్నత్యం వ్యజ్యతే.

వణిక్పథే పూగకృతాని యత్ర భ్రమాగతైరంబుభిరమ్బురాశిః,
లోలైరలోలద్యుతిభాంజి ముష్ణన్రత్నాని రత్నాకరతామవాప. 38

వణి గితి. యత్ర యస్యాం పురి, వణిజాం పథి వణిక్పథే ఆపణే, అపూగాః పూగాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని పుంజీకృతాని 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితిసమాసః, శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనమితిచ్వ్యర్థతాచ. అలోలద్యుతిభాంజి స్థిరప్రభావంతి రత్నాని లోలైశ్చలై అతఏవ భ్రమాగతైః జలనిర్గమమార్గాగతైః 'భ్రమాశ్చ జలనిర్గమా' ఇత్యమరః, అంబుభిర్ముష్ణన్ అపహరన్ అంబురాశిరర్ణవః జలమాత్రసారోపీతిభావః, రత్నాకరతామవాప నతుప్రాగితి భావః, అత్రామ్బురాశేః ప్రాగ్రత్నసంబంధేప్యసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచపుర్యాః సముద్రాతిశాయినీ రత్నసమృద్ధిర్వస్తు వ్యజ్యతే.

అంభశ్చ్యుతః కోమలరత్నరాశీ నపాంనిధిః ఫేనపినద్ధభాసః,
యత్రాతపే ధాతుమివాధితల్పం విస్తారయామాస తరంగహస్తైః. 39

అంభ ఇతి. యత్రపురి అపాంనిధిస్సముద్రః అంభః చ్యోతంతి క్షరంతీత్యంభశ్చ్యుతః జలస్రావిణః అత ఏవ ఫేనైః పినద్ధభాసః పిహితకాంతీన్, అపిపూర్వాన్నహ్యతేః కర్మణిక్తః, 'వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరి' త్యపేరకారలోపః. కోమలానుత్కృష్టాన్ రత్నరాశీన్ ఆతపే ధాతుం శోషణార్థం నిధాతుమివేతిఫలోత్ప్రేక్షా, తల్పేష్వట్టేషు అధితల్పం. 'తల్పంశయ్యాట్టదారే' ష్విత్యమరః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. తరంగైరేవ హస్తైః విస్తారయామాస ప్రసారయామాస. అత్రాతపాధానస్యతరంగహస్తసాధ్యత్వేనోత్ప్రేక్షారూపకయోస్సంకరః.

యత్సాల ముత్తుంగతయా విజేతుం
దూరా దుదస్థీయత సాగరస్య,
మహోర్మిభి ర్వ్యాహతవాంఛితార్థైః
వ్రీడాదివాభ్యాశగతై ర్విలిల్యే. 40

యదితి. సాగరస్య మహోర్మిభిః కర్తృభిః యత్సాలం యస్యాః ప్రాకారం 'ప్రాకారో వరణస్సాల' ఇత్యమరః, ఉత్తుంగతయా ఔన్నత్యగుణేన, విజేతుం జేతుమివేత్యర్థః. ఫలోత్ప్రేక్షేయం వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. దూరాదుదస్థీయత ఉత్థితం భావేలఙ్, తథా అభ్యాశగతైః సమీపగతైః 'సమీపే నికటాభ్యాశసన్నికృష్టసనీడవ' దిత్యమరః, వ్యాహతో వాంఛితార్థస్సాలవిజయరూపో యేషాం తైః విజయాక్షమైరిత్యర్థః. అతఏవ వ్రీడాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. విలిల్యే విలీనం లీయతేర్భావే లిట్. అత్రాశక్తస్యాస్య విజిగీషోర్వ్రీడానుదయాత్సాపేక్షత్వేన ఉత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

కుతూహలేనేవ జవాదుపేత్య
ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః,
రసన్నరోదీ ద్భృశ మంబువర్ష
వ్యాజేన యస్యా బహిరంబువాహః. 41

కుతూహలేనేతి. అమ్బూని వహతీత్యంబువాహో మేఘః కర్మణ్యణ్, కుతూహలేనేవ అంతఃప్రవేశకౌతుకేనేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా, జవాదుపేత్య యస్యాః ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధో నివారితః, అతఏవ బహిరేవ రసన్ గర్జన్ దుఃఖాత్క్రందంశ్చేతి శ్లేషః. అంబువర్షవ్యాజేన భృశమరోదీత్ అశ్రూణి ముక్తవాన్ రుదిర్ అశ్రువిమోచనే లఙ్. రుదశ్చ పంచభ్య ఇతి ఈడాగమః. అత్రాంబువర్షవ్యాజేనేత్యపహ్నవస్య ఉక్తశ్లేషోత్ప్రేక్షాసాపేక్షత్వాత్సంకరః.

యదంగనారూపసరూపతాయాః
కంచి ద్గుణం భేదక మిచ్ఛతీభిః,
ఆరాధితో౽ద్ధా మను రప్సరోభిః
చక్రే ప్రజా స్స్వా స్సనిమేషచిహ్నాః. 42

యదితి. యస్యాం పుర్యాం అంగనానాం రూపం సౌందర్యమాకారో వా 'రూపంస్వభావే సౌందర్యఆకారశ్లేషయోరపీ' తి విశ్వః. తస్య సరూపతాయాః సారూప్యాత్ భేదకం వ్యావర్తకం, కంచిద్గుణం ధర్మమిచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' ఇతి వికల్పాన్నుమభావః. అప్సరోభిరారాధితః ప్రార్థితః మనుః

మానుషసృష్టికర్తా, స్వాః స్వకీయాః, ప్రజాః నిమేషః పక్ష్మపాతఏవ చిహ్నం వ్యావర్తకం, తేన సహావర్తంతఇతి సనిమేషచిహ్నాః 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః చక్రే అద్ధాతత్త్వమిత్యుత్ప్రేక్షా. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసాద్వయమి' త్యమరః. అత్ర, స్వాభావికనిమేషస్య అప్సరః ప్రార్థనాహేతుకత్వోత్ప్రేక్షయా ద్వారకాంగనానాం నిమేషమాత్రభిన్నమమానుషంసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలై
ర్వినిహ్నుతాః స్ఫాటికసౌధపఙ్క్తీః,
ఆరుహ్య నార్యః క్షణదాసు యస్యాం
నభోగతా దేవ్య ఇవ వ్యరాజన్. 43

స్ఫురదితి. యస్యాం పురి క్షణదాసు రాత్రిషు. నార్యః స్ఫురద్భిః తుషారాంశోశ్చంద్రస్య మరీచిజాలైశ్చంద్రికాభిః వినిహ్నుతా అపహ్నుతాః తదేకరూపతాప త్తేరగృహ్యమాణా ఇత్యర్థః. అతఏవ సామాన్యాలంకారః. 'సామాన్యంగుణసామ్యేన యత్రవస్త్వంతరైకతే'తి లక్షణాత్. స్ఫాటికానాం స్ఫటికవికారాణాం, సౌధానాం పఙ్క్తీ రారుహ్య నభోగతా దేవ్యో దేవాంగనా ఇవ, దేవశబ్దస్యపచాదిషు దేవ వదితిపాఠాత్ 'టిడ్ఢాణ ఇ'త్యాదినా జీప్. వ్యరాజన్ సౌధానామగ్రహణాదభ్రంకష త్వాచ్చ తత్రలక్ష్యమాణాః స్త్రియః ఖేచర్యఇవ రేజు రిత్యర్థః. అత్ర నభోగతత్వో త్ప్రేక్షాయాః పూర్వోక్త సామాన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః.

కాంతేందుకాంతోపలకుట్టిమేషు
ప్రతిక్షపం హర్మ్యతలేషు యత్ర,
ఉచ్చైరధఃపాతిపయోముచోఽపి
సమూహమూహుః పయసాం ప్రణాళ్యః. 44

కాంతేతి. యత్ర క్షపాసు ప్రతిక్షపం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, కాంతాని రమ్యాణి ఇందుకాంతోపలానాం చంద్రకాంతమణీనాం కుట్టిమాని నిబద్ధభూమయో యేషు తేషు 'కుట్టిమోఽస్త్రీనిబద్ధాభూ రిత్యమరః. హర్మ్యతలేషు ఉచ్చైరున్నతాః ప్రణాళ్యః, జలమార్గాః 'ద్వయోః ప్రణాళీపయసః పదవ్యామి'త్యమరః. అధఃపాతినః అధశ్చరాః, పయోముచో మేఘా యాసాంతాః అధః కృతమేఘమండలత్వాత్ అజ్ఞాత వృష్టిపాతా అపీత్యర్థః. విరోధాలంకారః. పయసాం. సమూహం పయః పూరంఊహుః వహంతిస్మ, చంద్రకాంతనిష్యంద్లై రితిభావః. వహేర్లిట్. వచిస్వ పీ'త్యాదినాసం ప్రసారణం. అత్ర సౌధానాం ప్రణాళీనాంచ తాదృగౌన్నత్యపయః పూరా సంబం ధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

రతౌ హ్రియా యత్ర నిశామ్య దీపా-
జ్జాలాగతాభ్యోఽధిగృహం గృహిణ్యః,
బిభ్యు ర్బిడాలేక్షణభీషణాభ్యో
వైదూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః. 45

రతావితి. యత్ర పురి గృహేష్వధిగృహం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. గృహిణ్యః, కులాంగనాః, అతఏవ రతౌ రతికాలే, హ్రియా దీపాన్ నిశామ్య నిర్వాప్య 'శమేర్దర్శనే వ్యతిరిక్తార్థమిత్వాద్ధ్రిస్వాదేశాభావశ్చింత్యః. (నిశమ్యేత్యేవపాఠో వల్లభాంగీకృతః) జాలాగతాభ్యః+గవాక్షమార్గప్రవిష్టాభ్యః 'జాలంగవాక్షఆనాయ' ఇతి విశ్వః, విదూరాత్ప్రభవంతీతి వైదూర్యాణి వాలవాయజమణయః 'వైదూర్యంవాలవాయజ మి' తివిశ్వః. 'విదూరాఞ్ఞ్య' ఇతి ఞ్యప్రత్యయః. 'అత్ర విదూరశబ్దో వాలవాయస్యాదేశః పర్యాయో వాతత్రోపచరితో వా, తేన వాలవాయాద్గిరేరసౌ ప్రభవతి, న విదూరాన్నగరాత్. అత్ర తు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపః ప్రత్యుక్తః తదుక్తమ్—'వాలవాయోవిదూరంచ ప్రకృత్యంతరమేవవా, నవైతత్రేతిచేద్బ్రూయాజ్జిత్వరీవదుపాచరే ది'తి. తేషాం కుడ్యేషు భిత్తిషు సంక్రాంతాభ్య ఇతి శేషః. అతి ఏవ తచ్ఛాయాపత్త్యా పైంగళ్యాత్, బిడాలేక్షణవద్భీషయంతీతి భీషణాభ్యః భయంకరాభ్యః+నంద్యాదిత్వాత్కర్తరిల్యుట్ ప్రత్యయేటాప్. శశిద్యుతిభ్యో బిభ్యుర్భీతాః మార్గ్యాదితిభావః. లిట్. అత్ర లజ్జావారణాయ దీపనిర్వాపణే న కేవలంతదసిద్ధిః ప్రత్యుత భయంచోత్పన్నమితి అనర్థోత్పత్తిరూపోవిషమప్రభేదః. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాభవేత్, విరూపఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రి ధే'తి లక్షణాత్.

యస్యా మతిశ్లక్ష్ణతయా గృహేషు
విధాతు మాలేఖ్య మశక్నువంతః,
చక్రు ర్యువానః ప్రతిబింబితాంగా
స్సజీవచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తీః. 46

యస్యామితి. యస్యాం గృహేషు అతిశ్లక్ష్ణతయా రత్నభిత్తీనామతిస్నిగ్ధతయా ఆలేఖ్యం చిత్రం, విధాతుం నిర్మాతుం, అశక్నువంతః యువానః ప్రతిబింబితాంగాః స్వయం తాసు సంక్రాంతమూర్తయస్సంతః రత్నభిత్తీస్సజీవచిత్రాః సచేతనచిత్రవతీరివ, చక్రురిత్యుత్ప్రేక్షా.

సావర్ణ్యభాజాం ప్రతిమాగతానాం
లక్ష్యైః స్మరాపాండుతయాఽఙ్గనానామ్,
యస్యాం కపోలైః కలధౌతధామ
స్తంభేషు భేజే మణిదర్పణశ్రీః. 47

సావర్ణ్యేతి. యస్యాం పురి కలధౌతధామస్తంభేషు హేమాకారస్తంభేషు. 'కలధౌతం రూప్యహేమ్నోరి' తి విశ్వః. ప్రతిమాగతానాం, ప్రతిబింబగతానాం, సావర్ణ్యభాజాం తత్సావర్ణ్యాదగృహీతభేదానామిత్యర్థః, అతఏవ సామాన్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతే' తి లక్షణాత్, అంగనానాం స్మరాపాండుతయా స్మరేణ మదనేన ఆపాండుతయా లక్ష్యైః భిన్నవర్ణత్వాద్భేదేనగ్రహ్యమాణై రిత్యర్థః. కపోలైర్మణిదర్పణానాం స్ఫటికమణిముకురాణాం శ్రీరివశ్రీర్భేజే ప్రాప్తేతినిదర్శనా. సాచోక్తసామాన్యప్రసాదలబ్ధేతి తేనాస్యాస్సంకరః.

శుకాంగనీలోపలనిర్మితానాం
లిప్తేషు భాసా గృహదేహలీనామ్,
యస్యా మళిందేషు న చక్రురేవ
ముగ్ధాంగనాగోమయగోముఖాని. 48

శుకాంగేతి. యస్యాం పురి. ముగ్ధాంగనాః శుకాంగవన్నీలాఉపలా మణయో మరకతానీత్యర్థః. 'ఉపలః ప్రస్తరేమణా వి' తి విశ్వః. తైర్నిర్మితానాం గృహదేహళోన్యగృహద్వారశాఖాధారదారూణి, గృహావగ్రహాణీదేహళ్యంగణంచత్వరాజిర' ఇత్యమరః. తాసాం భాసాలిప్తేషు అళిందేషు ద్వారబహిర్భాగేషు 'ప్రఘాణప్రఘణాళిందా బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠక' ఇత్యమరః. గోః పురీషం గోమయం 'గోశ్చపురీష' ఇతి మయట్, తస్య గోముఖాని లేపనాని 'లేపనేకుటిలాగా (కా) రేవాద్యభాండేపి గోముఖ' మితి విశ్వః. నచక్రురేవ మరకతప్రభాయాం విలేపనభ్రాంత్యేతి భావః. అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్వస్త్వంతరమన్విాయత్, సభ్రాంతిమాని' తి సర్వస్వకారలక్షణాత్.

గోపానసీషు క్షణ మాస్థితానా మాలంబిభి శ్చంద్రకిణాం కలాపైః,
హరిన్మణిశ్యామతృణాభిరామై ర్గృహాణి నీవ్రైరివ యత్ర రేజుః. 49

గోపానసీష్వితి. యత్రపురి గృహాణి గోపానసీషు వలభీఛాదనాధారదారుషు, వంశపంజరేష్విత్యర్థః. అతఏవ 'గోపానసీతువలభీచ్ఛాదనేవక్రదారుణీ' త్యత్రపటలాధారవంశపంజరే ఇత్యాహ క్షీరస్వామీ. క్షణమిూషత్కాలం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ఆస్థితానామాసీనానాం చంద్రకాః మేచకాః, 'సమౌచంద్రకమేచకా వి' త్యమరః. తద్వతాం చంద్రకిణాం మయూరాణామాలంబిభిర్లంబమానైః కలాపైర్బర్హైః. 'కలాపోభూషణే బర్హే' ఇత్యమరః. హరిన్మణయో మరకతాని. 'గారుత్మతం మరకతమశ్మగర్భంహరిన్మణిరి' త్యమరః. తద్వచ్ఛ్యామైః తృణైః అభిరామాణి హరితతృణమయానీత్యర్థః. తైః నీవ్రైః పటలప్రాంతైరివ రేజుః, 'వలీకనీవ్రేపటలప్రాంతేఽథ

పటలం ఛదిరి' త్యమరః. ఛాదనపర్యాయా పటలచ్ఛదిషీ, ఛదిరంచలవాచినీ వలీకనీవ్రే. ఛదిషఆధారో వంశపంజరో గోపానసీతి వివేకః. హారితత్వలంబనాదిగుణక్రియానిమిత్తా నీవ్రరివేతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

బృహత్తులైరప్యతులైర్వితానమాలాపినద్ధైరపి చావితానైః,
రేజే విచిత్రైరపి యా సచిత్రైర్గృహైర్విశాలైరపి భూరిశాలైః.

బృహదితి. యా పూః బృహత్యస్తులాః ఉపరిస్థాప్య దార్వాధారభూతాని స్తంభాగ్రపీఠాని యేషు తైః బృహత్తులైః తథాప్యతులైరితివిరోధః. అనుపమైరితిపరిహారః. 'తులాసామ్యే స్తంభపీఠ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరశేషః, 'తులామానే పలశతే సాదృశ్యే రాశిభాండయోః, గృహాణాందారుబంధాయ పీఠ్యామి' తి హైమః. వితానానాముల్లోచానాం మాలాభిః పఙ్క్తిభిః, పినద్ధైరాచ్ఛాదితైః, తథాప్యవితానైస్తద్రహితైరితి విరోధః. అశూన్యైరిత్యవిరోధః. సమస్తవస్తుసమృద్ధైరిత్యర్థః. 'అస్త్రీవితానముల్లోచః, వితానంత్రిషుతుచ్ఛక' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. విచిత్రైరాలేఖ్యరహితైరపి సచిత్రైస్తత్సహితైరితివిరోధః. విచిత్రైరద్భుతైరిత్యవిరోధః. 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమి' త్యుభయత్రాప్యమరః. విగతాశ్శాలాభద్రాణి గృహైకదేశాః యేషాం తాని విశాలాని 'శాలాగృహేతరుస్కంధేశాఖాగారైకదేశయో రి' తి విశ్వః. తైర్విశాలైరపిభూరిశాలైర్బహుభద్రైరితివిరోధః. విశాలైః. పృథులైరిత్యవిరోధః. 'విశాలం పృథులం మహ ది' త్యమరః. 'వేశ్శాలచ్ఛంకటచా వి' తి వాలచ్ప్రత్యయః. గృహైః రేజే అపి రయం సర్వత్రవిరోధే. అత్రావిరోధేపి విరుద్ధవదాభాసాద్విరోధాలంకారః. 'విరోధస్సోఽవిరోధేపి విరుద్ధత్వేనయద్వచః, ఇతి కావ్యప్రకాశలక్షణాత్.

చిక్రంసయా కృత్రిమపత్త్రిపఙ్క్తేః
కపోతపాలీషు నికేతనానామ్,
మార్జార మప్యాయతనిశ్చలాంగం
యస్యాం జనః కృత్రిమమేవ మేనే. 51

చిక్రంసయేతి. యస్యాం పురి నికేతనానాం, వేశ్మనాం. 'వేశ్మసద్మనికేతన మి' త్యమరః. కపోతాః పక్షిణః, పాలయంతీతి కపోతపాల్యో విటంకాపరనామానః స్తంభాగ్రప్రసారితదారువిశేషాః, 'కపోతపాలికాయాంతు విటంకం పుంనపుంసక మి' త్యమరః. కర్మణ్యణ్. జీప్. తాసు కృత్రిమపత్త్రిణాం దారుమయపక్షిణాం, పఙ్క్తేః కర్మణిషష్ఠీ. చిక్రంసయా క్రమితుమిచ్ఛయా, జిఘృక్షయేత్యర్థః. 'క్రమేస్సనన్తాదప్రత్యయా ది' త్యకారప్రత్యయే టాప్. స్నుక్రమోరనాత్మనేపదనిమిత్తే, ఇతీడాగమోనభవతి. అత్రక్రమేర్వృత్త్యాదివ్యతిరిక్తార్థేపి అనుపసర్గాద్వేతి వైకల్పికస్యాత్మనేపదనిమిత్తస్యానుపసర్గత్వస్య వైకక్షికస్య సంభవాత్. ఆయతం దీర్ఘమానతరవానిశ్చల

మంగం యస్య తేం. మార్జారం బిడాలమపి 'ఓతుర్బిడాలో మార్జాలః పృషదంశకఆఖుభు' ఇత్యమరః. జనః కృత్రిమం క్రియానిర్వృత్తమేవ మేనేనతువాస్తవమిత్యర్థః. 'డ్విత్రః క్త్రిః క్త్రేర్మమ్నిత్య మి'తీ మప్ ప్రత్యయః. ఏతేన కృత్రిమాకృతిమభేదో దుర్గ్రహ ఇతి శిల్పవిజ్ఞానాతిశయోక్తిః అత్ర కవికల్పితసాదృశ్యాన్మార్జారజనయోః కృత్రిమా కృత్రిమేషు విపరీతమతివర్ణనాద్భ్రాంతిమదలంకారః. తల్లక్షణంతూక్తమ్.

క్షితిప్రతిష్ఠోఽపి ముఖారవిందై ర్వధూజన శ్చంద్ర మధశ్చకార,
అతీతనక్షత్రపథాని యస్యాం ప్రాసాదశృంగాణి వృథాధ్యరుక్షత్ .52

క్షితీతి. యస్యాంపురి వధూజనః క్షితౌ ప్రతిష్ఠా యస్య క్షితిప్రతిష్ఠో భూమిస్థోఽపి, చంద్రందివిష్ఠమపీతిభావః. తత్రాపిముఖైరేవారవిందైః అధశ్చకారేతి విరోధః స్వలావణ్యమహిమ్నా అధరీచకారేతి పరిహారాద్విరోధాభాసోఽలంకారః. అతీతాని నక్షత్రపథమతీతనక్షత్రపథాని 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నే' త్యాదినాపరవల్లింగతా ప్రతిషేధః. ప్రాసాదశృంగాణి వృథా అధ్యరుక్షత్ అధిరోహతిస్మ, అనధిరుహ్యైవాధః కరణాదితిభావః రోహతేర్లుఙ్. 'శలఇగుపధాదనిటః క్స' ఇతి చ్లేః క్సాదేశః అత్రాధఃకరణవాక్యార్థస్య శ్లేషవిరోధోపజీవ్యవైయర్థ్య హేతుత్వాత్సంకీర్ణః కావ్యలింగభేదః.

రమ్యా ఇతి ప్రాప్తవతీః పతాకా రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీః,
యస్యా మసేవంత నమద్వలీకా స్సమం వధూభి ర్వలభీ ర్యువానః 53

రమ్యాఇతి. యస్యాం పురి యువానః రమ్యాః రమణీయా ఇతి హేతోః పతాకాః ప్రాప్తవతీః ఉత్క్షిప్తధ్వజా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర రమ్యా ఇత్యేవం పతాకాః ప్రాప్తవతీః ప్రసిద్ధతాం గతా ఇత్యర్థః. 'పతాకావైజయంత్యాంచ సౌభాగ్యేఽర్కేఽధ్వజేఽపిచ, ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాది సమాప్తిష్వి' త్యుభయత్రాపి విశ్వః. వివిక్తాః విజనాః శుద్ధాఇతిచహేతోః రాగంవర్ధయంతీః 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ వి'త్యమరః. నమద్వలీకాః నమ్రనీవ్రాః 'వలీక నీ ప్రేపటలప్రాన్తే'ఇ త్యమరః. అన్యత్ర నమంత్యోవల్యః త్రివళ్యాఖ్యామధ్యరేఖాయాసాంతాః నమద్వలీకాః 'నద్యృతశ్చే'తికప్ 'వళిర్మధ్యమరేఖోర్మి జీర్ణత్వగ్గృహదారు ష్వి'తి వైజయంతీ. వలభీః కూటాగారాణి 'కూటాగారం తు వలభి రి'త్యమరః. వధూభిస్సమమసేవంతవధూసహితాఅసేవంతేత్యర్థః. అత్ర వధూనాం వలభీనాం చ ప్రకృతానామేవ ధర్మసామ్యేనౌపమ్యావగమాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా నతుశ్లేషః. తత్ర శ్లేషస్యాపి శ్లిష్టత్వే నియమాత్, యథాహుః.—'ప్రకృతాప్రకృతోభయగతత్వంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయేనాంత్యే' ఇతి 'ప్రస్తుతానాంతథాన్యేషాంకేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతేయత్రసామతాతుల్యయోగితా.' ఇతి.

సుగంధితామప్రతియత్నపూర్వాం
బిభ్రంతి యత్ర ప్రమదాయ యూనామ్,
మధూని వక్త్రాణి చ కామినీనా
మామోదకర్మ వ్యతిహారమీయుః. 54

సుగంధితామితి. యత్ర పురి న ప్రతియత్నః సంస్కారః పూర్వో యస్యాస్తామప్రతియత్నపూర్వామకృత్రిమాం, స్వాభావికీమిత్యర్థః. 'ప్రతియత్నస్తు సంస్కార' ఇతి వైజయంతీ. శోభనో గంధో యేషాం తేషాం భావస్తత్తా తాం సుగంధితాం సౌరభం, గంధస్యేత్వే సతి తల్ప్రత్యయః. బిభ్రంతి బిభ్రాణాని 'వా నపుంసకస్యే'తి నుమాగమః. మధూని మద్యాని, కామినీనాం వక్త్రాణి చ, యూనాం ప్రమదాయ ప్రీత్యై ఆమోద కర్మణో వాసనాదానస్య వ్యతిహారం పరస్పరవ్యతికరమీయుః అన్యోన్యగంధేనాన్యోన్యం వాసయామాసురిత్యర్థః. ఇణో లిట్. అత్రాపి వధూనాం వక్త్రాణాంచ ప్రకృతత్వాత్ పూర్వవదేవ తుల్యయోగితా భేదః. తేన యూనాం మధువాసితవధూవదనపానంచ వస్తు వ్యజ్యతే. తేన చ నిరాతంకభోగాః పౌరా ఇతి గమ్యతే.

రతాంతరే యత్ర గృహాంతరేషు
వితర్దినిర్వ్యూహవిటంకనీడః,
రుతాని శృణ్వ న్వయసాం గణోఽంతే
వాసిత్వ మాప స్ఫుట మంగనానామ్. 55

రతాంతర ఇతి. యత్ర పురి గృహాంతరేషు వితర్దయో విహారవేదికా "స్యాద్వితర్దిస్తు వేదికే" త్యమరః. తాసాం నిర్వ్యూహాః మత్తవారణాఖ్యా ఉపాశ్రయాః. 'నిర్వ్యూహో మత్తవారణః' ఇతి వైజయంతీ. తేషాం విటంకాః ఉపరితన్యః కపోతపాలికాః త ఏవ నీడాః కులాయాః యస్య సః. 'కులాయో నీడమస్త్రియా మి' త్యమరః. వయసాం శుకశారికాదిపత్త్రిణాం గణః. 'వయః పక్షిణి బాల్యాదా వి'తి విశ్వః, అంగనానాం వితర్దిషు రమమాణానామితి భావః. రతాంతరే రుతాని రతికూజితాని శృణ్వన్, అంతే సమీపే వసంతీత్యంతేవాసినః శిష్యాః, 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్యే' ఇ త్యమరః. 'శయవాసవాసిష్వకాలాది' త్యలుక్. తేషాం భావస్తత్త్వం ఆప. సమీపే ప్రతిశబ్దం యథాశ్రుతం పశ్చాదుచ్చారణాదేవముత్ప్రేక్ష్యతే, అత ఏవ స్ఫుట మితి వ్యంజక ప్రయోగః.

ఛన్నేష్వపి స్పష్టతరేషు యత్ర స్వచ్ఛాని నారీకుచమండలేషు,
ఆకాశసామ్యం దధు రంబరాణి న నామతః కేవల మర్థతోఽపి. 56

ఛన్నేష్వితి. యత్ర పురి ఛన్నేష్వాచ్ఛాదితేష్వపి 'వాదాంతే' త్యాదినా వైకల్పికో నిపాతః స్పష్టతరేషు స్ఫుటతరం లక్ష్యమాణేష్విత్యర్థః. నారీకుచమండలేషు

స్వచ్ఛాని స్ఫటికాదివదతిరోధాయకాని అంబరాణి వస్త్రాణి, కేవలంనామతోఽంబర మితినామ్నైవాకాశసామ్యంనదధుః 'అంబరంవ్యోమ్ని వాస సీ'త్యమరః. కింతు అర్థతోఽపిఅర్థక్రియయాపితత్సామ్యందధుఃస్వయమతిసూక్ష్మత్వాదవ్యవధాయకత్వందృష్టిదేర్మూర్తాంతరగత్యవిఘాతిత్వమిత్యాదినాపిసామ్యందధురిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

యస్యా మజిహ్మా మహతీ మపంకా
స్సీమాన మత్యాయత యోఽత్యజంతః,
జనై రజాతస్ఖలనై ర్న జాతు
ద్వయేఽప్యముచ్యంత వినీతమార్గాః. 57

యస్యామితి. యస్యాంపురి అజిహ్మాః అవక్రాః అన్యత్ర అకపటాః దంభాది రహితా ఇత్యర్థః. 'ఆచరేత్సదృశీంవృత్తిమజిహ్మామశఠాంత' థేతి స్మరణాదితిభావః. 'జిహ్మం కపటవక్రయోః' రితి శాశ్వతః. మహతీంసీమానం రాజకల్పితక్షేత్రమాన మర్యాదాం కులాగతానుష్ఠానస్థితించ అత్యజంతః అత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః. అపంకాః అకర్దమాః నిష్పాపాశ్చ 'పంకః కర్దమపాపయో రి'తి విశ్వః. అతిమాత్రా ఆయతిః ఆయామః ఉత్తరకాలశ్చయేషాంతే అత్యాయతయః, 'ఆయతిస్తూత్తరేకాలే సంయమాయామయోరపీ'తి శాశ్వతః. ద్వయేద్విరూపాఅపి 'ప్రథమచరమతయే'త్యాదినా జసివిభాషా సర్వనామసంజ్ఞా. వినీతమార్గాః సువిరచితాః, పురవీథయః సుశిక్షితాచారపద్ధతయశ్చ, అజాతంస్ఖలనంపాషాణాది ప్రతిఘాతో విరుద్ధాచరణంచయేషాంతైః జనైః జాతుకదాచిదపినాముచ్యతసత్యక్తాః నకదాచిత్ ఖిలీకృతా ఇత్యర్థః. అత్ర శబ్దమాత్ర సాధర్మ్యాదేకనాశావలంబిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయ ప్రతీతేః ద్వయానామపి మార్గాణాంప్రకృతత్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయోఽర్థశ్లేషః. విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాన్నతుల్యయోగితా.

పరస్పరస్పర్ధి పరార్ధ్యరూపాః పౌరస్త్రియోయత్ర విధాయ వేధాః,
శ్రీనిర్మితిప్రాప్తఘుణక్షతైకవర్ణోపమావాచ్యమలం మమార్జ. 58

పరస్పరేతి. యత్రపురిపరస్పరస్పర్ధీని ,అహమహమికయాన్యోన్యసంఘర్షీణిపరార్ధ్యాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సౌందర్యాణి, యాసాంతాః 'రూపంస్వభావేసౌందర్య'ఇతి విశ్వః. పురేభవాః పౌర్యః తాః స్త్రియః పౌరస్త్రియః, స్త్రియాః పుంవ ది'త్యాదినా పుంవద్భావః. విధాయనిర్మాయ వేధాః స్రష్టా శ్రియోలక్ష్మీదేవ్యాః నిర్మిత్యానిర్మాణేన ప్రాప్తంయత్ ఘుణేనవజ్రకీటేన క్షతస్యోత్కీర్ణస్యఉపమయాసామ్యేన, వాచ్యమపవాదః, తదలమత్యంతం తదేవమలమితి కేచిత్. మమార్జఘుణాక్షరవద్యాదృచ్ఛికమిదం శ్రీదేవతాసౌందర్యశిల్పం నకౌశలమిత్యపయశః క్షాళితవానిత్యర్థః. అనయాచాతిశయోక్త్యా పౌరస్త్రీణాం రమాసమాన సౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

క్షుణ్ణం యదంతఃకరణేన వృక్షాః
ఫలన్తి కల్పోపపదా స్తదేవ,
అధ్యూషుషో యామభవన్ జనస్య
యాస్సంపద స్తా మనసోఽప్యభూమిః. 59

క్షుణ్ణమితి. యదంతఃకరణేన క్షుణ్ణం అభ్యస్తం మమేదం భూయాదితి భూయో భూయస్సంకల్పితమిత్యర్థః. కల్పయంతి సంకల్పితార్థానితికల్పాః కల్పాఇత్యుపపదం వ్యావర్తకం యేషాం తేకల్పోపపదాః వృక్షా కల్పవృక్షాః తదేవఫలంతి నిష్పాదయంతి 'ఫలనిష్పత్తా వి'తి ధాతోర్లట్. కుతః యాం పురీమధ్యూషుషోయస్యాముషితవతః 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం. 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వసుప్రత్యయః. జనస్య యాస్సంపదః అభవన్ తాః మనసోఽప్యభూమిః. వాచామభూమిరితి కిమువక్తవ్యమితి భావః. గృహేగృహేకల్పవృక్షసంబంధాతిశయోక్త్యా పౌరాణాం దేవేంద్రభోగోవ్యజ్యతే ఇహకల్పఇత్యుపపదం స్వసంజ్ఞైకదేశో యేషామితి వ్యాఖ్యానే హిరణ్యపూర్వం కశిపుమిత్యాదివదవాచ్యవచనదోషావకాశః.

కలా దధాన స్సకలా స్స్వభాభి
రుద్భాసయన్ సౌధసితాభిరాశాః,
యాం రేవతీజాని రియేష హాతుం
న రౌహిణేయో న చ రోహిణీశః. 60

కలాఇతి. సకలాః సమగ్రాః కలాః చతుష్షష్టివిద్యాః షోడశభాగాంశ్చ దధానః 'కలాశిల్పే కాలభేదే, కలాతుషోడశోభాగ' ఇతి చామరః. సుధయా లిప్తం తద్వత్సితాభిః స్వభాభిరాశాః దిశః, ఉద్భాసయన్ రేవతీకకుద్మికన్యాపూషభంచజాయా యస్యసః రేవతీజానిః 'జాయాయానిఙ్'తి సమాసాంతోనిఙాదేశః. 'లోపోవ్యోర్వలీ'తి యలోపః రోహిణ్యాః అపత్యంపుమాన్ రౌహిణేయోబలభద్రః స్త్రీభ్యోఢక్. యాం పురీంహాతుంత్యక్తుం నఇయేష నేచ్ఛతిస్మలిట్. రోహిణీశశ్చంద్రశ్చహాతుంనఇయేష అత్రరౌహిణేయరోహిణీశయోః పురోత్కర్షావహత్వేనద్వయోఃప్రకృతత్వాద్విశేష్యస్యాపిశ్లిష్టత్వాచ్చకేవలప్రకృతవిషయాతుల్యయోగితా. గతమన్యత్.

బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తే
రాసత్తి మాసాద్య జనార్దనస్య,
శరీరిణా జైత్రశరేణ యత్ర
నిశ్శంక మూషే మకరధ్వజేన. 61

బాణేతి. యత్ర పురి, బాణాహవే బాణాసురయుద్ధే వ్యాహతాత్మయంనీతా శంభుశక్తిర్యేన తస్య హరవిజయినోజనార్దనస్య కృష్ణస్య, ఆసత్తిం ప్రత్యాసత్తిం ఆసాద్యపుత్రత్వం ప్రాప్యేత్యర్థః. శరీరిణా విగ్రహవతా సత్వనంగే నేతి భావః. జేతారఏవజైత్రాః జయశీలాః తృన్నంతాత్ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః, తే శరాయస్య తేన మకరధ్వజేన కామేన ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. నిశ్శంకం నిర్భీకం, 'శంకావితర్క భయయోరి' తి విశ్వః, ఊషే ఉషితం+వసనివాసే. భావేలిట్. 'వచిస్వపి' త్యాదినా సంప్రసారణం. అత్రశమ్భుశక్తివ్యాఘాతపదార్థస్యవిశేషణగత్యానిశ్శంకనివాసహేతుత్వోక్తేః కావ్యలింగభేదః. పురా కిల భగవాన్ భక్తవత్సలో ధూర్జటిః బాణాసురప్రేమ్ణా బాణాభియాయినం హరి మభియుజ్య నిర్జిత ఇతి పౌరాణికాః కథయంతి.

నిషేవ్యమాణేన శివైర్మరుద్భి
రధ్యాస్యమానా హరిణా చిరాయ,
ఉద్రశ్మిరత్నాంకురధామ్ని సింధో
వాహ్వాస్తమేరా వమరావతీం యా. 62

నిషేవ్యమాణేనేతి. శివైర్మరుద్భిర్మందమారుతైః అన్యత్ర శివైః రుద్రైః మరుద్భిర్మరుద్గణైశ్చ, నిషేవ్యమాణేన హరిణా కృష్ణేన, శక్రేణచ, చిరాయ అధ్యాస్యమానా అధిష్ఠీయమానా, ఉద్రశ్మీనాం రత్నాంకురాణాం, ధామ్ని స్థానే, ఏకత్రరత్నాకరత్వాదన్యత్ర సానుత్వాచ్చేతిభావః. సింధౌ స్థితేతి శేషః. యా పూః మేరౌ స్థితాం, అమరా అస్యాం సంతీత్యమరావతీం ఇంద్రనగరీం, 'సంజ్ఞాయాం మతౌ బహ్వచోన జరాదీనా' మితిదీర్ఘః. 'మాదుపధాయా, ఇతి వత్వం ఆహ్వాస్త స్పర్ధయా ఆహూతవతీ, అమరావతీ మనుచకారేత్యర్థః. హ్వాయతేర్లుఙ్. 'స్పర్ధాయామాఙ' ఇత్యాత్మనేపదం. లిపిసిచిహ్వశ్చ; 'ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యా మి'తి చ్లేరఙభావపక్షేసిజాదేశః, అత్ర ప్రథమార్థశ్లేషేఽపి సింధౌ మేరౌ స్థితేతి బింబప్రతిబింబభావేన సాధర్మ్యోక్తేః శ్లేషానుప్రాణితేయముపమేతి సంక్షేపః. ఆహ్వాస్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకశ్శబ్దః. 'స్పర్ధతేహ్వాయతేద్వేష్టి' త్యాద్యనుశాసనాత్.

స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచి స్సువృత్తో
వధ్వా ఇవాధ్వంసితవర్ణకాంతేః,
విశేషకో వా విశిశేష యస్యా
శ్శ్రియం త్రిలోకీతిలక స్స ఏవ. 63

స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధం యదంజనం తద్వత్. తేనచశ్యామరుచిః, సువృత్తస్సద్వృత్తః, సుష్ఠు వర్తులశ్చ త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకీ 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా

సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా. 'ఆకారాంతోత్తరపదోద్విగు స్త్రియామిష్ట' ఇతి స్త్రీత్వం. 'ద్విగోరి' తి ఙీప్. తస్యాస్తిలకో భూషణభూతః, సహరి రేవ విశేషకోవాతిలక ఇవేత్యర్థః. 'ఇవవద్వాయ థాశబ్దా' ఇత్యనుశాసనాత్. 'తమాల పత్ర తిలక చిత్రకాదివిశేషకం, ద్వితీయంచతురీయంచ నస్త్రియామి'త్యమరః. అథ్వాం సితా వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, కాంతి రౌజ్జ్వల్యం, యస్యాస్తస్యాః యస్యాఃపురః అన్యత్రాథ్వంసితోవర్ణో గౌరాదిః కాంతి ర్లావణ్యంచ యస్యాస్తస్యాః 'వర్ణోద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణం తు వాక్షర' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. వధ్వాఇవశ్రియం విశేషవ విశేషితవాన్, అనేకేవశబ్దేయ ముపమేత్యేకే. శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేష ఇత్యన్యే. శ్లేషోపమేత్యాహ దండీ.

తామీక్షమాణ స్స పురీం పురస్తా
త్ప్రాప తప్రతోళీ మతులప్రతాపః,
వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీ
ర్యా దేవసేనేవ పరై రలంఘ్యా. 64

తామితి. అతులప్రతాపః స హరిః, తాం పూర్వోక్తాంపురీం ఈక్షమాణః, పుర స్తాత్పూర్వస్యాం దిశి, సప్తమ్యర్థే స్తాతిప్రత్యయః. ప్రతోళీం 'రథ్యాప్రతోళీవిశిఖే' త్యమరః. ప్రాపత్ ప్రాప్తవాన్. లుఙి పుషాదిత్వాదినాచ్లేరఙాదేశః. వజ్రాణాం తోరణప్రాసాదాదిగతహీరకాదిమణీనాం, ప్రభాభి రుద్భాసినీ, సురాయుధశ్రీ రింద్ర చాపలక్ష్మీ ర్యస్యాం సా, ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాత్రోపలక్షణం, అన్యథా ఇంద్రాయుధ సామ్యాసంభవాత్. అన్యత్ర వజ్రస్య కులిశస్య ప్రభాభి రుద్భాసినీ సురాయుధానా మితరదేవతాయుధానాం. శ్రీర్యస్యాస్సా 'వజ్రోఽస్త్రీహీరకేపవా వి'త్యమరః. యాప్రతోళీ దేవసేనాసురచమూరివపరైశ్శత్రుభిరలంఘ్యాదుర్ధర్షా.

ప్రజా ఇవాంగాదరవిందనాభే
శ్శంభో ర్జటాజూటతటాదివాపః,
ముఖాదివాతశ్శ్రుతయో విధాతుః
పురా న్నిరీయు ర్మురజిద్ధ్వజిన్యః. 65

ప్రజాఇతి. అరవిందనాభేర్విష్ణోరంగాత్ ప్రజాఇవ. శమ్భోర్జటాజూటకటా దాప ఇవ గంగాజలానీవ విధాతు ర్ముఖాచ్ఛ్రుతయ ఇవ, మురజితోహరేః ధ్వజిన్య స్సేనాః, అతః పురాన్నిరీయుః నిర్గతాః, మాలోపమేయమ్.

శ్లిష్యద్భి రన్యోన్యముఖాగ్రసంగ
స్ఖలత్ఖలీనం హరిభి ర్విలోలైః,

పరస్పరోత్పీడితజానుభాగా
దుఃఖేన నిశ్చక్రము రశ్వవారాః. 66

శ్లిష్యద్భిరితి. అన్యోన్యస్యేషాం ముఖాగ్రేషు సంగేన స్ఖలంతః ఖలీనాః కవికాః యస్మిన్కర్మణితద్యథా తథా 'కవికాతుఖలీనోఽస్త్రీ' త్యమరః. శ్లిష్యద్భిః సంఘృష్యద్భిః విలోలైః ముహురుచ్చలద్భిః హరిభిస్తురంగైః. కరణైః అశ్వాన్ వారయంతీత్యశ్వవారాః అశ్వారోహాః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాస్సంతః దుఃఖేన నిశ్చక్రముః నిర్జగ్మురితి స్వభావోక్తిశయోక్త్యోస్సంకరః.

నిరంతరాళేపి విముచ్యమానే
దూరం పథిప్రాణభృతాం గణేన,
తేజోమహద్భి స్తమసేవ దీప్తై
ర్ద్వీపైరసంబాధమయాంబభూవే. 67

నిరంతరాళఇతి. తమసాతిమిరేణేవ ప్రాణభృతాం గణేన ప్రాణివర్గేణ కర్త్రా. నిరంతరాళేపి పూర్వం స్వైస్సైవ అతిసంకటేపి పథిసంప్రతిదూరందూరతఏవ విముచ్యమానే సతి ఏకత్రదీపభయాదన్యత్ర ద్వీపభయాచ్చేతి భావః. తేజోమహద్భిర్బలాధికైః ప్రభాసంపన్నైశ్చ 'తేజోబలంప్రభా తేజ' ఇతి శాశ్వతః. ద్వీపైర్దీపైరివ అసంబాధమసంకీర్ణం, అయాంబభూవే జగ్మే, నత్వశ్వైరివకృచ్ఛ్రాదితిభావః. అయగతౌ. భావే లిట్. దయాయాసశ్చేత్యామ్ ప్రత్యయః. స్వతేజసైవ దూరోత్సారిత తమస్కా దీపా ఇవ తథోత్సారితప్రాణికే పథినిరర్గళం ద్వీపాః ప్రయయురిత్యర్థః. తమసీతిస ప్తమ్యంత పాఠేతు తమసః పథ్యుపమానత్వే ద్వీపాగమనాత్ప్రాక్పథఇవ తమసోదీపాగమనాత్ప్రాక్ప్రాణివర్గేణ నిరంతరాళత్వం పశ్చాన్ముచ్యమానత్వంచ నసంభవతీతి । ఉపమానోపమేయయోర్వైరూప్యం స్యాత్ తృతీయాంతపాఠే తమసః ప్రాణివర్గోపమానత్వే తత్సారూప్యసాకల్యాత్స ఏవసాధీయానిత్యాలంకారికాణాం పంథాః.

శనై రనీయంత రయాత్పతంతో
రథాః క్షితిం హస్తినఖాదఖేదైః,
సయత్నసూతాయతరశ్మిభుగ్న
గ్రీవాగ్రసంసక్తయుగై స్తురంగైః. 68

శనైరితి. రయాత్పతంతో ధావంతః రథాస్సయత్నైస్సూతైస్సారథిభిః 'సూతః క్షత్తాచసారథి రి'త్యమరః. ఆయతా ఆకృష్టాః యేరశ్మయః ప్రగ్రహాః 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మి' ఇత్యమరః. తైర్భుగ్నేషు ప్రహ్వేషు గ్రీవాగ్రేషు సంసక్తాః యుగాః యుగ్యస్కంధవాహ్యాః దారువిశేషాః యేషాంతైః అతఏవ అఖేదైః రశ్రమైస్తురంగైః హస్తినఖాద్ద

స్తినఖః పూర్ద్వారిమృత్కూటః 'కూటం పూర్ద్వారి యద్ధస్తినఖస్తస్మిన్నథ త్రిష్వి' త్యమరః. తస్మాత్ శనైః క్షితిమనీయంత నీతా ఇతి స్వభావోక్తిః, యథావద్వస్తువర్ణనాత్.

బలోర్మిభిస్తత్క్షణహీయమాన
రథ్యాభుజాయా వలయైరివాస్యాః,
ప్రాయేణ నిష్క్రామతి చక్రపాణౌ
నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వమాసీత్. 69

బలోర్మిభిరితి. బలాని ఊర్మయ ఇవ తైర్బలోర్మిభిః వలయైః కంకణైరివ తత్క్షణే హరినిష్క్రమణక్షణ ఏవ హీయమానా అతిరిచ్యమానా, రథ్యా భుజేవ యస్యాస్తస్యాః అత ఏవ అస్యాః పురః ద్వారవత్యాః, చక్రపాణౌ కృష్ణే నిష్క్రామతి నిర్గచ్ఛతి సతి, ప్రాయేణ భూమ్నా ద్వారవతీత్వం ద్వారకాత్వం స్వస్వరూపమితి యావత్ తదిష్టం నాసీత్ హరివిరహే తద్వైఫల్యాదితి భావః. ద్వారవతీశబ్దస్య సంజ్ఞాత్వాత్ 'త్వతలోర్గుణవచనస్యే' తి న పుంవద్భావః. అన్యత్ర ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం నేష్టం తస్య హరినిష్క్రమణహేతుత్వాదిత్యుభయథాప్యుపమితభుజావలయగళనహేతుకత్వాదుపమాసంకీర్ణయమనిష్టత్వోత్ప్రేక్షా త్రయేణేత్యనేన వ్యజ్యతే.

అథాసర్గసమాప్తేస్సముద్రం వర్ణయతి.—

పారేజలం నీరనిధేరపశ్య
న్మురారిరానీలపలాశరాశీః,
వనావలీరుత్కలికాసహస్ర
ప్రతిక్షణోత్కూలితశైవలాభాః. 70

పార ఇతి. మురారిర్నీరనిధేస్సముద్రస్య జలానాం పారే పరతీరే పారేజలం 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే' ఇత్యమరః. 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే' త్యవ్యయీభావః, తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం చ పారేశబ్దస్య. ఆసమంతాన్నీలాః పలాశానాం పత్త్రాణాం రాశయో యాసాం తాః హరితవర్ణపర్ణపూర్ణా ఇత్యర్థః. 'పత్త్రం పలాశం ఛదనం దళం పర్ణం ఛదః పుమా ని' త్యమరః. ఉత్కలికా ఊర్మయః. 'ఊర్మిరుత్కలికోల్లోలకల్లోలాలహరీ తథే' తి హలాయుధః. తాసాం సహస్రైః ప్రతిక్షణం ఉత్కూలితాః కూలముద్గతాః, కృతాః కూలం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. ఉత్కూలశబ్దాత్ తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. తేషాం శైవలానాం ఆభేవాభా యాసాం తాః. తత్సదృశీరిత్యర్థః. వనావళీరపశ్యత్ అత్రోత్కూలితశైవలస్యాస్వతస్సిద్ధసందేహాదుపమోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

లక్ష్మీభృతోఽంభోధితటాధివాసా
న్ద్రుమానసౌ నీరదనీలభాసః,

లతావధూసంప్రయుజోఽధివేలం
బహూకృతాన్ స్వానివ పశ్యతిస్మ. 71

లక్ష్మీతి. అసౌహరిః లక్ష్మీం శోభాం శ్రీదేవీంచ బిభ్రతీతి లక్ష్మీభృతస్తాన్ అంభోధివాసోయేషాంతాన్ నీరదవన్నీలభాసః నీలవర్ణాన్ లతాః వధ్వ ఇవేత్యుపమిత. అన్యత్ర లతా ఇవవధ్వ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీసమాసః. తాభిర్యుంజత ఇతి సంప్రయుజః సంగతాన్ క్విప్. వేలాయాం అధివేలం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః ద్రుమాన్ బహూకృతాన్ అనేకీకృతాన్ స్వాన్ స్వకీయవిగ్రహాన్ ఏవంచ పుల్లింగతానిర్వాహః ఆత్మపరత్వే నపుంసకత్వాపాతాత్ జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాంధన ఇత్యమరః. పశ్యతిస్మ, ఉత్ప్రేక్షేయ ముపమా.

ఆశ్లిష్టభూమిం రసితార ముచ్చై
ర్లోలద్భుజాకారబృహత్తరంగమ్,
ఫేనాయమానం పతి మాపగానా
మసావపస్మారిణ మాశశంకే. 72

ఆశ్లిష్టేతి. ఆశ్లిష్టభూమిమాశ్లిష్టభూతలం, ఉచ్చైః తారం రసితారం క్రందితారం, లోలాం చలతాం ఇతస్తతః పతతాం భుజానామాకారఇవాకారోయేషాం తే బృహన్తః తరంగాః యస్యతం తథోక్తం ఫేనాయమానం, ఫేనముద్వమంతం 'ఫేనాచ్చేతివక్తవ్య' మితి క్యఙ్. క్యఙోఙిత్త్వాదాత్మనేపదం. అపాం సమూహః ఆపం తస్యసమూహ ఇత్యణ్ప్రత్యయః. తేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః, తాసాం పతిం సముద్రం, అసౌ హరిః అపస్మారిణమపస్మారరోగిణం ఆశశంకే తద్ధర్మయోగాత్తథోత్ప్రేక్షాం చక్ర ఇత్యర్థః. తథాహుర్నిదానికాః 'క్రుద్ధైర్ధాతుభిరాహతేచమనసిప్రాణీతమస్సంవిశన్ దంతాన్ ఖాదతి ఫేనముద్గిరతిదోః పాదం క్షిపన్స్యాద్ధధీః, పశ్యన్ రూపవస్తూని తానిపతత్యుర్వ్యాం కరోతి క్రియాః బిభ్రత్సస్వయమేవ శామ్యతిగతే వేగేత్యపస్మారరుక్.'

పీత్వా జలానాం నిధినాతిగార్ధ్యా
ద్వృద్ధిం గతే ప్యాత్మని నైవ మాంత్యః,
క్షిప్తా ఇవేందోస్సరుచోఽధివేలం
ముక్తావలీ రాకలయాంచకార. 73

పీత్వేతి. జలానాంనిధినాసముద్రేణ గర్ధఏవగార్ధ్యం ఔపమ్యాదివత్ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః. తదతిమాత్రమతిగార్ధ్యం తస్మాత్తృష్ణాభరాదిత్యర్థః పునః పీర్గుణః 'హంతోఽప్రత్యయ' ఇతి గార్ధ్యమితిస్యాత్, అక్రియాపేక్షయా పూర్వకాలతా, వృద్ధిం గతేప్యాత్మని స్వదేహే

చంద్రోదయే సముద్రస్య వృద్ధిరిత్యాగమః, నైవమాంతీరమాంతీకతిరిచ్యమానా ఇత్యర్థః. మాతేశ్శతరిజీప్. ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమితినుమ్, ఙీప్త. ఉద్గీర్ణాః అతితృష్ణయోత్కటం పీత్వా అంతః అమానాత్ బహిరుద్వాంతా ఇత్యర్థః. ఇందోరుచః మరీచీరివేత్యుత్ప్రేక్షా, సహరిః అధివేలమధికూలం. 'వేలాకూలవికారయో రి'తి విశ్వః. ముక్తావళీ రాకలయాంచకార ఆలోకయామాస, కవీనాం కవిః కామధేనుః.

సాటోప మూర్వీ మనిశం వదంతో
  యైః ప్లావయిష్యంతి సమంతతోఽమీ,
తా న్యేకదేశా న్నిభృతం పయోధే
  స్సోఽమ్భాంసి మేఘాన్ పిబతో దదర్శ. 74

సాటోపమితి. అమీ మేఘాః సాటోపం, ససంభ్రమం. 'సంభ్రమాటోప సంరంభా' ఇతియాదవః. అనిశంవదంతో గర్జంతః యైరంభోభిః ఉర్వీంసమంతతః ప్లావయిష్యంతి తానితావంత్యంభాంసి పయోధేరేకదేశాదేకకోణాత్ నిభృతం నిశ్చలం యథాతథా పిబతో మేఘాన్ సహరిర్దదర్శ, ఏతేన సముద్రస్య అపరిచ్ఛిన్నరూపత్వం వ్యజ్యతే.

ఉద్ధృత్య మేఘై స్తతఏవ తోయ
  మర్థం మునీంద్రై రివ సంప్రణీతాః,
ఆలోకయామాస హరిః పతంతీ
  ర్నదీ స్మృతీ ర్వేద మివామ్బురాశిమ్. 75

ఉద్ధృత్యేతి. మునీంద్రైస్తతో వేదాదేవ అర్థమివ మేఘైస్తతః అంబురాశేరేవ తోయముద్ధృత్య సంప్రణీతాః, కృతాః, అంబురాశిం పతంతీః ప్రవిశంతీర్నదీః వేదం పతంతీఃస్మృతీః మన్వాదిసంహితా ఇవ హరిః ఆలోకయామాస శ్రుతిమూలకత్వేనైవ ప్రామాణ్యాత్ స్మృతీనాం తత్సంవాదఏవ తత్ప్రవేశః అనేకేవేయముపమా.

విక్రీయ దిశ్యాని ధనాన్యురూణి
  ద్వైప్యానసా వుత్తమలాభభాజః,
తరీషు తత్రత్య మఫల్గు భాండం
  సాంయాత్రికా నావపతోఽభ్యనన్దత్. 76

విక్రీయేతి. దిక్షుభవానిదిశ్యాని దిగంతరాణీత్యర్థః. దిగాదిభ్యోయత్, ఉరూణి మహాంతిధనాని నానాద్రవ్యాణి విక్రీయ, మూల్యేన దత్వా ఉత్తమలాభం మూల్యాత్ ద్వైగుణ్యాదికంభజంతీతితానుత్తమలాభభాజః తత్రభవంతత్రత్యం ద్వైప్యమిత్యర్థః. అవ్యయాత్త్యప్. అఫల్గుసారవత్ 'ఫల్గుతుచ్ఛమసారం చే, తియాదవః. భాండం మూలధనం, పణ్యద్రవ్యమిత్యర్థః. 'వణిఙ్మూలధనేపాత్రే భాండంభూషాశ్వ

భూషయో రి'తి వైజయంతీ. తరీషు. నౌషు 'స్త్రియాం నౌ స్తరణి స్తరి రి' త్యమరః. 'అవితృస్తృతంత్రిభ్య ఈః రి' త్యౌణాదిక ఈకారప్రత్యయః. ఆవహతః ఆవదానాత్, వహతేశ్శతృ ప్రత్యయః. ద్వైప్యాన్ సముద్రద్వీపవాసినః, 'ద్వీపాదనుసముద్రం యఞి'తి శైషికో యఞ్ప్రత్యయః. సంయాత్రా సంభూయయాత్రా సా ప్రయోజనమేషాం తాన్ సాంయాత్రికాన్ పోతవణిజః 'సాంయాత్రికః పోతవణి గి'త్యమరః. ప్రయోజన మితిఠక్, అసౌ హరి రభ్యనందత్.

ఉత్పిత్సవోఽన్తర్నదభర్తు రుచ్చై
ర్గరీయసా నిశ్వసితానిలేన,
పయాంసి భక్త్యా గరుడధ్వజస్య
ధ్వజాని వోచ్చిక్షిపిరే ఫణీంద్రాః. 77

ఉత్పిత్సవ ఇతి. నదభర్తు స్సముద్రస్య, అంతరభ్యంతరాత్ ఉత్పిత్సతః, ఉత్ప తితు మిచ్ఛవః పతతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. సనిమీమేత్యాదినాఇసాదేశః. అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః. ఫణీంద్రాః సర్పాః. భక్త్యా గరుడధ్వజస్య, హరేః ధ్వజానివ గరీయసా అతిమహతా. నిశ్వసితానిలేన ముఖమారుతేన, పయాంసి ఉచ్చై రుచ్చిక్షిపిరే ఉత్క్షిప్తవంత ఇత్యుత్ప్రేక్షా. స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్.

తమాగతం వీక్ష్య యుగాంతబంధు
ముత్సంగశయ్యాశ్రయ మమ్బురాశిః,
ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రమోద
ప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః. 78

తమితి. అంబురాశిః యుగాంతబన్ధుం ఆపద్బంధుమిత్యర్థః. ఉత్సంగఏవశయ్యా తస్యాం శేతఇతి తం తథోక్తం 'అధికరణే శేతే రి' త్యచ్ప్రత్యయః. ఆగతమభ్యాగతం తంహరింవీక్ష్య గురుణా ప్రమోదేన ప్రసారితాః ఉత్తుంగాస్తరంగా ఏవబాహవో యస్య ససన్, ప్రత్యుజ్జగామ సమ్మేళనార్థమాగతవానివేతి క్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

ఉత్సంగితాంభఃకణకో నభస్వా
నుదన్వత స్స్వేదలవాన్మమార్జ,
తస్యానువేలం వ్రజతోఽధివేల
మేలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః. 79

ఉత్సంగితేతి. ఉత్సంగినః, ఉత్సంగసంగినః, కృతాః ఉత్సంగితాః 'తత్కరో తీ'తి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, ఉత్సంగితాః అంభఃకణాః యేనసః శేషాద్విభాషేతి కప్ర త్యయః. ఏలావనానామాస్ఫాల నేన సంఘర్షణేనలబ్ధగంధః ఏవంశిశిరసురభిరుదన్వతో నభస్వాన్ సముద్రవాయుః అధి వేలం వేలాయాం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. వ్రజత

స్తస్యాహారేస్స్వేదలవానసువేలం ప్రతిక్షణం యథార్థేఽవ్యయీభావః, మమార్జ జహార 'వేలాకూలేచజలధేర్వేలాతీరవికారయో ఽరితి విశ్వః. కావ్యలింగమలంకారః.

ఉత్తాలతాళీవనసంప్రవృత్త సమీరసీమంతిత కేతకీకాః,
ఆసేదిరే లావణసైంధవీనాం చమూచరైః కచ్ఛభువాం ప్రదేశాః. ౮౦

ఉత్తాలేతి. చమూషు చరంతీతి చమూచరా సైనికాః, 'చరేష్ట'ఇతి టప్రత్యయః. తైరుత్తాలేషూన్నతేషు, తాళీవనేషు, సంప్రవృత్తేన ప్రసృతేన సమీరణేన మారుతేన సీమంతితాః, సీమంతిన్యః కృతాః 'సీమంతశబ్దాన్నతుబంతాత్తత్కరోతీ' తిణౌ కర్మణిక్తః. ణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుక్. తాః కేతక్యో యేషు తే తథోక్తాః 'నద్యృతశ్చే'తి కప్, లవణసింధోరిమాః లావణసైంధవ్యః 'తస్యేద మి' త్యణ్ ప్రత్యయః, హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్యచేత్యుభయపదవృద్ధిః, తాసాంకచ్ఛభువామనూపభూమీనాం 'జలప్రాయమనూపంస్యాత్పుంసికచ్ఛస్తథావిధ' ఇత్యమరః ప్రదేశాఏకదేశాః. ఆసేదిరే, ప్రాప్తాః, సీదతేః కర్మణిలిట్, అత్ర స్వభావోక్తిరనుప్రాసశ్చాలంకారా. ఓజశ్లేషసౌశబ్ద్యసౌకుమార్యాద్యనేకగుణసంపత్తిః స్పష్టా.

లవంగమాలాకలితావతంసా స్తే నారికేళాంతరపః పిబంతః,
ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకా స్సముద్రా దభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమాపుః.

లవంగేతి. లవంగమాలాభిః లవంగకుసుమమాల్యైః, కలితావతంసాః కృతభూషణాః నారికేళాంతరిత్యవ్యయం నారికేళఫలాభ్యంతరఇత్యర్థః. అపఇతిపృథక్పదం. సమాసే 'ఋక్పూరి' త్యాదినాసమాసాంతప్రసంగాత్. పిబంతః ఆస్వాదితాః, భక్షితా ఆర్ద్రక్రముకాః ఆర్ద్రపూగీఫలానియైస్తే 'ఘోంటాతుపూగః క్రముక ఇ'త్యమరః. తేచమూచరాః సముద్రాదభ్యాగతస్యాతిథేః ప్రతిపత్తిం గౌరవం సత్కారమాపుః 'ప్రతిపత్తిః పదప్రాప్తౌ ప్రవృత్తౌ గౌరవేఽపి చే'తివిశ్వః. అత్రాభ్యాగతప్రతిపత్తిప్రాప్తేః విశేషణగత్యావతంసకలనాదిపదార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః, తేన సముద్రచమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతౌపమ్యప్రతీతే రలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతురంగజన్మనః
ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశం మహీభృతా,
పరిచలతో బలానుజబలస్య పుర స్సతతం ధృత శ్రియ
శ్చిరవిగతశ్రియో జలనిధే శ్చ తదాభవదంతరం మహత్.

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
పురీప్రస్థానో నామ తృతీయః సర్గః.

తురగేతి. పరితస్తురగకతైరాకులస్య అపరిమితాశ్వస్యేత్యర్థః. ప్రతిపథం ప్రతిమార్గం యథార్థేఽవ్యయీభావే సమాసాంతః. ప్రమథితాః క్షుణ్ణాః భూభృతో రాజానో గిరయశ్చ యేనతస్య, నతు స్వయం కేనాపి మథితస్యేతి భావః. సతతంధృతాశ్రీః శోభా రమాచ యేన తస్య ధృతశ్రియః, పురోఽగ్రే నగరాద్వా పరిచలతః పరితోగచ్ఛతః,బలోరామః తదనుజస్య హరేః బలస్య సైన్యస్య'బలంసైన్యేబలోరామఇ'త్యుభయత్రాపి శాశ్వతః. అథ పరం కేవలమేకస్యైవతురంగస్య జన్మ జన్మమాత్రం యస్మాత్తస్యైకతురంగజన్మనః,ఏకోపిజాతఏవ నత్వన్యోఽస్తీతి భావః.మహీభృతా మందరాద్రిణా,రాజ్ఞాచ భృశంమథితస్య నతు స్వయంకస్యాపి మథితురితి భావః. సతతం చిరాత్ప్రభృతి విగతశ్రియః ఉత్పత్త్యనంతరమేవాస్యా హరిణా స్వీకారాదితి భావః. జలనిధేశ్చ తదా ప్రస్థానసమయే మహదంతరం దూరగమనాదతివ్యవధానం. ఉక్తరీత్యా మహత్తారతమ్యంచ అభవత్ అత్రోపమేయస్య హరిబలస్య ఉపమానాత్. జలనిధేరాధిక్యవర్ణనాత్ వ్యతిరేకా లఙ్కారః. చమ్పకావళీవృత్తమ్. 'నజభజజాజరా హరయతిః కథితా భువి చమ్పకావళీ'తి లక్షణాత్. రచితేతి కేచిత్. నజభపురస్కృతాజజజరా రచితా భువిరుద్రదిగ్యతి' రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం తృతీయః సర్గః.

చతుర్థః సర్గః.

నిశ్శ్వాసధూమం సహ రత్నభాభి
ర్భిత్త్వోత్థితం భూమి మివోరగాణామ్,
నీలోపలస్యూతవిచిత్రధాతు
మసౌ గిరిం రైవతకం దదర్శ. 1

నిశ్శ్వాసేతి. నీలోపలై రింద్రనీలమణిభిః, స్యూతాః ప్రోతాః, విచిత్రాః నానావర్ణాః ధాతవో గైరికాదయో యస్యతం, అతఏవ రత్నభాభి ర్మణిభాభిస్సహ, భూమిం భిత్త్వా ఉత్థితం ఊర్ధ్వం నిర్గతం, ఉరగాణాం నిశ్శ్వాసధూమం ఫూత్కారబాష్పమివ స్థితం, రైవతకం రైవతకాఖ్యం గిరిం అసౌ హరిర్దదర్శ స్యూతేతి సీవ్యతేః కర్మణిక్తః, 'చ్ఛ్వోశ్శూడను నాసికేచే' తి ఊఠియణాదేశః, అత్ర గిరేర్విశిష్టధూమవర్ణత్వేన విశిష్టధూమ్రత్వోత్ప్రేక్షణా ద్గుణనిమిత్తజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా. అస్మిన్ సర్గే నానావృత్తాని. తత్రాదావష్టాదశోపజాతయః, తల్లక్షణముక్తమతీతానంతర సర్గాదౌ అత్రాసర్గసమాప్తే ర్గిరివర్ణనమేవ.

గిరిం దదర్శేత్యుక్తం కీదృశమిత్యాకాంక్షాయాం తమేకాన్వయేన గుర్వీరిత్యాద్యష్టభి ర్విశినష్టి.—

గుర్వీ రజస్రం దృషద స్సమంతా
దుపర్యుపర్యంబుముచాం వితానైః
వింధ్యాయమానం దివసస్య భర్తు
ర్మార్గం పునా రోద్ధుమివోన్నమద్భిః. 2

గుర్వీరితి. గుర్వీర్మహతీః. దృషదః శిలాః తటీ రిత్యర్థః 'పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానశ్శిలాదృష ది' త్యమరః. ఉపర్యుపరి దృషదాం సమీపోపరిప్రదేశ ఇత్యర్థః. 'ఉపర్యధ్యధసస్సామీప్య' ఇతి ద్విర్భావే తద్యోగాద్ద్వితీయా. యథాహ వామనః.— 'ఉపర్యాదిషుసామీప్యేద్విరుక్తేషుద్వితీయే' తి. సమన్తా దజస్రం ఉన్నమద్భిః శశ్వత్కాలానవచ్ఛేదేనోత్పతద్భిః అతఏవ అంబుముచాం వితానైః మేఘబృందైర్నిమిత్తేన పునర్దివసస్యభర్తుస్సూర్యస్య మార్గం పునారోద్ధుం సంహితాయాం రోరీతిర్లోపః. ఢ్రలోపఇతిదీర్ఘః. వింధ్యాయమానమివ వింధ్యవదాచరంతం తద్వద్వర్ధమానమివస్థిత

మిత్యర్థః. ఆచారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః.అత్రావిచ్ఛిన్న మేఘోన్నమనేన వింధ్యాయమానతోత్ప్రేక్షణాత్క్రియానిమిత్తక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

క్రాంతం రుచా కాంచనవప్రభాజా
నవప్రభాజాలభృతాం మణీనామ్,
శ్రితం శిలాశ్యామలతాభిరామం
లతాభిరామంత్రితషట్పదాభిః. 3

క్రాంతమితి. పునః నవాని ప్రభాజాలాని బిభ్రతీతినవప్రభాజాలభృతః తేషాం మణీనాం సంబంధిన్యా కాంచనవప్రభాజా స్వర్ణసానుప్రసృతయా రుచా దీప్త్యాక్రాంతం వ్యాప్తం పునః శిలానాం మేచకోపలానాం ఇంద్రనీలానాం వా శ్యామలతయా శ్యామలిమ్నా అభిరామం తథా ఆమంత్రితషట్పదాభిః మకరందభరితత్వాదాహూతభృంగాదిభిః లతాభిః శ్రితం వ్యాప్తం ఇతఃపరం ద్వ్యంతరమేకం యమకం వక్ష్యతే. తత్ర తథైవాలఙ్కారః, అర్థాలఙ్కారస్త్వభ్యుచ్చయ ఇతి యథాసంభవమూహ్యః. యమకలక్షణంత్వాచార్యదండినోక్తం— 'అవ్యపేతవ్యపేతాత్మా యా వృత్తిర్వర్ణసంహతేః, యమకం తచ్చ పాదానామాదిమధ్యాంతగోచరం. ఏకద్విత్రిచతుష్పాదయమకానాం వికల్పనా, ఆదిమధ్యాంతమధ్యాన్తమధ్యాద్యాచైవసర్వతః. అత్యంతబహవస్తేషాం భేదాస్సంభేదయోనయః, సుకరాదుష్కరాశ్చైవ వర్ణ్యంతే తత్ర కేచనే' తి.

సహస్రసంఖ్యై ర్గగనం శిరోభిః
పాదై ర్భువం వ్యాప్య వితిష్ఠమానమ్,
విలోచనస్థానగతోష్ణరశ్మి
నిశాకరం సాధు హిరణ్యగర్భమ్. 4

సహస్రేతి. సహస్రమితిసంఖ్యాయేషాంతైః సహస్రసంఖ్యైశ్శిరోభిః శిఖరైః శీర్షైశ్చ గగనం తథా తత్సంఖ్యైః పాదైః ప్రత్యంతపర్వతైశ్చరణైశ్చ భుజంవ్యాప్యవితిష్ఠమానం అవతిష్ఠమానం 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదం. విలోచనయోర్యత్ స్థానం యోగ్యదేశః తద్గతౌ ఉష్ణరశ్మినిశాకరౌయస్యతం అన్యత్ర నేత్రీభూతార్కేన్దుమిత్యర్థః. అతఏవ సాధు సత్యం హిరణ్యగర్భం బ్రహ్మాణమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా, సహస్రశీర్షేత్యాది శ్రుతేరితిభావః. హిరణ్యగర్భో నిధిగర్భశ్చ.

క్వచిజ్జలాపాయవిపాండరాణి ధౌతోత్తరీయప్రతిమచ్ఛవీని,
అభ్రాణి బిభ్రాణ ముమాంగసంగవిభక్తభస్మాన మివ స్మరారిమ్. 5

క్వచిదితి. పునః క్వచిత్ ఏకదేశే జలానామపాయేనాపగమేన విపాండరాణి శుభ్రాణి అతఏవధౌతం క్షాళితంయదుత్తరీయం తత్ప్రతిమా తత్సమా ఛవిర్యేషాంతాని

అభ్రాణి మేఘాన్ బిభ్రాణం దధానం భృఙ్గః కర్తరికావత్. అతఏవ ఉమాయాః పార్వత్యాః అంగసంగేన అర్ధభాగేన విభక్తమేకభాగస్థాపితం భస్మ యస్యతం స్మరారిమివ హరమివేత్యుపమాలఙ్కారః.

ఛాయాం నిజస్త్రీచటులాలసానాం మదేన కించిచ్చటులాలసానామ్,
కుర్వాణ ముత్పింజలజాతపత్త్రై ర్విహంగమానాం జలజాతపత్త్రైః. 6

ఛాయామితి. పునః నిజస్త్రీణాం చటుషు ప్రియవచనేషు లాలసాః లోలుపాః. 'లోలుపోలోలుభోలోలో లంపటోలాలసోఽపి చే'తి యాదవః. తేషాంనిజస్త్రీచటులాలసానాం మదేన కించిదీషచ్చటులాశ్చపలాః తేచ తేఅలసాశ్చ విశేషణయోరపి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షయా విశేషణసమాసః, తేషాం చటులాలసానాం విహంగమానాం హంసాదీనాం ఉత్పింజలాని జాతాన్యుత్పింజలజాతాని పూర్వవత్సమాసః. తానిపత్త్రాణి యేషాంతైః ఉత్పింజలజాతపత్త్రైః అతిపింజరీభూతదళైరిత్యర్థః. రలయోరభేదః. జలజైరేవాత్రపత్త్రైః ఛాయాం కుర్వాణం ఏతేన మహతీ కమలాకరసమృద్ధి ర్వ్యజ్యతే. యమకరూపకయోస్సంకరః.

స్కంధాధిరూఢోజ్జ్వలనీలకంఠానుర్వీరుహాః శ్లిష్టతనూనహీంద్రైః,
ప్రణర్తితానేకలతాభుజాగ్రాన్ రుద్రాననంతానివధారయన్తమ్. 7

స్కన్ధేతి. పునః స్కంధం ప్రకాండం అధిరూఢాః ఉజ్జ్వలాః నీలకంఠాః మయూరాః యేషాంతాన్ అన్యత్ర స్కంధాధిరూఢాః అంసస్థితాః ఉజ్జ్వలాః నీలాః కంఠాః యేషాంతాన్ 'అంసప్రకాండయోఃస్కంధ' ఇతి వైజయంతీ. అహీంద్రైః శ్లిష్టతనూన్ వ్యాప్తదేహాన్ ఏకత్రతదావాసత్వాదన్యత్రతద్భూషణత్వాచ్చేతి భావః. ప్రణర్తితాన్యనేకలతానామేవ భుజానాం లతానామివచభుజానాం అగ్రాణియేషాం తాన్ అతఏవ అనంతానసంఖ్యాన్ రుద్రానివ స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా. ఉర్వీరుహాః వృక్షాన్ ధారయంతం ఉద్వహంతమ్.

విలమ్బినీలోత్పలకర్ణపూరాః కపోలభిత్తీరివ లోధ్రగౌరీః,
నవోలపాలంకృతసైకతాభాశ్శుచీ రపశ్శైవలినీర్దధానమ్. 8

విలమ్బేతి. విలమ్బీని నీలోత్పలాని తాన్యేవ కర్ణపూరాః కర్ణావతంసాయాసాంతాః లోధ్రేణ లోధ్రరజసా గౌరీః అవదాతాః 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చే'తి ఙీష్. కపోలభిత్తీః కపోలాభిత్తయఇవ స్త్రీణాం గండస్థలీరివ స్థితాః ఉపమాన్తరమాహ—ఉలపాః బల్బజతృణాని. 'ఉలపాబల్బజాః ప్రోక్తా'ఇతి వైజయంతీ. నవైస్తైరలంకృతానాం సైకతానామాభేవాభాయాసాంతాః శుచీః శుద్ధాః శైవలినీశ్శైవలవతీః అపః దధానం అత్ర శుచిత్వశైవలత్వాభ్యాం బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేన ఉపమాద్వయమ్.

రాజీవరాజీవశలోలభృంగం ముష్ణంత ముష్ణం తతిభి స్తరూణామ్
కాంతాలకాంతాలలనాస్సురాణాం రక్షోభిరక్షోభిత ముద్వహ న్తమ్. 9

రాజీవేతి. పునః రాజీవరాజీనాం పద్మపఙ్క్తీనాం వశాః అధీనాః లోలా శ్చలాః భృంగాః యస్మిం స్తం రాజీవరాజీవశలోలభృంగం తరూణాం తతిభిః సంఘైః ఉష్ణం ఆతపం ముష్ణంతం హరంతం కాన్తాః రమ్యాః అలకాంతాశ్చూర్ణకుంతలాగ్రాణి యాసాం తాః కాన్తాలకాన్తాః 'అలకాశ్చూర్ణకుంతలా' ఇత్యమరః. సురాణాం లలనాః స్త్రియోఽప్సరసః రక్షోభిః రాక్షసైః అక్షోభితమనభిభూతం యథాతథా ఉద్వహంతమ్.

నన్వల్పీయానయం కశ్చి ద్రైవతకో నామ శిలోచ్చయః కథ మియ ద్వర్ణ్యత ఇతి శఙ్కాం నిరస్యతి.

ముదే మురారే రమరై స్సుమేరో
రానీయ యస్యోపచితస్య శృంగైః,
భవంతి నోద్దామగిరాం కవీనా
ముచ్ఛ్రాయ సౌందర్యగుణా మృషోద్యాః. 10

ముద ఇతి. మురారేః ముదే సంతోషాయ అమరైః కర్తృభిః సుమేరోః శృంగైః కరణైః ఆనీయ ఉపచితస్య వర్ధితస్య ఆనీతైః శృంగై రుపచితస్యేత్యర్థః. ఉపచయే కరణానాం శృంగాణామర్థాదానయనే కర్తృత్వం యస్య శైలస్య ఉచ్ఛ్రాయః ఔన్నత్యం తచ్చ సౌందర్యం చ తయోర్గుణాః ఉత్కర్షాః ఉద్దామగిరాం ప్రగల్భవాచాం కవీనాం మృషా ఉద్యంత ఇతి మృషోద్యాః మిథ్యావాచ్యాః నభవంతి. మేరు శృంగేషు సర్వగుణసమ్భవాదితి భావః. 'రాజసూయసూర్యమృషోద్యే' త్యాదినావదేః క్యబంతో పాతః, ఉత్కృష్టః శ్రాయః ఉచ్ఛ్రాయఇతి ఘఞం తేనోపసర్గస్య సమాసః. నతూపసృష్టాదప్ప్రత్యయః. 'శ్రిణీభువోఽనుపసర్గ' ఇతి నియమాత్. ముద ఇత్యాది శ్లోకస ప్తకేయచ్ఛబ్దస్య దృష్టోపి శైలస్సముహురిత్యనేనాన్వయః. మేరుశృంగాసమ్బన్ధేఽపి సంబన్ధకథనా దతిశయోక్తిః.

యతః పరార్థ్యాని భృతాన్యనూనైః
ప్రస్థైర్ముహు ర్భూరిభి రుచ్ఛిఖాని,
ఆఢ్యాదివ ప్రాపణికాదజస్రం
జగ్రాహ రత్నాన్యమితాని లోకః. 11

యత ఇతి. పరార్థ్యాని శ్రేష్ఠాని అనూనైః మహద్భిః భూరిభిః ప్రభూతైః 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్యం భూరీ' త్యమరః. ప్రస్థైస్సానుభిః మానవిశేషైశ్చ. 'ప్రస్థోఽ స్త్రీ సానుమానయో' రిత్యమరః. ముహుః భృతాః సంభృతాని మితాని చ ఉచ్ఛిఖాన్యు

ద్రక్షీని అమితాన్యపరిమితాని రత్నాని యత్రశైలాత్ ఆఢ్యాత్ ధనికాత్ 'ఇభ్య ఆఢ్యో ధనీ స్వామీ'త్యమరః. ప్రపణో వ్యవహారః ప్రయోజనమస్య ప్రాపణికో వణిక్ తదస్య ప్రయోజనమితి ఠక్ప్రత్యయః. 'పణ్యాజీవాః ప్రాపణికా వైదేహా సైగమాశ్చతే, వణిజ' ఇతి వైజయంతీ. తస్మాదివ అజస్రం ముహుః లోకో జనః జగ్రాహ ఉపమాలంకారః.

అఖిద్యతాసన్న ముదగ్రతాపం రవిం దధానేప్యరవిందధానే,
భృంగావళీ యస్య తటే నిపీతరసా నమత్తామరసాన మత్తా. 12

అఖిద్యతేతి. ఆసన్నమాసన్నత్వాత్సన్నిహితం అతఏవ ఉదగ్రతాపం దుస్సహతపం రవిం దధానేన అరవిందధానేరవిమదధానఇతివిరోధః. అరవిందానాం ధానే నిధానఇతి పరిహారః ధీయంతేస్మిన్నితిధానం, అధికరణేల్యుట్. శబ్దశ్లేషమూలోవిరోధాలఙ్కారః. యస్య గిరేః తటే నిపీతరసా నితరాం పీతమకరందా,నమంతి తామరసాని పంకేరుహాణి యయాభారభూతయా సా నమత్తామరసా 'పఙ్కేరుహంతామరస మి'త్యమరః. అతఏవ మత్తా భృంగావళీ నాఖిద్యత నఖిద్యతేస్మ, ఖిదేర్దైవాదికాత్కర్తరి లఙ్. అత్యంతసూర్యసన్నిధానేపి అరవిన్దాకరవిహారాన్మధుకరా దినకరకరాత్తాపంనాపురిత్యర్థః.

యత్రాధిరూఢేన మహీరుహోచ్చై
రున్నిద్రపుష్పాక్షి సహస్రభాజా,
సురాధిపాధిష్ఠిత హస్తిమల్ల
లీలాం దధౌ రాజతగండశైలః. 13

యత్రేతి. యత్రశైలే రజతస్య వికారో రాజతః 'ప్రాణిరజతాదిభ్యో'ఇత్యఞ్ ప్రత్యయః. సచాసౌగండశైలశ్చ. 'గండశైలాస్తుచ్యుతాః స్థూలోపలాగిరేరి' త్యమరః. ఉన్నిద్రాణి వికసితాని పుష్పాణ్యక్షీణీవేత్యుపమితసమాసః. తేషాం సహస్రంభజతీతితద్భాజా' అధిరూఢేన ఉచ్చైర్మహీరుహా వృక్షేణ సురాధిపేన దేవేంద్రేణ, అధిష్ఠితో యో హస్తిమల్ల ఇవ తస్యహస్తిమల్లస్య ఐరావతస్య లీలామివ లీలాం శోభాం దధౌ ఐరావతస్య ధావళ్యాదితి భావః. 'హస్తిమల్లోఽభ్రమాతంగే హస్తిమల్లోవినాయక' ఇతివిశ్వః. అత్ర లీలామివ లీలామితి సాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారః.

విభిన్నవర్ణా గరుడాగ్రజేన సూర్యస్య రథ్యాః పరితః స్ఫురన్త్యః,
రత్నైః పునర్యత్ర రుచారుచం స్వాం మానిన్యిరే వంశకరీరనీలైః. 14

విభిన్నేతి. గరుడాగ్రజేనారుణేన, విభిన్నవర్ణాః అన్యథాకృతవర్ణాః అరుణిమానమాపాదితా ఇత్యర్థః. సూర్యస్య సంబంధినః రథంవహంతీతిరథ్యాః రథాశ్వాః

తద్వ్యాహతిరథయుగప్రాసంగ మితి యుత్ప్రిత్యయః, యత్ర శైలే వంశకరీరనీలైః, వంశాంకురశ్యామలైః రత్నైర్మరకతైరిత్యర్థః. 'వంశాంకురే కరీరోఽస్త్రీ'త్యమరః. వంశశబ్దస్య అమ్లానతా హేతోరలూనతా ప్రతిపత్త్యర్థత్వాదపౌనరుక్త్యం అతఏవ ఏకార్థపదమప్రయోజ్యమిత్యుక్త్వా కరికలభకర్ణావతంసాదిషు ప్రతిపత్తి విశేషకరేషు న దోషఇత్యాహవామనః. విశేషశ్చేదితి పరితః స్ఫురంత్యా రుచా స్వప్రభయాకరణేన పునః స్వాం రుచం నిజహారితవర్ణమేవ ఆనిన్యిరే ఆనీతాః, నయతేర్ద్వికర్మకత్వాత్ ప్రధానేకర్మణి లిట్. 'ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయేలాదీనాహుర్ద్వికర్మణా' మితి వచనాత్. అత్ర విభిన్నవర్ణాఇత్యేకః తద్గుణః, రథ్యానాం స్వగుణత్యాగేన గరుడాగ్రజగుణగ్రహణాత్ పునస్తత్త్యాగేన మరకతగుణగ్రహణాత్ అపరస్తద్గుణః, తదుపజీవీతి సజాతీయయోస్సంకరః. తేన గిరేః సూర్యమండల పర్యంతమౌన్నత్యం వస్తు వ్యజ్యతే. 'తద్గుణః స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరి' తి లక్షణాత్.

యత్రోజ్ఝితాభి ర్ముహురంబువాహై
స్సమున్నమద్భి ర్న సమున్నమద్భిః,
వనం బబాధే విషపావకోత్థా
విపన్నగానా మవిపన్నగానామ్. 15

యత్రేతి. యత్ర శైలే సమున్నమద్భిస్సముత్పతద్భిః అంబువాహైరుజ్ఝితాభిః అద్భిర్ముహుః సమున్నం సమ్యగున్నం క్లిన్నం సిక్తమిత్యర్థః. ఉందీ క్లేదనఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః. నుదవిదేత్యాదినా నిష్ఠానత్వం విపన్నగాః విగతసర్పాః నభవంతీత్యవిపన్నగాః సపన్నగాఇత్యర్థః. తేషామవిపన్నగానాం నగానాం వృక్షాణాం వనం విషపావకోత్థా విషాగ్నిసముత్థా విపదాపత్ నబబాధే నిత్యవర్షానుషంగాత్ విషాగ్నిక్షోభో వృక్షాణా మకించిత్కరఇతిభావః.

ఫలద్భి రుష్ణాంశుకరాభిమర్శా
త్కార్శానవం ధామ పతంగకాన్తైః,
శశంస యః పాత్రగుణా ద్గుణానాం
సంక్రాన్తి మాక్రాన్తగుణాతిరేకామ్. 16

ఫలద్భిరితి. యః శైలః ఉష్ణాంశుకరాభిమర్శాత్, అర్కకరసంపర్కాత్ కృశానోరిదం, కార్శానవం ఆగ్నేయం ధామ తేజః, ఫలద్భిః ఉద్గిరద్భిః అర్కకరసామర్థ్యాభివ్యంజకైరితి భావః. పతంగకాంతైస్సూర్యకాంతైః దృష్టాంతభూతైరితి భావః. గుణానాం సంక్రాంతిం అన్యత్రగుణసంక్రమణం సంక్రాంతగుణానిత్యర్థః. పాత్రగుణాదాధారగుణసహకారాత్ ఆక్రాంతః ప్రాప్తః గుణాతిశకః కార్యవిశేషాధానరూపోగుణోత్కర్షో యస్యాస్తాం శశంస ప్రతిపాదయామాస, అర్కత్విషాం సర్వత్రసంక్రమణావిశేషేపి సూర్యకాంతేష్వేవ జ్వలనజననదర్శనాత్సర్వత్రాపి సంక్రమ్యకారిణాం గుణానా

కారాత్కార్యవిశేషాధాయకత్వమితి నిశ్చయోత్రైవజాయతఇత్యర్థః. తతశ్చసహకార శక్తివిరహిణీ సహజశక్తిరనుపకారిణీతి భావః. వృత్త్యనుప్రాసోఽలంకారః.

దృష్టోఽపిశైల స్సముహుర్మురారేరపూర్వవద్విస్మయమాతతాన,
క్షణేక్షణే య న్నవతాముపైతి తదేవ రూపం రమణీయతాయాః.

దృష్టఇతి. ముహుర్దృష్టోఽపి సశైలః, మురారేః అపూర్వేణాదృష్టపూర్వేణ తుల్యం అపూర్వవత్ 'తేనతుల్యంక్రియాచేద్వతిరి'తివతిప్రత్యయః. విస్మయమాతతాన, అతిరమణీయత్వాదితిభావః. తథాహి—క్షణేక్షణేప్రతిక్షణం వీప్సాయాంద్విర్భావః. నవతాం అపూర్వవద్భావం ఉపైతీతియత్, తన్నవతోపగమనమేవరమణీయతాయా రూపం స్వరూపం లక్షణమిత్యర్థః. అత్రరమణీయత్వలక్షణస్య వాక్యార్థస్యవిస్మయేహేతుత్వసమర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

ఉచ్చారణజ్ఞోఽథ గిరాం దధాన ముచ్చారణత్పక్షిగణాస్తటీస్తమ్,
ఉత్కన్ధరం ద్రష్టు మవేక్ష్య శౌరి ముత్కన్ధరందారుక ఇత్యువాచ.

ఉచ్చారణజ్ఞ ఇతి. అథహరివిస్మయానంతరం గిరాం వాక్యానాం ఉచ్చారణం జానాతీత్యుచ్చారణజ్ఞః ఉక్తికుశలః, 'ఆతోనుపసర్గేక' ఇతి కప్రత్యయః. 'ఇగుపధే'త్యాదినా అకారాదనుపసర్గాత్కర్మోపపదో భవతివిప్రతిషేధేనేతివచనాత్, దారుకః కృష్ణసారథిః ఉచ్చాః ఉన్నతాః రణంతః శబ్దాయమానాః పక్షిగణాః యాసు తాః రణత్పక్షిగణాః తటీర్దధానం (తంపూర్వోక్తం) ధరతీతిధరంపర్వతం పచాద్యచ్. 'అహార్యధరపర్వతా' ఇత్యమరః. ద్రష్టుం ఉత్కముత్సుకం 'ఉత్కఉన్మనా'ఇతినిపాతః. ఉత్కంధరం ఔత్సుక్యాదున్నమితకంధరం తంశౌరిం, అవేక్ష్య ఇతి వక్ష్యమాణ ప్రకారేణ వాచమువాచ నహీంగితజ్ఞోఽవసరేఽవసీదతీతిభావః.

ఇతఃప్రభృతియమకానంతరశ్లోకేషు వసంతతిలకావృత్తం నియమేనాహ.—

ఆచ్ఛాదితాయతదిగమ్బరముచ్చకైర్గా
మాక్రమ్య సంస్థిత ముదగ్రవిశాలశృంగమ్,
మూర్ధ్ని స్ఫురత్తుహినదీధితికోటిమేన
ముద్వీక్ష్య కో భువి న విస్మయతే గిరీశమ్. 19

ఆచ్ఛాదితేతి. ఆచ్ఛాదితాన్యావృతాని, ఆయతాని దీర్ఘాణి దిశః అంబరంఖంచ దిగంబరాణియేనతం అన్యత్రఆచ్ఛాదితం వసితంఆయతందిగేవాంబరంవాసోయేనతంత థోక్తం ఉచ్చకైరున్నతాం గాం భువం ఆక్రమ్యవ్యాప్యసంస్థితంతథాఉదగ్రాణి ఉన్నతాని విశాలానిచశృంగాణి, శిఖరాణి యస్య తం అన్యత్రతూదగ్రేవిశాలేశృంగేవిషాణేయస్యతంఉచ్చకైరున్నతంగాంవృషభం ఆక్రమ్యఅధిష్ఠాయ సంస్థితమిత్యర్థః.

‘శృంగంవిషాణేశిఖరే’ఇతి, ‘గావః స్వర్గేవృషభేరశ్మౌవజ్రేచంద్రమసిస్మృతః. అర్జునేనేత్ర దృగ్బాణభూ వాగ్వారిషు గౌర్మతే’తి చ విశ్వః. మూర్ధ్నిశిఖరే అన్యత్ర శిరసిస్ఫురంతీతుహినదీధితేః ఇందోః కోటిః రశ్మిఃకళాచయస్యతం ఏవం గిరీశం గిరిశ్రేష్ఠం రైవతకంకైలాసనాథమీశ్వరం చోద్వీక్ష్య భువి కః న విస్మయతే సర్వోఽపివిస్మయేత ఇత్యర్థః. నేయంతుల్యయోగితా, ప్రకృతాప్రకృతవిషయే తదనుత్థానాత్. నాపిసమాసోక్తిః, తస్యాః విశేషణసామ్య జీవితత్వాత్. నాపిశ్లేషః, ఉభయశ్లేషవిశేష్యశ్లేషాయోగాత్. తస్మాత్ప్రకరణికార్థమాత్రపర్యవసితాభిధావ్యాపారేణాపిశబ్దేన అర్థాంతరధీకృద్ధ్వనిరేవేత్యాహుః తదుక్తంకావ్యప్రకాశే—‘అనేకార్థస్యశబ్దస్య వాచకత్వేనియంత్రితే, సంయోగాద్యైరవాచ్యార్థధీకృద్వ్యాపృతిరంజన మి’తి వృత్తలక్షణంతు— ‘ఉక్తావసంతతిలకా తభజాజగౌగః’ ఇతి.

ఉదయతి వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జా
వహిమకరే హిమధామ్ని యాతి చాస్తమ్,
వహతి గిరి రయం విలంబిఘంటా
ద్వయపరివారిత వారణేంద్రలీలామ్. 20

ఉదయతీతి. వితతాః ఊర్ధ్వాశ్చ, రశ్మిరజ్జవో రజ్జవఇవ రశ్మయోయస్యతస్మిన్ వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జౌ అహిమకరే సూర్యే ఉదయతి ఉదయమానేసతి + ‘అయగతా వి’తి స్వరితేతం కేచిదిచ్ఛంతి. తతశ్శతరిసప్తమీ. తథా వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జౌహిమధామ్నిచంద్రేచ అస్తంయాతిఅస్తమయమానేసతి, యాతేశ్శతరిసప్తమీ. అయంగిరిఃవిలమ్బినాఘంటాద్వయేన పరివారితస్య పరివేష్టితస్య వారణేంద్రస్య లీలామివ లీలాం శోభాం వహతి, అత్రలీలామివ లీలామితిసాదృశ్యాక్షేపాన్నిదర్శనా, తయా సూర్యాచంద్రమసావస్యకుక్షిసమానకక్ష్యావిశ్రాన్తావితి మహదౌన్నత్యం వస్తువ్యజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం. ‘అయుజినయుగరేఫతోయకారోయుజిచనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రా’.

వహతి యః పరితః కనకస్థలీ
స్సహరితాలసమాననవాంశుకః,
అచల ఏష భవానివ రాజతే
సహరితాళసమాననవాంశుకః. 21

వహతీతి. లసమానాః దీప్యమానాః నవా అంశవోయస్యసః లసమాననవాంశుకః, శైషికఃకప్ప్రత్యయః. యోఽచలః సహరితాః సదూర్వాః ‘హరితేతి. చదూర్వాయాం హరిద్వర్ణయుతేఽన్యవది’ తివిశ్వః. కనకస్యస్థలీఃస్వర్ణభూమీః, ‘జానపదే’త్యాదినా అకృత్రిమార్థేఙీప్. పరితోవహతి సఏషోఽచలః హరితాళేన ఋర్జూరేణ సమానఃనవమం శుకంవాసోయస్యసః హరితాళసమాననవాంశుకః పీతాంబరోభవానివ రాజతే ద్రుతవిలమ్బితవృత్తం. ‘ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌభరా వి’తి లక్షణాత్,

పాశ్చాత్యభాగమిహ సానుషు సన్నిషణ్ణాః
పశ్యంతి శాంతమలసాంద్రతరాంశుజాలమ్,
సంపూర్ణలబ్ధలలనాలపనోపమాన
ముత్సంగసఙ్గిహరిణస్య శశాఙ్కమూర్తేః. 22

పాశ్చాత్యేతి. ఇహాద్రౌ సానుషు సన్నిషణ్ణాః స్థితాః జనా ఇతి శేషః. శాన్తమలం కలంకస్య పురోవర్తిత్వాన్నిష్కళఙ్కం అతఏవసాంద్రతరం అంశుజాలంయస్యతం, అతఏవసంపూర్ణం యథాతథాలబ్ధం లలనాలపనోపమానం స్త్రీముఖసాదృశ్యం యేనతం. 'ఆననంలపనంముఖమి' త్యమరః. కుతః ఉత్సంగసఙ్గిహరిణస్య అంకస్థితమృగస్య శశాంకాన్మృగచిహ్నో మూర్తిర్యస్యతస్యశశాంకమూర్తేశ్చంద్రస్య పశ్చాద్భవః పాశ్చాత్యః 'దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్య గి'తి త్యక్, సచాసౌభాగశ్చతం పాశ్చాత్యభాగం పృష్ఠదేశం పశ్యంతి, జనాఃచంద్రస్యాధఃస్థిత్వా అకళఙ్కంచంద్రోపరిభాగందదృశురిత్యర్థః. పాశ్చాత్యభాగదర్శనాతిశయోక్త్యా తాదృగౌన్నత్యధ్వనిః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

కృత్వా పుంవత్పాతముచ్చైర్భృగుభ్యో
మూర్ధ్ని గ్రావ్ణాం జర్ఝరా నిర్ఝరౌఘాః,
కుర్వంతి ద్యాముత్పతంతః స్మరార్త
స్వర్లోకస్త్రీగాత్రనిర్వాణ మత్ర. 23

కృత్వేతి. అత్రాద్రౌ నిర్ఝరౌఘాః, గిరినదీప్రవాహాః. 'ప్రవాహోనిర్ఝరోఝర' ఇత్యమరః. చూతవృక్షాదివత్సామాన్యవిశేషభావాదపునరుక్తిః. పుంవత్ పుంభిః తుల్యం. 'తేనతుల్య' మితి వతిప్రత్యయః, ఉచ్చైః భృగుభ్య స్తటేభ్యః. 'ప్రపాతస్తుతటో భృగు'రి త్యమరః. గ్రావ్ణాం శిలానాం మూర్ధ్ని పాతం కృత్వా పతిత్వా జర్ఝరాః శకలీభూతాః ద్యా మాకాశం ప్రత్యుత్పతంత స్సంతః స్మరార్తానాం స్వర్లోకస్త్రీణాం ఖేచరీణాం అప్సరసాం గాత్రనిర్వాణ మంగనిర్వృతిం కుర్వంతి 'అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణం ప్రవిధీయత' ఇతి విహితభృగుపాతానాం పుంసాం స్వర్లోకగామినా మిహోపమానత్వం. శాలినీవృత్తమ్. 'శాలి న్యుక్తా మ్తౌ తగౌ గోబ్ధిలోకైరి' తి లక్షణాత్.

స్థగయంత్యమూః శ్యమితచాతకార్తస్వరాః
జలదా స్తటిత్తులితకాంతకార్తస్వరాః,
జగతీ రిహ స్ఫురితచారుచామీకరాః
సవితుః క్వచి త్కపిశయన్తి చామీకరాః. 24

స్థగయంతీతి. ఇహాద్రౌ క్వచిదమూర్జగతీః భూమీః. 'జగతీభువనేభూమావి' తి విశ్వః. శమితాశ్చాతకానాం ఆర్తస్వరాః దీనస్వరాయైస్తే శమితచాతకార్తస్వరాః 'సర్వంసహాపతితమంబునచాతకానా మి'తి, భూగతస్య తేషాం విషత్వాత్ అథామాంబుదానేనైవోజ్జీవయంతీత్యర్థః. కించ తటిద్భిః తులితానిఉపమితానికాంతాని కార్తస్వరాణి సువర్ణాని యైస్తే తటిత్తులితకాంతకార్తస్వరాః తటితాం స్ఫురణే తేషామపి తద్వత్ స్ఫురణాదితి భావః. తే జలదా మేఘాః స్థగయంతి. ఛాదయంతి స్థగ ఆచ్ఛాదనే చౌరాదికః క్వచిత్ స్ఫురితాస్యుల్లసితాని చారూణి చామీకరాణి సువర్ణాని యైస్తే స్ఫురితచారుచామీకరాః అమీ సవితుః కరాఃఆతపాశ్చ కపిశయంతి కపిశాఃకుర్వంతి క్వచిద్వృష్టిః క్వచిదాతపశ్చేతిమహదాశ్చర్యమితిభావః. శాక్వరపథ్యావృత్తం. (సయుతాశరైర్జసయతీతుపథ్యాలగౌ) సజసాయతౌచసహ గేన పథ్యామతా.

ఉత్క్షిప్తముచ్ఛ్రితసితాంశుకరావలమ్బై
రుత్తమ్భితోడుభిరతీవతరాం శిరోభిః,
శ్రద్ధేయనిర్ఝరజలవ్యపదేశమస్య
విష్వక్తటేషు పతతి స్ఫుటమంతరిక్షమ్. 25

ఉత్క్షిప్తమితి. ఉచ్ఛ్రితాస్సితాంశోశ్చంద్రస్యకరాఃఅంశవోహస్తాశ్చ అవలంబో యేషాంతైః ఉత్తమ్భితాన్యవలంబితాని ఉడూనియైస్తైః ఉడూనిచావష్టభ్యేత్యర్థః. శిరోభిశ్శిఖరైర్మస్తకైశ్చ అతీవతరాం భృశతరం అతీవశబ్దాద్భృశార్థాదవ్యయాదామ్ ప్రత్యయః. ఉత్క్షిప్తముద్యమ్య ధృతం అంతరిక్షం శ్రద్ధేయః సాదృశ్యాద్విశ్వసనీయః నిర్ఝరజలమితివ్యపదేశో వ్యవహారోయస్యతత్ దృఢతరాం నిర్ఝరజలధియం కుర్వదిత్యర్థః. అస్యాద్రేః తటేషు విష్వక్సమంతాత్ పతతి స్ఫుటం సత్యం. ఇందుకరానుడూనిచావష్టభ్య శిరోభిర్ధ్రియమాణమపి దుర్ధరత్వాద్భ్రశ్యదంతరిక్షమేవేదం నతు జలం సాదృశ్యాత్తువ్యపదేశోదుర్వారఇతి సర్వతః పాతితానిర్ఝరజలంచోత్ప్రేక్ష్యతే తేనోత్సేధవిస్తారావస్యవ్యజ్యేతే.

ఏకత్ర స్ఫటికతటాంశుభిన్ననీరా
నీలాశ్మద్యుతిభిదురామ్భసోఽపరత్ర,
కాలిందీజలజనితశ్రియశ్శ్రయన్తే
వైదగ్ధీమిహ పరితస్సురాపగాయాః. 26

ఏకత్రేతి. ఏకత్ర ఏకస్మిన్ భాగే స్ఫటికస్య యత్తటం తస్యాంశుభిః భిన్ననీరాః మిశ్రోదకాః శుభ్రజలాఇత్యర్థః. అపరత్ర అపరస్మిన్ భాగే నీలాశ్మనాం ఇంద్రనీలానాం ద్యుతిభిః భిదురాణి మిశ్రాణి. అమ్భాంసియాసాంతాః నీలసలిలాఇత్యర్థః ఇహాద్రౌ పరితః కళిందస్యాద్రేరపత్యంస్త్రీ కాళిందీ యమునా. 'కాళిందీసూర్యతనయా

యమునాశమనస్వసే' త్యమరః. తస్యాః జలైః జనితాశ్రీః శోభాయస్యాస్తస్యాః తత్సంగతాయాఇత్యర్థః సురాపగాయా గంగాయాఃవైదగ్ధీం శోభాంశ్రయంతేభజంతి విదగ్ధస్యభావోవైదగ్ధీ 'గుణవచనే'త్యాదినా ష్యఞ్ ప్రత్యయః. షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్. సోపిషిత్త్వస్య బాహులకత్వాదిహవైకల్పికః అతఏవ వ్యాఘ్రః షిత్కరణాదీకారోబహులమితి వామనః అత్రసితాసితమణిగుణగ్రహణాత్సరితాం యమునాసంగత గంగాశోభాసాదృశ్యాక్షేపా త్తద్గుణోత్థాపితా నిదర్శనా. ప్రహర్షిణీవృత్తమ్, 'మ్నౌ జ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్.'

ఇత స్తతో౽స్మి న్విలస న్తి మేరో స్సమానవప్రే మణిసానురాగాః.
స్త్రియశ్చ పత్యౌ సురసున్దరీభి స్సమానవప్రేమణిసానురాగాః 27

ఇతఇతి. మేరోః సమానవప్రే తుల్యప్రస్థే అతఏవాస్మిన్నద్రౌ ఇతస్తతః మణిసానురాగాః రత్నతటకాంతయోవిలసంతి ప్రసరంతి, కించ నవం ప్రేమయస్య తస్మిన్నవప్రేమణి పత్యౌ అనురాగేణసహావర్తంత ఇతిసానురాగాః సురసుందరీభిస్సమాః సరూపాః స్త్రియశ్చ ఇతస్తతః సర్వత్రవిలసంతి, క్రీడంతి అన్యోన్యానురాగిణోభిరూపాశ్చేహవిలాసిన స్తదనురూపాణివిహారస్థానానిచసంతీతిభావః.

ఉచ్చైర్మహారజతరాజివిరాజితాసౌ
దుర్వర్ణభి త్తి రిహ సాన్ద్రసుధాసవర్ణా,
అభ్యేతి భస్మపరిపాండురితస్మరారే
రుద్వహ్నిలోచనలలామలలాటలీలామ్. 28

ఉచ్చైరితి. ఇహాద్రౌ సాంద్రయా సుధయా లేపనవిశేషేణ అమృతేనవా సవర్ణాసమానవర్ణా, 'జ్యోతిర్జనపదే'త్యాదినాసమానస్యసభావః 'లేపభేదే౽మృతేసుధే'తి వైజయంతీ. మహారజతరాజివిరాజితా కాంచనరేఖా శోభితా అసౌపురోవర్తినీ ఉచ్చైరున్నతా దుర్వర్ణభిత్తిరజతభిత్తిః. 'దుర్వర్ణంరజతంరూప్యం మహారజతకాంచనే' ఇతిచామరః. భస్మనా పరిపాండురితస్య పాండూకృతస్యస్మరారేః ఉద్వహ్నిరుద్గతార్చిర్లోచనమేవ లలామం భూషణంయస్యతస్యలలాటస్య లీలామివ లీలాంశోభాం అభ్యేతి భజతి. నిదర్శనాలఙ్కారః. 'లలామంపుచ్ఛపుండ్రాశ్వభూషాప్రాధాన్యకేతుష్వి' త్యమరః.

అయ మతిజగతోః ప్రకామగుర్వీ
రలఘువిలమ్బిపయోధరోపరుద్ధాః,
సతత మసుమతా మగమ్యరూపాః
పరిణతదిక్కరికా స్తటీ ర్బిభర్తి. 29

అయమితి. అయంగిరిః అతిజరఠాః అతికఠినాః అతిజరతీశ్చ. 'జరఠః కఠినే జీర్ణే' ఇతి వైజయంతీ. ప్రకామం గుర్వీః శ్రేష్ఠాః స్థూల్యాస్సుర్భరాశ్చ ప్రకామగుర్వీః. 'గురుస్తుగీష్పతౌ శ్రేష్ఠేగురౌ పితరిదుర్భర' ఇతి శబ్దార్ణవే. 'విస్పష్టపటువత్ మయూరవ్యంసకాదయశ్చే'తి సమాసః. అలఘుభిః విలంబిభిః లంబమానైశ్చ పయోధరైః శ్లేషైః స్తనైశ్చ ఉపరుద్ధాః ఆవృతాః నిబద్ధాశ్చ. 'స్త్రీస్తనాబ్దౌపయోధరా' విత్యమరః. సతతంసర్వదాఅసుమతాంప్రాణభృతాం అగమ్యరూపాః అత్యున్నతత్వాద్దురారోహస్వరూపాః అన్యత్ర వృద్ధత్వాద్గమనానర్హవిగ్రహాః 'త్యజేదంత్యకులోద్భూతాం వృద్ధ స్త్రీం కన్యకాంతథే'తి గమననిషేధాదితి భావః. పరిణతాః తిర్యగ్దంతప్రహారిణః దిక్కరిణో దిగ్గజాః యాసు తాః పరిణతదిక్కరికాః 'తిర్యగ్దంతప్రహారస్తు గజఃపరిణతో మత' ఇతి హలాయుధః. 'ఇనఃస్త్రియా మి'తిసమాసాంతః కప్రత్యయః. అన్యత్ర పరిణతాః కిణీభూతాః జశో దంతక్షతవిశేషాః కరికాః నఖవ్రణాశ్చ యాసాం తాః 'దిగ్ఘట్టంవర్తులాకారంకరికానఖలేఖికే'తి యాదవః. తటీః బిభర్తి అత్ర ప్రకృత తటీవిశేషణమహిమ్నా అప్రాకృతవృద్ధాంగనాప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలఙ్కారః. పుష్పితాగ్రావృత్తం ఉక్తమ్.

ధూమాకారం దధతి పుర స్సౌవర్ణే
వర్ణేనాగ్నే స్సదృశితటే పశ్యామీ,
శ్యామీభూతాః కుసుమసమూహేఽలీనాం
లీలా మాలీ మిహ తరవో బిభ్రాణాః. 30

ధూమేతి. ఇహాద్రౌ పురోఽగ్రే వర్ణేన అగ్నేస్సదృశి సమానే అగ్నిసమానవర్ణ ఇత్యర్థః సౌవర్ణే సువర్ణవికారే తటే కుసుమసమూహే లీనాం స్థితాం 'ల్వాదిభ్యశ్చే'తి నిష్ఠానత్వం, అలీనాం భృంగాణాం, ఆలిం ఆవళీం, బిభ్రాణాః అతఏవ శ్యామీభూతాః అమీ తరవః ధూమాకారం ధూమసామ్యం, దధతి త్వం పశ్య స్వర్ణతటమగ్నివద్భాతి స్వర్ణతటే శ్యామాస్తరవో ధూమవద్భాంతీత్యుపమాలఙ్కారః. జలధరమాలావృత్తమ్. తల్లక్షణంతూక్తమ్ — 'అబ్ధ్యంగైస్స్యాజ్జలధరమాలామ్భౌస్మావి'తి లక్షణాత్.

వ్యోమస్పృశః ప్రథయతా కలధౌతభిత్తీ
రున్నిద్రపుష్పచణచంపకపింగభాసః,
సౌమేరవీ మధిగతేన నితమ్బశోభా
మేతేన భారత మిళావృతవద్విభాతి. 31

వ్యోమేతి. వ్యోమస్పృశః అభ్రంకషాః ఉన్నిద్రైః వికసితైః పుష్పైర్విత్తాః ఉన్నిద్రపుష్పచణాః 'తేన విత్తశ్చుంచుప్చణపా వి'తిచణప్ప్రత్యయః. తేచ తేచమ్పకా

శ్చ తద్వత్పింగభాసః పిఙ్గళవర్ణాః కలధౌతభిత్తీః, కనకకుడ్యాని. 'కలధౌతంరూప్యహేమ్నోరి' తి విశ్వః ప్రథయతా, ప్రకటయతా, అతఏవ సామేరవీం,సుమేరుసంబన్ధినీం, నితంబశోభాంకటకలక్ష్మీం, అధిగతేనప్రాప్తవతా 'గత్యర్థాకర్మకే' త్యాదినాగమేఃకర్తరిక్తః. ఏతేనగైవతకాద్రిణా,భరతస్య రాజ్ఞ ఇదంభారతం,భారతాఖ్యంవర్షంభరతఖండమిత్యర్థః. 'స్యాద్వర్షోఽస్త్రీలోకధాత్ర్యంశేవత్సరేవర్షమస్త్రియామి' త్యమరః. ఇళావృతవదిళావృతవర్షమివవిభాతీత్యుపమా. నవఖండస్య జమ్బూద్వీపస్య హిమాద్రేర్దక్షిణభూఖండం హైమవతాపరనామకం భారతంవర్షంతస్యైవసుమేరుయోగాత్సౌమేరవాపరాఖ్యం మధ్యఖండం ఇళావృతవర్షం అతఏవ 'నామ్నేదంభారతంవర్షంహిమాద్రేస్తచ్చదక్షిణమ్, తేనహైమవతంనామపరేష్వేవ్యమున్నయేత్,'ఇళావృతంసౌమేరవంసుమేరోఃపరతోఽహితమి' తి వైజయంతీ.

రుచిరచిత్రతనూరుహశాలిభిః
ప్రచలితైః పరితః ప్రియకవ్రజైః,
వివిధరత్నమయైః ప్రతిభాత్యసా
వవయవైరివ జంగమతాం గతైః. 32

రుచిరేతి. అసౌగిరిః రుచిరైరుజ్జ్వలైశ్చిత్రైర్నానావర్ణైస్తనూరుహైర్లోమభిశ్శాలంతఇతితథోక్తైః, పరితః ప్రచలితైఃసంచలద్భిః ప్రియకాః కంబళప్రకృతయోమృగవిశేషాః. 'ప్రియకోలోమభిర్యుక్తోమృదుశ్చమసృణైర్ఘనైరి'తి వైయజన్తీ. తేషాం వ్రజైః సమూహైః జంగమతాం చరిష్ణుతాం గతైర్వివిధరత్నమయైః అవయవైస్స్వాంగైరివ ప్రతిభాతీత్యుత్ప్రేక్షా. ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్.

కుశేశయై రత్ర జలాశయోషితా
ముదా రమంతే కలభా వికస్వరైః,
ప్రగీయతే సిద్ధగణైశ్చ యోషితా
ముదారమంతే కలభావికస్వరైః. 33

కుశేశయైరితి. అత్రాద్రౌ, జలాశయోషితాః జలాశయేషు హ్రదేషు ఉషితావసంతః'గత్యర్థాకర్మకే'త్యాదినావసేఃకర్తరిక్తః. సంప్రసారణం. 'మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చే' తిచకారాద్వర్తమానార్థతా. కలభాః త్రింశద్వర్షాః కరిణః. 'త్రింశద్వర్షస్తుకలభోవికోఽవింశతివార్షిక' ఇతి వైజయంతీ. వికస్వరైః వికసనశీలైః'స్థేశభాసపిసకసోవరచ్'. కుశేశయైశ్శతపత్రైః. 'శతపత్రంకుశేశయమి' త్యమరః. ముదా ప్రీత్యారమంతే క్రీడంతి, కరివిహారార్హాణాంకమలాకరాణా మయమాకరఇతిభావః. కించకలాఅవ్యక్తమధురాః వికారోమానసోభావః సప్రయోజనమేషాంభావికాః ఉద్దీపకరా

ఇత్యర్థః కలాభావికాశ్చస్వరాష్షడ్జాదయో యేషాం తైః కలభావికస్వరైః సిద్ధగణైస్సురసంస్థైః యోషితాంస్వస్త్రీణాం, అంతే సమీపే ఉదారముచ్చైః ప్రగీయతే భూస్వర్గోఽయమితి భావః.

ఆసాదితస్య తమసా నియతే ర్నియోగా
దాకాంక్షతః పున రపక్రమణేన కాలమ్,
పత్యు స్త్విషా మిహ మహౌషధయః కళత్ర
స్థానం పరై రనభిభూతమమూ ర్వహ న్తి. 34

ఆసాదితస్యేతి. ఇహాద్రావముష్మిన్ మహౌషధయః నియతేర్నియోగాత్. అస్మిన్ కాలే అస్తమయఇతిదైవశాసనాత్ తమసాఅంధకారేణ తత్ప్రియేణ వ్యసనేనచఆసాదితస్యాక్రాంతస్యపునరపక్రమణేన పునరావృత్త్యా కాలంసమాగమకాలం ఆకాంక్షతః పునరాగతస్యసంగంతుమిచ్ఛతఇత్యర్థః. త్విషాంపత్యుస్సూర్యస్య సంబంధిపరై స్తేజోఽంతరైః పురుషాంతరైశ్చ అనభిభూతమతిరస్కృతం అనుపహతం చ కళత్రస్థానంకళత్రభూతా నాంత్విషాంస్థానం వహంతి స్థితింనిర్వహంతీత్యర్థః. స్త్రీణాం స్త్రీష్వేవ రక్షణం కార్యమితి భావః. యథా కేనచిదాపదిన్యాసీకృతానికళత్రాణిసంరక్ష్య కాలాంతరేసాధ్వ్యస్తస్మైప్రయచ్ఛంతి తద్వదోషధయోఽపి త్విషః త్విషాంపత్యురర్పయంతీత్యర్థః. ఏతచ్చ తాసాంసూర్యాస్తమయే ప్రజ్వలనాదుదయే విపర్యయాచ్చోపచర్యతే. అత్రవిశేషణ సామ్యాదర్కాదీనామాపన్నాది సామ్యప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

వనస్పతిస్కంధనిషణ్ణబాల
ప్రవాళహస్తాః ప్రమదా ఇవాత్ర,
పుష్పేక్షణై ర్లమ్భితలోచకై ర్వా
మధువ్రతవ్రాతవృతై ర్వ్రతత్యః. 35

వనస్పతీతి. అత్రాద్రౌవనస్పతయోవృక్షాః. 'వనస్పతిర్వృక్షమాత్రేవినాపుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః, పతయశ్చస్ఫురంతితేషాంస్కంధేషు ప్రకాండేషు అంసేషుచ నిషణ్ణాస్సక్తాః బాలప్రవాళాః బాలపల్లవాహస్తాఇవయాసాంతాః తథోక్తాః మధూని వ్రతయన్తి భుంజతఇతిమధువ్రతాః మధుపాః తేషాం వ్రాతేన బృందేనవృతైః ఛన్నైః అతఏవ లంభితాః ప్రాపితాః లోచకాస్తారకాణి కజ్జలానివాయైస్తైర్వ్యాప్తైరివ స్థితై రిత్యుత్ప్రేక్షా ఇవార్థేవాశబ్దః తద్వదుత్ప్రేక్షాయాంచోక్తః, 'లోచకోమాంసపిండేస్యాదక్షితారేచకజ్జల' ఇతి విశ్వః. పుష్పైరీక్షణైరివ పుష్పేక్షణైః. ఉపలక్షితాః వ్రతత్యో లతాః ప్రమదాఇవలక్ష్యంతఇతిశేషః.'నప్రసిద్ధేక్రియాధ్యాహారదోష'ఇత్యాహ వామనః లింగాధ్యాహారేవ దితి,

విహగాః కదంబసురభా విహగాః
కలయంత్యనుక్షణ మనేకలయమ్,
భ్రమయ న్నుపైతి ముహు రభ్ర మయం
పవనశ్చ ధూత నవనీపవనః. 36

విహగాఇతి. కదంబైస్సురభిః సుగంధిః తస్మిన్ కదంబసురభావిహాద్రౌ విహగాః పక్షిణః అనుక్షణం ప్రతిక్షణం అనేకేబహువిధాః లయావిచ్ఛేదాయస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా, గాః వాచః, శబ్దానిత్యర్థః 'అర్జునేనేత్రదిగ్బాణభూవాగ్వారిషు గార్మతే'తి విశ్వః. కలయంతి కించధూతాని కమ్పితాని నవానినీపవనానికదమ్బకవనానియేన సః ధూతనవనీపవనః, 'తూలంచనీపప్రియకకదమ్బాస్తుహలిప్రియ' ఇత్యమరః. అయం పవనశ్చ ముహుః అభ్రం మేఘం భ్రమయన్ ఉపైతి. ప్రమితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరా సజసస్సైరుదితే'తి లక్షణాత్.

విద్వద్భి రాగమపరై ర్వివృతం కథంచి
చ్ఛ్రుత్వాపి దుర్గ్రహ మనిశ్చితధీభి రన్యైః,
శ్రేయాన్ ద్విజాతి రివ హన్తు మఘాని దక్షం
గూఢార్థ మేవ నిధి మన్త్రగణం బిభర్తి. 37

విద్వద్భిరితి. ఏషోఽద్రిః శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః ధారణపటుః ద్విజాతిర్బ్రాహ్మణ ఇవఆగమోనిధికల్పః మంత్రశాస్త్రంచసఏవపరంప్రధానంయేషాంతైరాగమపరైః విద్వద్భిః నిధీనాం మంత్రాణాఞ్చ సాధనవిశేషజ్ఞైః కథం చిద్వివృతంస్వరూపతః ప్రకాశితం నాస్తి నిశ్చితా ఇదమిత్థమితినిశ్చయాత్మికాధీర్యేషాం తైరనిశ్చితధీభిఃఅన్యైరరశాస్త్రజ్ఞైః శ్రుత్వాపిఇహనిధిరస్తి ఈదృక్షుహిమాసా మంత్రఇతిచ ఆప్తగురుముఖాదాకర్ణ్యాపి దుర్గ్రహందుస్సాధంఅఘాని దుఃఖానిపాపానిచహంతుందక్షంసమర్థం 'దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘ' మితి వైజయంతీ. గూఢస్సంవృతః అర్థోధనమభిధేయంచ యస్మిన్ తంగూఢార్థంనిధయోమంత్రాఇవ అన్యత్రనిధయఇవమంత్రాః నిధిమంత్రాః తేషాంగణంబిభర్తి ద్విజాతిర్మంత్రగణమివనిధిగణంఏషః బిభర్తీత్యుపమార్థః.

బిమ్బోష్ఠం బహుమనుతే తురంగవక్త్ర
శ్చుమ్బన్తం ముఖమిహ కిన్నరం ప్రియాయాః,
శ్లిష్యన్తం ముహు రితరోఽపి తం నిజస్త్రీ
ముత్తుంగ స్తనభరభఙ్గభీరుమధ్యామ్. 38

బిమ్బోష్ఠమితి. ఇహాద్రౌతురంగస్యవక్త్రమివవక్త్రం యస్య సః తురంగవక్త్రః దేవయోనివిశేషః సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహిర్వాచ్యః. సచోత్తరపదలో

పశ్చేతి ఉష్ట్రముఖవత్సమాసః. బిమ్బకల్పః ఓష్ఠోయస్యతద్బిమ్బోష్ఠమిత్యుపమాలఙ్కారః. 'ఓత్వోష్ఠయోస్సమాసేవే'తి పరరూపం. ప్రియాయాః ముఖంచుమ్బన్తం కిన్నరం మానుషముఖం అశ్వాంగం దేవయోనివిశేషం బహుగురుయుథాతథామనుతేఅవబుధ్యతే తురంగవక్త్రస్యచుమ్బనాసమ్భవాదితిభావః. ఇతరః కిన్నరోపిఉత్తుంగేన స్తనభరేణ యోభంగఃతస్మాద్భీరుః మధ్యోయస్యాస్తాంనిజస్త్రీంస్వస్త్రీం. వామ్ శసోరిత్యనేనవికల్పాదియజాదేశాభావః. ముహుః శ్లిష్యన్తం మానుషాఙ్గత్వాదాలింగన్తం తురంగవక్త్రం బహుమనుతేతురంగవపుషఃకిన్నరస్యఆశ్లేషాసమ్భవాదితిభావః. దుర్లభంహి ప్రియంభవతీతిరహస్యం. మధ్యస్యాభంగేపిభంగోక్తేరతిశయోక్తిః ఉపమయాసంసృజ్యతే. ప్రహర్షిణీవృత్తముక్తమ్.

యదేతదస్యానుతటం విభాతి
వనం తతానేకతమాలతాలమ్,
నపుష్పితాత్ర స్థగితార్కరశ్మా
వనన్తతానేకతమాలతాలమ్. 39

యదితి. అస్యాద్రేరనుతటంతటేషు 'విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః' తతాః విస్తృతాః అనేకేబహవః తమాలాఃతాలాశ్చయస్మిన్ తత్తథానేకతమాలతాలం యదేతత్పురోవర్తి వనంవిభాతి స్థగితార్కరశ్మౌతిరోహితాతపే అనంతతానేఅపారవిస్తారే అత్రవనే కతమాలతా కావాలతా అలమత్యన్తంన పుష్పితాసంజాతపుష్పానభవతీతి శేషః. సర్వాఅపి పుష్పితాఇత్యర్థః.

దన్తోజ్జ్వలాసు విమలోపలమేఖలాంతా
స్సద్రత్నచిత్రకటకాసు బృహన్నితమ్బాః,
అస్మిన్ వ్రజన్తి ఘనకోమలగణ్డశైలా
నార్యోఽనురూపమధివాసమధిత్యకాసు. 40

దన్తేతి. అస్మిన్ అద్రౌ దన్తాః నికుంజాః దశనాశ్చ 'దన్తోనికుంజేదశన' ఇతివిశ్వః. తైరుజ్జ్వలాసురుచిరాసు సద్రత్నైశ్చిత్రాణికటకానిసానూనివలయానిచయాసాం తాసు 'కటకంవలయేసానావి'తి విశ్వః. అధిత్యకాసుఊర్ధ్వభూమిషు 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్నాభూమిరూర్ధ్వమధిత్యకే'త్యమరః. 'ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నాసన్నారూఢయో'రితి అధిశబ్దాత్త్యకన్ప్రత్యయః. విమలోపలాః ఉజ్జ్వలశిలాః, ఉజ్జ్వలమణయోవా మేఖలాః కాఞ్చ్యః, నితమ్బభూమయశ్చ 'మేఖలాఖడ్గబన్ధేస్యాత్కాంచీశైలనితమ్బయో'రితి విశ్వః తాభిరన్తారమ్యాః. 'మృతావవసితేరమ్యేసమాప్తావన్తఇష్యత' ఇతిశబ్దార్ణవః. బృహన్తోనితమ్బాః కటిపశ్చాద్భాగాః శిఖరాణిచ యాసాంతాః 'నితమ్బోగోధసిస్కన్ధే శిఖరేపిశటేరధః' ఇతి విశ్వః. ఘనాః విపులాః కోమలాశ్శ్లక్ష్ణాః గండశైలాఃగండస్థలాని స్థూలోపలాశ్చ యాసాంతాః నార్యః అనురూపమిచ్ఛాసదృశంచ ఆత్మసదృశం అధి

వాసం వ్రజన్తి అత్ర నారీణామధిత్యకానాంచ ప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరాశ్లేషోత్థాపితాతుల్యయోగితా అతఏవోభయవిశేషణానిఉభయత్రవిభక్తివిపరిణామేనయోజ్యాని.

అనతిచిరోజ్ఝితస్య జలదేన చిర
స్థితబహుబుద్బుదస్య పయసోఽనుకృతిమ్,
విరళవికీర్ణవజ్రశకలా సకలా
మిహ విదధాతి ధౌతకలధౌతమహీ. 41

అనతీతి. ఇహాద్రౌ విరళం యథాతథా వికీర్ణాః ప్రసరణశీలాః వజ్రశకలాః శ్వేతహీరకఖండాని యస్యాం సా ధౌతాశుభ్రా కలధౌతమహీ రజతభూమిః జలదేన అనతిచిరోజ్ఝితస్యతత్కాలముక్తస్య శుభ్రస్యేతి భావః. చిరస్థితాః చిరస్థాయినః బహవశ్చబుద్బుదాః జలస్ఫోటాఃయస్మిన్ తత్ తస్యపయసోఽమ్భసః సకలాంఅనుకృతింసమగ్రసాదృశ్యం విదధాతి, అత్ర మేఘోజ్ఝితజలస్య చిరస్థితబుద్బుదాసంబంధేపి సంభావనయాసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. కురరీరుతవృత్తం. తల్లక్షణంతూక్తం 'వసుకురరీరుతం నజభజైర్లగయుగి'తిలక్షణాత్.

వర్జయంత్యా జనైస్సంగ మేకాన్తత
స్తర్కయంత్యా సుఖం సంగమే కాంతతః,
యోషయైషస్మరాసన్నతాపాంగయా
సేవ్యతే నేకయా సన్నతాపాంగయా. 42

వర్జయంత్యేతి. ఏకాంతతః ఏకాంతేరహసీత్యర్థః. కాంతతఃకాంతేన ప్రియేణ సహఉభయత్రాపి సార్వవిభక్తికస్తసిః సంగమేసతి సుఖంతర్కయంత్యాఉత్ప్రేక్షమాణయా విస్రంభవిహారమాకాంక్షమాణయేత్యర్థః అతఏవజనైస్సంగం వర్జయంత్యాపునః స్మరేణాసన్నతాపానిప్రాప్తజ్వరాణి అంగానియస్యాస్తయాస్మరాసన్నతాపాంగయా 'అంగ గాత్రకంఠేభ్య శ్చేతి వక్తవ్య మి'తి జీష్ వికల్పాదిహపక్షే టాప్. సన్నతౌ నమ్రావపాంగౌ యస్యాస్తయా సన్నతాపాంగయా స్మరతాపాత్కూణిత నేత్రాంతయా అనేకయాయోషయాఅనేకాభిర్యోషాభిరిత్యర్థః. జాతావేకవచనం 'స్త్రీయోషిదబలాయోషే'త్యమరః. ఏషోద్రిః సేవ్యతే, ఇచ్ఛావిహారస్థానానీహసంతీతిభావః స్రగ్విణీవృత్తం 'రైశ్చతుర్భిర్యుతా స్రగ్విణీసమ్మతా' ఇతి లక్షణాత్.

సంకీర్ణకీచకవనస్ఖలితైకవాల
విచ్ఛేదకాతరధియశ్చలితుం చమర్యః,

అస్మిన్ మృదుశ్వసనగర్భతదీయరంధ్ర
నిర్యత్స్వనశ్రుతిసుఖాదివనోత్సహాంతే. 43

సంకీర్ణేతి. అస్మిన్నద్రౌ సంకీర్ణాః మిథస్సందష్టాః కీచకాః వేణువిశేషాః. 'వేణవః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా' ఇత్యమరః. తేషాం వనేష్వలితస్య ఏకస్యవాలస్య ఏకరోమ్ణః విచ్ఛేదాత్ కాతరాత్రస్తాధీర్యాసాం తాః చమర్యః మృదుశ్వసనో మందమారుతః గర్భేయేషాం తేభ్యః తదీయరంధ్రేభ్యః కీచకవివరేభ్యః నిర్యతో నిర్గచ్ఛతః స్వనస్య శ్రుత్యా శ్రవణేనయత్సుఖం తస్మాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా చలితుం నోత్సహంతే వస్తుతస్తు వాలప్రియత్వాదితి భావః. శకధృషేత్యాదినాతుమున్ప్రత్యయః.

ముక్తం ముక్తాగౌర మిహ క్షీర మివాభ్రై
ర్వాపీష్వంతర్లీనమహానీలదళాసు,
శస్త్రీశ్యామై రంశుభి రాశు ద్రుతమంభ
శ్ఛాయా మచ్ఛా మృచ్ఛతి నీలీసలిలస్య. 44

ముక్తమితి. ఇహాద్రౌ అంతర్లీనాః మహానీలదళాః ఇంద్రనీలవిశేషఖండాః యాసు తాసు 'సింహళస్థాకరోద్భూతా మహానీలాస్తు తేమతాః' ఇతి భగవానగస్త్యః. వాపీషు దీర్ఘికాసు అభ్రైర్మేఘైః ముక్తం వృష్టం ముక్తాగౌరం మౌక్తికశుభ్రం, అతఏవక్షీరమివస్థితం అంభః శస్త్రీచ్ఛురికా 'స్యాచ్ఛస్త్రీచాసిపుత్రీచ ఛురికాచాసిధేనుకే'త్యమరః. 'బహ్వాదిభ్యశ్చే' తి జీష్. శస్త్రీవత్ శ్యామైః అంశుభిః అంతర్గతేంద్రనీలమరీచిభిః ఆశు ద్రుతం లోళితం ఛురితం సత్ నీలీసలిలస్య నీల్యాఖ్యౌషధిపత్రరసస్య 'నీలీకాలా క్లీతకికే'త్యమరః. అచ్ఛాం ఛాయాం కాంతిం ఋచ్ఛతి తత్సదృశీం ఛాయాం గచ్ఛతీత్యర్థః. అతో నిదర్శనాలంకారః. సచ ముక్తాగౌరం క్షీరమివ శస్త్రీశ్యామై రితి చోపమాత్రయేణ అంతర్లీనమహానీలదళాసు వాపీష్వితి పదార్థహేతుకకావ్యలింగేన అంశుభిః ద్రుత మితి తద్గుణేన చోత్థాపిత ఇత్యంగాంగిభావేన సంకరః. క్షీరమివేత్యనేన ఇంద్రనీలానాం శ్రైష్ఠ్యం సూచితం. 'క్షీరమధ్యే క్షిపే న్నీలం క్షీరంచే న్నీలతాం వ్రజేత్, ఇంద్రనీల మితి ఖ్యాత' మితి లక్షణసంభవాత్. తే చాత్ర నీలీరసోపమానేన తద్వర్ణా ఏవేతి సూచితమ్. నీలీరసనిభాః కేచిచ్ఛమ్ఖకంఠనిభాః పరఇత్యాదినా అగస్త్యరత్నశాస్త్రే తేషామేకాదశవిధచ్ఛాయాభిధానాదితి, మత్తమయూరవృత్తం 'వేదై రంధ్రైర్మ్రౌయసగా మత్తమయూర మి' తిలక్షణాత్.

యాం న యయౌ ప్రియ మన్యవధూభ్య
స్సారతరాగమనా యతమానమ్,
తేన సహేహ బిభర్తి రహస్స్త్రీ
సారతరాగ మనాయతమానమ్. 45

యేతి. ఇహాద్రౌ, అన్యవఘాభ్యః స్త్ర్యంతరేభ్యః పంచమీవిభక్తేఇతి పంచమీ. సారతరం శ్రేష్ఠతరం ఆగమనం యస్యాస్సా సారతరాగమనాశ్లాఘ్యసంగ మేత్యర్థః. యా స్త్రీయతమానం స్వప్రాప్త్యై ప్రయతమానం ప్రార్థయమానమిత్యర్థః. యతీ ప్రయత్నే. శానచ్, ప్రియంనయయా సాతథా ప్రతికూలాపి స్త్రీరహః తేన ప్రియేణసహ అనాయతమానం అదీర్ఘరోషం యథాభవతితథా, రతరాగంసురతాభిలాషం, బిభర్తి, అయమతి మానవతీరపి సద్యఏవోద్దీపయతీతి భావః. దోధకవృత్తం 'దోధకవృత్తమిదం భభభాగా వి'తి లక్షణాత్.

భిన్నేషు రత్నకిరణైః కిరణేష్విహేన్దో
రుచ్చావచై రుపగతేషు సహస్రసంఖ్యామ్,
దోషాపి నూన మహిమాంశు రసౌ కిలేతి
వ్యాకోచకోకనదతాం దధతే నళిన్యః. 46

భిన్నేష్వితి. ఇహాద్రౌ ఇందోః కిరణేషు ఉదంచశ్చావాంచశ్చతైరుచ్చావచైః అనేకవిధైరిత్యర్థః 'ఉచ్చావచంనైకభేద మి' త్యమరః. మయూరవ్యంసకాదిషు 'ఉచ్చావ చోచ్చనీచాచోపచాచ పరాచనఖప్రచనిశ్చప్రచాకించనాకుతోభయానీ' తితత్పురుషేనిపాతనాత్సాధుః. రత్నకిరణైర్భిన్నేషుమిశ్రేషు అతఏవసహస్రసంఖ్యాం ఉపగతేషు సత్సునళిన్యః పద్మిన్యః 'నళంపద్మే నళంతృణ' ఇతిశాశ్వతః. అసౌ ప్రకాశమానః అహిమాంశుః కిలేతి సహస్రకిరణత్వాత్సూర్యఏవేతి సంభావనాబుద్ధ్యేత్యర్థః. 'వార్తాసంభావ్యయోః కి లే'త్యమరః. దోషాపిరాత్రావపి సప్తమ్యర్థేఽవ్యయమ్ 'దివాహ్నీత్యథదోషా చనక్తంచరజనావపీ' త్యమరః. వ్యాకోచకోకనదతాం వికచపద్మతాం దధతే, స్వీకుర్వంతి నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం 'అథరక్తసరోరుహం 'రక్తోత్పలం కోకనదమ్, వ్యాకోచవికటస్ఫుటా' ఇతి చామరః, ఇహాదేవభూమిత్వాన్నిత్యపద్మానళిన్య ఇతిభావః. ఇహనళినీనాం దోషాతనవికాసాసంబంధేఽపి తత్సమ్బన్ధరూపాతిశయోక్తిమూలయా తస్యేందావర్కభ్రాన్తినిమిత్తకత్వోత్ప్రేక్షయా భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వ్యజ్యతే.

అవిశంక మంకపరివర్తనోచితా
శ్చలితాః పురః పతి ముపైతు మాత్మజాః,
అనురోదితీవ తరుణేన పత్త్రిణాం
విరుతేన వత్సలతయైష నిమ్నగాః. 47

అవిశఙ్కమితి. అశవిఙ్కంనిశ్శఙ్కం, అఙ్కపరివర్తనేషూత్సంగలుంఠనేషూచితాః పరిచితాః పతింభర్తార ముపైతుం పురోఽగ్రేచలితాః ప్రయాతాః ఆత్మజాః స్వసంభవాః దుహితౄశ్చ నిమ్నగాఃనదీః కరుణేనదీనేనపత్త్రిణాం పక్షిణాం విరు

తేన క్రోశనేన నిమిత్తేన ఏషోఽద్రిః వత్సలతయావాత్సల్యేన ప్రేమ్ణేత్యర్థః. ‘శ్రీమాఞ్ స్నిగ్ధస్తువత్సల’ ఇత్యమరః. ‘వత్సాంసాభ్యాంకామబల’ ఇతి లచ్ ప్రత్యయః. అనురోదితీవానుక్రోశతీవేత్యుత్ప్రేక్షా ‘రుదశ్చపఞ్చభ్య’ ఇతి గుణః. ‘రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుక’ ఇతీడాగమః.

మధుకరవిటపానమితాస్తరుపఙ్క్తీ ర్బిభ్రతోఽస్యవిటపానమితాః,
పరిపాకపిశంగలతారజసారోధ శ్చకాస్తి కపిశంగలతా. 48

మధుకరేతి. మధుకరాఏవవిటాః తేషాంపానంచుమ్బనం ఇతాః ప్రాప్తాః ఇణః కర్తరి క్తః విటపైశ్శాఖావిస్తారైః ఆనమితాః విటపానమితాః ‘విస్తారోవిటపోఽస్త్రియా’మిత్యమరః. తరుపఙ్క్తీః బిభ్రతః అస్యాద్రేః రోధో నితమ్బః గళతాపతతా, పరిపాకేన పిశంగీనాం లతానాం రజః పుష్పరేణుః తేన పరిపాకపిశంగలతారజసా కపిశం పిశంగంసత్ చకాస్తిదీప్యతే. మాత్రావృత్తేష్వియమార్యాగీతిః ‘అష్టగణా అర్ధేవసుగణా ఆర్యాగీతి రితి పింగళనాగః.

ప్రాగ్భాగతః పతదిహోర్ధ్వ ముపత్యకాసు
శృంగారితాయతమహేభకరాభ మంభః,
సంలక్ష్యతే వివిధరత్నకరానువిద్ధ
మూర్ధ్వప్రసారితసురాధిపచాపచారు. 49

ప్రాగితి. ఇహాద్రౌ ప్రాగ్భాగతః ఊర్ధ్వదేశాత్ ఉపత్యకాస్వధః ప్రదేశేషు ‘ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకే’ త్యమరః. ‘ఉపాధిభ్యామి’ త్యాదినాఉపశబ్దాత్త్యకన్ప్రత్యయః. పతత్ శృంగారః సిందూరాదిమండనమస్య సంజాతః శృంగారితః. ‘శృంగారస్సురతేనాట్యే రసేదిగ్గజమండన’ ఇతి విశ్వః ఆయతోదీర్ఘః, తస్యమహేభకరస్య ఆభేవాభాయస్యతత్, వివిధరత్నానాం కరైరంశుభిః అనువిద్ధమనురంజితం ఇదమమ్భః ఊర్ధ్వప్రసారితః యస్సురాధిపచాపః ఇన్ద్రధనుః. తద్వచ్చారుసంలక్ష్యతే, అత్రేంద్రధనుషః ఊర్ధ్వప్రసరణాసమ్బంధేపి సమ్బంధోక్తేరతిశయోక్తిః అభూతోపమేతిమతాన్తరం. ఆరోపితవివక్షాయాం తూపమానస్య ప్రసిద్ధత్వాదుపమైవేయమ్.

దధతిచ వికసద్విచిత్ర కల్ప
ద్రుమకుసుమై రభిగుమ్ఫితానియత్ర,
క్షణ మలఘువిలమ్బిపిఞ్ఛదామ్న
శ్శిఖరశిఖాశ్శిఖిశేఖరా నముష్య. 50

దధతీతి. కించేతిచార్థః అముష్యాద్రేః ఏతాః శిఖరాణిశృంగాణ్యేవశిఖాః కేశపాశ్యః. 'శిఖాచూడాకేశపాశీ' త్యమరః. వికసద్భిః విచిత్రైర్నానావర్ణైః కల్పద్రుమకుసుమైః అభిగుమ్ఫితాన్ గ్రంథితానివస్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా, అలఘూనివిలమ్బానివిలమ్బమానానిచ పింఛాన్యేవదామాని స్రజోయేషాంతాన్ శిఖినః కేకినస్స్యేవ శేఖరాః ఆపీడాః తాన్ శిఖిశేఖరాన్ త్వగందధతీవ 'శిఖావళశ్శిఖీకేకీ, శిఖాస్వాపీడశేఖరా వి' త్యుభయత్రాప్యమరః. అత్రకుసుమగుమ్ఫనోత్ప్రేక్షాలింగేన పింఛాదీనాం దామాదిరూపకసిద్ధిః. తదుత్థాపితాచోత్ప్రేక్షేతిసంకరః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

స వధూకా స్సుఖినోఽస్మి న్ననవరత
మమంద రాగతామరసదృశః,
నా సేవంతే రసవన్న నవరత
మమంద రాగతామరసదృశః. 51

సవధూకాఇతి. అస్మిన్నద్రౌ. అవరానభవంతీత్యనవరాః శ్రేష్ఠాః అనవరతమాః శ్రేష్ఠతమాః అతఏవమంద రాగతైః అమరైః సదృశః సరూపాశ్చఅనవరతమమందరాగతామరసదృశః అమన్దరాగాణి తామరసానిపంకేరుహాణీవదృశోయేషాంతే' అమందరాగతామరసదృశః రక్తాబ్జనేత్రాః 'పంకేరుహం తామరసమి' త్యమరః. సుఖినో భోగినః సహ వధూభిః సవధూకాస్సంతః 'తేనసహేతితుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. 'నద్యృతశ్చే' తి కప్. రసవత్సానురాగం 'గుణేరాగేద్రవేరస' ఇత్యమరః. నవరతం నూతనసురతం. నా సేవంతఇతిన, కింతు అసేవంతఏవేత్యర్థః. సంభావ్య నిషేధనివర్తనేద్వౌప్రతిషేధావితివామనః. విశిష్టసురతానాం సేవనస్య సామాన్యతః ప్రసక్తేః. ఉపమాలఙ్కారః. గతేయమార్యాగీతిః.

ఆచ్ఛాదయ్య పుష్పపట మేష మహాంతమంత
రావర్తిభి ర్గృహకపోతశిరోధరాభైః,
స్వాంగాని ధూమరుచయాగురవీం దధానై
ర్ధూపాయతీవ పటలై ర్నవనీరదానామ్. 52

ఆచ్ఛాద్యేతి. ఏషోఽద్రిః మహాంతం పుష్పాణ్యేవపటఇతిరూపకం తమాచ్ఛాద్య అంతః పటాభ్యంతరే ఆవర్తిభిరభీక్ష్ణంభ్రమద్భిః 'బహులమాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః, గృహకపోతశిరోధరాయాః గృహపారావతకంఠస్య ఆభేవాభాయేషాంతై రిత్యుపమా 'పారావతః కపోతస్స్యా' దితి విశ్వః. అగురోః కాలాగురోః ఇమామాగురవీం 'కాలాగుర్వగురుస్స్యా ది'త్యమరః. ధూమరుచం ధూమకాంతిం తత్సదృశీమిత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. దధానైః నవనీరదానాం పటలైః స్వాంగాని ధూపాయతీవ

ధూపైరధివాసయతీవేత్యుత్ప్రేక్షా. రూపకోపమానిదర్శనాభిరఙ్గైస్సంకీర్యతే 'ధూప సంతాప' ఇతి ధాతోః 'గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్యఆయ' ఇత్యాయప్రత్యయః.

అన్యోన్యవ్యతికరచారుభి ర్విచిత్రై
రత్రస్యన్నవమణిజన్మభి ర్మయూఖైః,
విస్మేరాన్ గగనసదః కరోత్యముష్మి
న్నాకాశే రచిత మభిత్తి చిత్రకర్మ. 53

అన్యోన్యేతి. అముష్మిన్నద్రౌ అన్యోన్యేషాం వ్యతికరేణ మిశ్రణేనచారుభిః అతఏవవిచిత్రైర్నానావర్ణైః అత్రస్యంతః త్రాసదోషేణాదుష్యంతః 'త్రాసోభీమణిదోషయో' రితి విశ్వః. 'వాభ్రాశే'త్యాదినా వైకల్పికశ్శ్యన్ప్రత్యయః తేభ్యోనవమణిభ్యోజన్మయేషాంతైః మయూఖైః ఆకాశేరచితం అభిత్తిఅకుడ్యం అనాధారమిత్యర్థః. చిత్రకర్మ చిత్రనిర్మాణం కర్తృ, గగనసదః ఖేచరాన్ విస్మేరాన్ విస్మయశీలాన్ కరోతి 'నమికంపీ'త్యాదినారప్రత్యయః అత్రమణిమయూఖేషు ఖేచిత్రకర్మభ్రాంతిమతా మేవాభిత్తిచిత్రకర్మేతి అకారణకార్యోత్పత్తివర్ణనాద్భ్రాంతిమదలఙ్కారోత్థాపితా విభావనేతిసంకరః 'కారణేనవినాకార్యస్యోత్పత్తిస్స్యాద్విభావనా' ప్రహర్షిణీవృత్తమ్.

సమీరశిశిర శ్శిరస్సు వసతాం
సతాం యవనికా నికామసుఖినామ్,
బిభర్తి జనయ న్నయం ముద మపా
మపాయధవళా వలాహకతతీః. 54

సమీరేతి. సమీరేణ మారుతేన శిశిరశ్శీతలః శిరస్సుశిఖరేషు వసతాం నికామసుఖినామత్యంతసుఖినాం సతాం పుణ్యవతాంముదంజనయన్ అయమద్రిః అపాం అమ్భసాం అపాయేనాపగమేన ధవళాః వలాహకతతీః మేఘపఙ్క్తీరేవయవనికాస్తిరస్కరిణీః బిభర్తిఅనావరణేష్వపిశిఖరేషుక్రీడతాం మేఘైరేవావరణం సంపాద్యముదంజనయతీత్యర్థః. అత్రవలాహకతతిషు ఆరోప్యమాణానాం యవనికానాం ముదంజనయన్నితి ప్రకృతోపయోగిత్వవర్ణనాత్పరిణామాలఙ్కారః 'ఆరోప్యమాణస్యప్రకృతోపయోగిత్వే' పరిణామ ఇతి లక్షణాత్ 'రూపకేతూపరంజకత్వమాత్ర మి' తి భేదః. రథోద్ధతగతివృత్తమ్ 'రసైర్జసజసారథోద్ధతగతి' రితి లక్షణాత్.

మైత్ర్యాదిచిత్తపరికర్మ విదో విధాయ
క్లేశప్రహాణ మిహ లబ్ధసబీజయోగాః,
ఖ్యాతిం చ సత్త్వపురుషాన్యతయాధిగమ్య
వాంఛంతి తామపి సమాధిభృతో నిరోద్ధుమ్. 55

మైత్రీతి. ఇహాద్రౌ సమాధింయోగం బిభ్రతీతి సమాధిభృతో యోగినః మైత్రీకరుణాముదితాఉపేక్షాచేతి చతస్రశ్చిత్తవృత్తయః తత్ర పుణ్యకృత్సుమైత్రీ దుఃఖిషు కరుణా, సుఖిషు ముదితా. అనుమోదనం, పాపిషుఉపేక్షా, మైత్రీ ఆదిర్యేషాంతాని మైత్ర్యాదీని, చిత్తస్యపరికర్మాణి ప్రసాధకాని శోధకానీత్యర్థః. తానివిందంతిలభంతే ఇతితద్విదఃతద్భాజః, తైః క్షీణాంతఃకరణమలాఇత్యర్థః. 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా విదేర్లాభార్థాత్క్విప్. అతఏవ క్లేశ ప్రహాణం విధాయ అవిద్యాఽస్మితా రాగద్వేషాభినివేశాః పంచక్లేశాః తత్రానిత్యేషునిత్యత్వాభిమానః అనాత్మనిచదేహేంద్రియాదావాత్మధీరిత్యాదివిభ్రమోనాదిరవిద్యా అస్మితాఅహఙ్కారః రాగోభిమతవిషయాభిలాషః ద్వేషః అనభిమతేషురోషః అభినివేశః కార్యాకార్యేష్వాగ్రహః తేహి పురుషం క్లిశ్యంతీతిక్లేశాః. క్లేశహేతవః పచాద్యచ్. తేషాంప్రహాణం ప్రక్షయః 'కృత్యచ' ఇతి ణత్వం. తద్విధాయ క్లేశాన్ హిత్వేత్యర్థః. అతోలబ్ధస్సబీజః సాలంబనోయోగః ధ్యానంయైస్తే లబ్ధసబీజయోగాస్సంతః ఆలమ్బనమేవవ్యనక్తి-సత్త్వేతి. సత్త్వపురుషయోః ప్రకృతిపురుషయోః అన్యతయా అన్యత్వేన మిథః భిన్నత్వేన ఖ్యాతింజ్ఞానంచ అధిగమ్య ప్రకృతిపురుషౌభిన్నావితిజ్ఞాత్వేత్యర్థః. ప్రకృతిపురుషవివేకాగ్రహణాత్సంసారః వివేకగ్రహణాన్ముక్తిరితిసాంఖ్యాః. అథ తాంఖ్యాతిమపి నిరోద్ధుం నివర్తయితుంవాంఛంతివృత్తిరూపాంతాంనివర్త్య స్వయంప్రకాశతయైవ అవస్థాతుమిచ్ఛంతీత్యర్థః. ప్రకృతావుపరతాయాంసత్యాం పురుషస్య స్వరూపేణావస్థానం ముక్తిరితిసాంఖ్యసిద్ధాంతః. నకేవలం భోగభూమిరియం అపితు ముక్తిక్షేత్రమపీతి భావః.

మరకతమయమేదినీషు భానో
స్తరువిటపాంతరపాతినో మయూఖాః,
అవనతశితికంఠకంఠలక్ష్మీ
మిహ దధతి స్ఫురితాణురేణుజాలాః. 56

మరకతేతి. ఇహాద్రౌమరకతానాం వికారాః మరకతమయ్యః తాసు మేదినీషు 'స్త్రియాః పుంవ ది' త్యాదినా పుంవద్భావః. తరూణాం విటపాః పల్లవాః తేషామంతరైరవకాశైః పతంతీతి తథోక్తాః. 'విటపః పల్లవేషిద్గవిస్తారే స్తంబశాఖయో రి'తి విశ్వః. స్ఫురితాన్యణురేణూనాం సూక్ష్మరజసాం జాలాని యేషు తే భానోః మయూఖాః అవనతస్య శితికంఠకంఠస్య మయూరకంధరాయాః లక్ష్మీందధతీతి నిదర్శనాలఙ్కారః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

యాం బిభర్తి కలవల్లకీగుణ
స్వానమాన మతికాలి మాలయా,

నాత్ర కాంత ముపగీతయా తయా
స్వాన మానమతి కాళిమాలయా. 57

యేతి. అత్రాద్రౌ అత్యంతం కాళిమా కార్ష్ణ్యం యస్యాస్సా అతికాళిమా అతిశ్యామేత్యర్థః. నవిద్యతేలయోలయసంక్వచిదవస్థానంయస్యాస్సాఅలయా భ్రమంతీత్యర్థః. అతఏవ సస్వనేతి భావః. యా అళిమాలా భృంగావళిః అవ్యక్తమధురః తస్య వల్లకీగుణస్యావస్యవీణాతంత్రీశబ్దస్య మానముపమానం బిభర్తితం త్రీవద్ధ్వనతీత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. ఉపగీతయా సమీపే గాతుం ప్రవృత్తయైవ నతుపూర్వం గాయంత్యేతి భావః. ఆదికర్మణి క్తః. 'కర్తరి చే'తి కర్తరి క్తః. తయా అళిమాలయా భృంగావళ్యా స్వానమా సుఖేనఆనమయితుమాక్రష్టుంశక్యా, 'ఈషద్దురి' త్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. కావా స్త్రీ కాంతం ప్రియం ననమతి సర్వా అపి మానం విహాయ లజ్జాం పరిత్యజ్య సద్యః ప్రణమంత్యేవ తథోద్దీపకత్వాద్గానస్యేత్యర్థః. రథోద్ధతావృత్తమ్—'రోనరావిహ రథోద్ధతాలగా' వితి లక్షణాత్.

సాయం శశాంకకిరణాహతచంద్రకాంత
నిష్యందినీరనికరేణ కృతాభిషేకాః,
అర్కోపలోల్లసితవహ్నిభి రహ్ని తప్తా
స్తీవ్రం మహావ్రతమివాత్ర చరంతి వప్రాః. 58

సాయమితి. ఇహాద్రౌవప్రాస్సానవః, 'వప్రోఽస్త్రీసానుమానయోరి' త్యమరః. సాయంరాత్రౌశశాంకకిరణైరాహతేభ్యః చంద్రకాంతేభ్యః నిష్యందినా ప్రస్రావిణా నీరనికరేణ జలపూరేణ కృతాభిషేకాః కృతస్నానాః అహ్నితు అర్కోపలేభ్యః సూర్యకాంతేభ్యః ఉల్లసితైరుత్థితైః వహ్నిభిః తప్తాస్సంతః తీవ్రం ఉగ్రందుశ్చరం మహావ్రతం మహాతపః చరంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా.

ఏతస్మిన్నధికపయశ్శ్రియం వహంత్య
స్సంక్షోభం పవనభువా జవేన నీతాః,
వాల్మీకే రరహితరామలక్ష్మణానాం
సాధర్మ్యం దధతి గిరాం మహాసరస్యః. 59

ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మిన్నద్రౌ అధికపయశ్శ్రియం అధికాంజలసమృద్ధింవహంత్యః అన్యత్రతు అధికాః కపయస్సుగ్రీవాదయోవర్ణ్యత్వేనయాసుతాః అధికపయః, శ్రియం గుణాలంకారాదిశోభాం వహంత్యః పవనాద్భవతీతి పవనభూః తేన పవనభువా వాయుజన్యేన జవేన వేగేన సంక్షోభంచలనం నీతాః అన్యత్రతు జవేన జవినావేగవతా, 'జవోవేగినివేగేస్యాది'తి విశ్వః. పవనభువా హనుమతా సంక్షోభమాన్నత్యం

నీతాః హానుమద్వేగవర్ణనయా ప్రాగల్భ్యం నీతా ఇత్యర్థః. వాక్పక్షే సర్వత్ర షష్ఠ్యా విపరిణామః కార్యః. మహాసరస్యో మహాసరాంసి అరహితే అవర్జితే రామలక్ష్మణౌ యాభిస్తాసాం అన్యత్ర తు రామో రమణః అరహితరామాః అవియుక్తరమణాః లక్ష్మణా స్సారసయోషితో యాసు తాః కేచిత్తు అరహితరామాః అవియుక్తస్త్రీకాః లక్ష్మణాస్సారసా ఇతి పుంపక్షిపరత్వేన వ్యాచక్షతే తేషాం. 'హంసస్య యోషిద్వరటా సారసస్య తు లక్ష్మణా, లక్ష్మణౌ పధిసారస్యో రి'త్యాద్యమరవిశ్వప్రకాశాది వాక్యావగత నియతస్త్ర్యర్థతావిరోధః. తాసాం వాల్మీకేర్గిరాం సాధర్మ్యం సాదృశ్యం దధతి అత్ర పవనభువా జవేనేత్యత్ర ఏకనాళావలంబిఫలద్వయవత్ అభగ్నైకపదగతత్వేన అర్థద్వయప్రతీతే రర్థశ్లేషః, అన్యత్ర పదభంగేన అర్థద్వయప్రతీతేర్జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయోరేవ మిథశ్శ్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః, ఇత్యుభయసాహిత్యా దుభయశ్లేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతగోచరః ఉపమాత్వంగమితి సంకరః.

ఇహ ముహుర్ముదితైః కలభై రవః
ప్రతిదిశం క్రియతే కలభైరవః,
స్ఫురతి చానువనం చమరీచయః
కనకరత్నభువాం చ మరీచయః. 60

ఇహేతి. ఇహాద్రౌ ముదితైరిచ్ఛాహారసంతుష్టైః కలభైః కరిపోతైః. 'కలభః కరిశాబక' ఇత్యమరః. దిశిదిశి ప్రతిదిశం. యథార్థేఽవ్యయీభావః. అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్య ఇతి సమాసాంతష్టచ్ప్రత్యయః. కలశ్చాసౌ భైరవశ్చ కలభైరవో మధుర భీషణః విశేషణయోరపి ఖంజకుబ్జవదైచ్ఛికోపసర్జనత్వవివక్షయా విశేషణసమాసః. రవో బృంహితధ్వనిః ముహుః క్రియతే, అనువనం వనేవనే చమరీచయః చమరీమృగసంఘశ్చ, స్ఫురతి కించ కనకరత్నానాం యా భువః తాసాం మరీచయః కిరణాశ్చ స్ఫురంతి, సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారో యమకస్యాభ్యుచ్చయః.

త్వక్సారరంధ్రపరిపూరణలబ్ధగీతి
రస్మిన్నసౌ మృదితపక్ష్మలరల్లకాంగః,
కస్తూరికామృగవిమర్దసుగంధిరేతి
రాగీవ సక్తిమధికాం విషయేషు వాయుః. 61

త్వగితి. అస్మిన్నద్రౌ, త్వచి సారో యేషాం తే త్వక్సారాః, వంశవిశేషాః 'వంశే త్వక్సారకర్మారత్వచిసారతృణధ్వజా' ఇత్యమరః. తేషాం రంధ్రాణి తేషాం పరిపూరణేన ధ్మాపనేన లబ్ధా గీతిర్గానసుఖం యేన సః, మృదితాని సంస్పృష్టాని పక్ష్మలాని లోమశాని రల్లకానాం కంబళమృగాణాం కంబళానాం వా అంగాని శరీరాణి యేన సః, 'రల్లకః కంబళమృగే కంబళేఽపి ప్రకీర్తిత' ఇతి వైజయంతీ. ఏతేన స్పర్శసుఖముక్తం కస్తూ

రికామృగాణాం విమర్దేన సంఘర్షేణ సుగన్ధిః శోభనగంధః యద్యపి గంధస్యేత్యేతదేకాంతగ్రహణమిత్యుక్తం. తథాపి నిరంకుశాః కవయఇత్యపర్యనుయోగః, అసావేవం భూతో వాయుః రాగీవ కామీవ విషయేషు ప్రదేశేషు ఇంద్రియార్థేషుచ. 'విషయస్స్యాదింద్రియార్థే దేశేజనపదేఽపి చే'తి విశ్వః అధికాంసక్తిం వ్యాప్తిం, ఆసక్తించ, ఏతిగచ్ఛతి.

ప్రీత్యై యూనాం వ్యవహితతపనాః
ప్రౌఢ ధ్వాంతం దిన మిహ జలదాః,
దోషా మన్యం విదధతి సురత
క్రీడాయాసశ్రమశమపటవః. 62

ప్రీత్యాఇతి. ఇహాద్రౌయువతయశ్చ యువానశ్చ తేషాంయూనాం 'పుమాన్ స్త్రియే'త్యేకశేషః ప్రీత్యై వ్యవహితతపనాః తిరోహితార్కాః, అతఏవ సురతాన్యేవక్రీడాః తాభిర్య ఆయాసః వ్యాయామః తేన యశ్శ్రమః ఖేదః 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే రి'తిలక్షణాత్. తస్య శమే నివారణే, పటవః సమర్థాః. జలదాః ప్రౌఢధ్వాంతం మేఘావరణాద్గాఢాంధకారం, దినం దివసం దోషా రాత్రిమాత్మానం మన్యతఇతి దోషామన్యం. రాత్రిమానినం విదధతి మేఘావరణమహిమ్నా దివసః స్వయమపి ఆత్మానం రాత్రిం మన్యతే కిముతాన్య ఇత్యర్థః. దోషేత్యవ్యయం తదుపపదాన్మన్యతేర్ధాతోః 'ఆత్మమానేఖశ్చే'తి ఖశ్ప్రత్యయః. ఖిత్యనవ్యయస్యేత్యవ్యయనిషేధాత్, నదోషాశబ్దస్య హ్రస్వతాముమాగమౌ ఇహయూనాందోషావద్దివాపి విస్రంభవిహారాస్సంభవంతీతిభావః. భ్రమరవిలసితంవృత్తం. 'మ్భౌన్లౌకస్స్యాద్భ్రమరవిలసిత'మితిలక్షణాత్.

భగ్నో నివాసోఽయ మిహాస్య పుష్పై
స్సదాన తో యేన విషాణినాగః,
తీవ్రాణి తేనోజ్ఝతి కోపితోఽసౌ
సదానతో యేన విషాణినాగః. 63

భగ్నఇతి. ఇహాద్రౌ. అస్యనాగస్య నివాసః ఆశ్రయః సదాపుష్పైః ఆనతో నమ్రః అయంనగచ్ఛతీత్యగోవృక్షః దానవారైర్మదోదకైస్సహవర్తతేయః తేనసదానతోయేనమత్తేనేత్యర్థః. యేనవిషాణినాదంతినాభగ్నః తేన విషాణినా కోపితః కోపంప్రాపితః అసౌనాగః సర్పః తీవ్రాణివిషాణిగరళాని ఉజ్ఝతివమతి పరప్రతీకారాక్షమస్య క్రోధస్యాశ్రయమేవ వ్యాహంతీతిభావః.

ప్రాలేయశీత మచలేశ్వర మీశ్వరోఽపి
సాంద్రేభచర్మవసనావరణోఽధిశేతే,

సర్వర్తునిర్వృతికరే నివసన్నుపైతి
నద్వన్ద్వదుఃఖమిహ కించిదకించనోఽపి. 64

ప్రాలేయేతి. ఈశ్వరశ్శివోఽపి కిముతాన్య ఇతి భావః. సాంద్రం యదిభచర్మ తదేవ వసనం తదేవావరణం ఆచ్ఛాదనం యస్య సః, తథాసన్. నత్వన్యావరణోఽపి శిథిలావరణ ఇతి భావః. ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం హిమం 'తత ఆగత' ఇత్యణి 'కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదే రియ' ఇతి యకారస్య ఇయాదేశః' తేన శీతం శీతలం అచలేశ్వరం హిమవంతమధిశేతే తస్మిన్ శేత ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం. సర్వర్తుభిర్నిర్వృతికరే సదాసుఖకరే, ఇహాద్రౌ నివసన్ పునః నాస్తి కించన యస్యేత్యకించనోఽనిస్స్వోఽపి 'ఉచ్చావచ' ఇత్యాదినా మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనాత్తత్పురుషః. కించిదల్పమపి ద్వన్ద్వదుఃఖం శీతోష్ణదుఃఖం నోపైతి నిత్యసన్నిహితానామృతూనామన్యోన్యదోషనివారకత్వాదితి భావః. 'ద్వన్ద్వం యుగ్మం హిమోష్ణాది మిథునం కలహో రహః' ఇతి వైజయంతీ. అత్రోపమానాద్ధిమాలయాదుపమేయస్యాధిక్యవర్ణనాత్ వ్యతిరేకాలంకారః.

నవనగవనరేఖాశ్యామమధ్యాభిరాభి
స్స్ఫటికకటకభూభిర్నాటయత్యేష శైలః,
అహిపరికరభాజో భాస్మనైరంగరాగై
రధిగతధవలిమ్నః శూలపాణేరభిఖ్యామ్. 65

నవేతి. ఏష శైలో రైవతకః నవయా నగవనరేఖయా తరువనపఙ్క్త్యా శ్యామో మధ్యభాగో యాసాం తాభిః ఆభిః స్ఫటికానాం కటకభూభిః నితంబప్రదేశైః కరణైః అహిరేవ పరికరో గాత్రికాబంధః తం భజతీతి తస్య అహిపరికరభాజః అహినా కృతావ[illegible]కస్యేత్యర్థః. 'భవేత్పరికరో వ్రాతే పర్యంకపరివారయోః ప్రగాఢే గాత్రికాబంధే వివేకారంభయోరపీ'తి విశ్వః. భజో ణ్విః భాస్మనైర్భస్మమయైః వైకారికోఽణ్ప్రత్యయః. అన్నితి ప్రకృతిభావాత్ నస్తద్ధిత ఇతి నాస్తి టిలోపః. అంగరాగైరనులేపనైః అధిగతధవలిమ్నః ప్రాప్తధావళ్యస్య శూలం పాణౌ యస్య తస్య శూలపాణేరీశ్వరస్య ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతః. అభిఖ్యాం శోభాం 'అభిఖ్యా నామశోభయోరి'త్యమరః. 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కప్రత్యయః. నాటయత్యనుకరోతీతి నిదర్శనాలంకారః. మాలినీవృత్తమ్.

దధద్భి రభిత స్తటౌ వికచవారిజాంబూనదై
ర్వినోదితదినక్లమాః కృతరుచశ్చ జాంబూనదైః,

నిషేవ్య మధుమాధవా రసవదత్ర కాదంబరం
హరంతి రతయే రహః ప్రియతమాంగకాదమ్బరమ్. 66

దధద్భిరితి. అత్రాద్రౌమధోర్యమభేదస్య అపత్యానిపుమాంసోమాధవాః యాదవాః వికచానివారిజానియేషుతానిఅంబూని యయోస్తావికచవారిజాంబూఅభితః ఉభయతః తటౌదధద్భిః నదైఃపుంప్రవాహైః ప్రాక్స్రోతసోనద్యః ప్రత్యక్స్రోతసోనదాః నర్మదాంవినేత్యాహుః వినోదితోదినక్లమోయేషాంతే నదవిహారాదపనీతాహ్నికసంతాపాఇత్యర్థః. కించ జాంబూనదస్య వికారైఃజాంబూనదైః కనకభూషణైః కృతరుచోజనితశోభాస్సంతః రసవత్ స్వాదవత్. 'రసఆస్వాదగంధయోరి'తి విశ్వః. కాదంబః ఇక్షుః 'కాదంబఃకలహంసేక్ష్వో రి' తి విశ్వః. కాదంబం రాతీరలయోరభేదాత్ లాతిప్రకృతిత్వేనాదత్తఇతి కాదంబరమైక్షవం. 'పానసంద్రాక్షమాధూకం ఖార్జూరంతాళమైక్షవ మి' తి స్మరణాత్. ఆతోఽనుపసర్గేక ఇతికః. మధుమద్యం ఏవంచమధుకాదంబరశబ్దయోస్సామాన్యవిశేషపరత్వా దపౌనరుక్త్యం. నిషేవ్యపీత్వా, క్షత్రియాణాం వైష్ట్యాఏవ నిషేధాదితిభావః. రతయేసురతార్థం రహః ప్రియతమానాం ప్రేయసీనాం అంగమేవాంగకంతస్యాదంబరంవస్త్రంహరంతి. యాదవాశ్చైవంమధురతోత్సవైః విస్రబ్ధం విహరంతీతిభావః. పృథ్వీవృత్తం—'జసౌజసయలావసుగ్రహయతిశ్చపృథ్వీగురురి'తి లక్షణాత్.

దర్పణనిర్మలాసు పతితే ఘనతిమిరముషి
జ్యోతిషి రూప్యభిత్తిషు పురః ప్రతిఫలతి ముహుః,
వ్రీడమసమ్ముఖోఽపి రమణై రపహృతవసనాః
కాంచనకందరాసు తరుణీ రిహ నయతి రవిః. 67

దర్పణేతి. ఇహాద్రౌరవిఃదర్పణవన్నిర్మలాసుపురః రూప్యభిత్తిషుకాంచనకందరాగ్రవర్తిరజతసానుషు పతితేసంక్రాంతే ఘనంసాంద్రంయత్తిమిరంతన్ముష్ణాతి హరతీతితన్ముట్ క్విప్. తస్మిన్ జ్యోతిషిస్వతేజసికాంచనకందరాసుముహుః ప్రతిఫలతి సతిసమ్మూర్ఛతిసతి రమణైరపహృతవసనాః తరుణీః అసంముఖోఽపి కందరానభిముఖోఽపి వ్రీడంత్రపాం యద్యపి 'గురోశ్చహల' ఇతిసూత్రేణ స్త్రియామప్రత్యయః. అతఏవ 'మందాక్షం హ్రీస్త్రపావ్రీడే' త్యమరః. తథాపి తత్రైవ స్త్రీత్వావివక్షాయాం బాహుళకత్వాన్నపుంసకత్వంచ. అతఏవ 'అవిధాగురోస్త్రియాం బహుళవివక్షే'తి వామనః నయతిప్రాపయతి 'నీవహ్యోర్హర తేశ్చైవే'తి ద్వికర్మకతా. యస్మిన్ సువర్ణ కందరాసుక్రీడార్థంప్రవిష్టాః స్త్రియోంధకారఇతికృత్వాపురుషైరపహృతవస్త్రాస్సత్యః పురస్థితరూప్యభిత్తితేజసామంతః ప్రతిబింబవత్ప్రకాశేసతి సలజ్జా ఇతిభావః. అత్రకాంచనకందరాణామసంముఖార్కజ్యోతిః ప్రతిఫలనాసంబంధే

పిసంబంధో క్తేరతిశయో క్తిః వంశపత్రపతితవృత్తం - 'దిఙ్మునివంశపత్రపతితంభరనభన లఘుగై రి'తి లక్షణాత్.

అనుకృతశిఖరౌఘశ్రీభి రభ్యాగతేఽసౌ
త్వయి సరభస మభ్యుత్తిష్ఠతీ వాద్రి రుచ్చైః,
ద్రుత మరుదుపనున్నై రున్న మద్భి స్సహేలం
హలధరపరిధానశ్యామలై రమ్బువాహైః. 68

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే
రైవతకవర్ణనం నామ చతుర్థః సర్గః.

అనుకృతేతి. అసావుచ్చైః ఉన్నతఃఅద్రిః రైవతకః త్వయిఅభ్యాగతేసతి అనుకృతాశిఖరౌఘానాం శ్రీర్యైస్తై తథో క్తైః శిఖరౌఘభ్రమకారిభిరితి భావః. అతఏవాత్ర శ్రీరివ శ్రీరితినిదర్శనయా భ్రాంతిమదలంకారోవ్యజ్యతే ద్రుతమరుతాశీఘ్రమారుతేన ఉపనున్నైః ప్రేరితైః అతఏవ సహేలంసవిలాసం ఉన్నమద్భిరుత్పతద్భిః ధరతీతిధరః పచాద్యచ్. హలస్యధరోహలధరో బలభద్రః తస్యపరిధానానంబరాణితద్వచ్ఛ్యామలై రమ్బువాహైర్మి మిత్తైః సరభసం అభ్యుత్తిష్ఠతీవ ప్రత్యుత్థానంకరోతీవేతి క్రియానిమిత్తక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా. విశిష్టమేఘోన్నమన క్రియయా ప్రత్యుత్థానక్రియోత్ప్రేక్షణాత్. సాచోక్తనిదర్శనానుప్రాణితేతిసంకరః. శాబ్దస్తువృత్త్యనుప్రాసోఽలంకారః, మాలినీవృత్తం - 'ననమయయయుతేయంమాలినీభోగిలోకై రి'తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం చతుర్థః సర్గః.

పఞ్చమః సర్గః.

ఇత్థం గిరః ప్రియతమా ఇవ సోఽవ్యలీకా
శ్శుశ్రావ సూతతనయస్య తదా వ్యలీకాః,
రంతుం నిరంతర మియేష తతోఽవసానే
తాసాం గిరాం చ వనరాజిపటం వసానే. 1

ఇత్థమితి. సహరిః ఇత్థమనేనప్రకారేణ 'ఇదమస్థముః' తిథముప్రత్యయః. అవ్యలీకాః అప్రియరహితాః 'వ్యలీకంత్వప్రియేఽనృత' ఇత్యమరః. ప్రియతమాః ప్రేయస్యఇవ స్థితాః కాంతాసమ్మితా ఇత్యర్థః. వ్యలీకాః విగతానృతాః సత్యాఇత్యర్థః. సూతతనయస్య సారథికుమారస్య దారుకస్యగిరః తదాశుశ్రావ తతఃశ్రవణానంతరం తాసాంగిరాం అవసానే సమాప్తౌ నిరంతరం నీరంధ్రం వనరాజిరేవపటః తం వసానే ఆచ్ఛాదయతి 'వసఆచ్ఛాదన' ఇతిధాతోః కర్తరిలటశ్శానజాదేశః. గిరౌ రైవతకాద్రౌ రంతుం క్రీడితుం ఇయేషచ తత్రవసతింకర్తుమిచ్ఛతిస్మ చేత్యర్థః. ఉపమాయమకయోస్సంసృష్టిః. అస్మిన్ సర్గే వసంతతిలకావృత్తమ్:—'ఉక్తావసంతతిలకాతభజాజగౌగః' ఇతి లక్షణాత్.

తం సద్విపేంద్రతులితాతులతుంగశృంగ
మభ్యుల్లసత్కదళికావనరాజి రుచ్చైః,
విస్తారరుద్ధవసుధోఽన్వచలం చచాల
లక్ష్మీం దధ త్ప్రతిగిరే రలఘు ర్బలౌఘః. 2

తమితి. కదళ్యఏవకదళికాః రంభాతరవో వైజయంత్యశ్చ 'కదళీవైజయంత్యాంచ రంభాయాం హరిణాంతర' ఇతి విశ్వః. అభ్యుల్లసంత్యః కదళికావైజయన్త్యోవనరాజయఇవయస్యసః, అన్యత్ర రంభావనపఙ్క్తయోయస్య తమితి యోజ్యం. ఉచ్చైఃఉన్నతః విస్తారరుద్ధవసుధః వైపుల్యవ్యాప్తభూమిః అతఏవ ప్రతిగిరేః లక్ష్మీం దధత్ స్వయ మన్యో గిరిరివస్థితఇత్యర్థః. అలఘుర్మహాన్ సుప్రసిద్ధః బలౌఘః సేనాసంఘః ద్విపేంద్రైస్తులితాన్యుపమితాని అతులాన్యప్రతిమాని ద్విపేంద్రవ్యతిరిక్తప్రతిమారహితాని తుంగశృంగాణియస్యతంతథోక్తంతమచలం రైవతకం అనుచచాల

తం ప్రతి అనుయయావిత్యర్థః. 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాత్తద్యోగే ద్వితీయా. అత్ర ప్రతిగిరేః కస్యచిదప్రసిద్ధత్వాద్గిరిధర్మయోగీ బలాఘః ప్రతిగిరేర్లక్ష్మీమివలక్ష్మీందధదితి నిదర్శనాముఖేన ప్రతియోగిత్వేనోత్ప్రేక్ష్య ఇత్యుత్ప్రేక్షైవేయం శ్లేషానుప్రాణితేతి సంకరః. విశేషః.

భాస్వత్కరవ్యతికరోల్లసితాంబరాంతా
స్సాపత్రపా ఇవ మహాజనదర్శనేన,
సంవివ్యు రంబరవికాసిచమూసముత్థం
పృథ్వీరజః కరభకంఠకడార మాశాః. 3

భాస్వదితి. ఆశాః దిశః భాస్వత్కరవ్యతికరేణ సూర్యాంశువ్యాప్త్యా ఉల్లసితాంబరాంతాః ప్రకాశితాకాశప్రదేశాః అన్యత్ర భాస్వాన్ భాస్వరోఽభిరూపః ప్రియః. 'భాస్వాన్ భాస్వరసూర్యయో రి'తి విశ్వః. తస్య కరవ్యతికరేణ హస్తస్పర్శనేన ఉల్లసితం-స్రస్తం యదంబరం వస్త్రం తస్యఅంతం చేలాంచలం యాసాంతాః అతఏవ మహాజనదర్శనేన సాపత్రపాస్సలజ్జాఇవ 'లజ్జాసాపత్రపాన్యత' ఇత్యమరః. అంబరవికాసి వ్యోమవ్యాపి వాసశ్శోభిచ. 'అంబరంవ్యోమ్నివాససీ' త్యమరః. చమూషుసముత్థం కరభః ఉష్ట్రపోతః 'ఉష్ట్రే క్రమేళకమయమహాంగాః కరభశ్శిశురి' త్యమరః. తస్య కంఠఇవ కడారం పింగళం 'కడారః కపిలః పింగపిశంగౌ కద్రుపింగళా' విత్యమరః. పృథ్వీరజః సంవివ్యుః ఆచ్ఛాదయామాసుః వ్యేఞ్ సంవరణేలిట్ కిత్త్వాత్సంప్రసారణేద్విర్భావః. 'ఏరనేకాచ' ఇతియణాదేశః. స్త్రియోహివస్త్రాపహారేలజ్జయా యత్కించిదాచ్ఛాదయంతీతి భావః. అత్రాచేతనాస్వాశాసు శ్లిష్టవిశేషణమహిమ్నా స్త్రీత్వప్రతీతౌ తదభేదాధ్యవసాయేన సంవ్యానవ్యవహారసమారోపణాత్సమాసోక్తిః. సాచసాపత్రపతోత్ప్రేక్షానుప్రాణితేతి సంకరః.

ఆవర్తిన శ్శుభఫలప్రదశుక్తియుక్తా
స్సంపన్న దేవమణయో భృతరంధ్రభాగాః,
అశ్వాః ప్యధుర్వసుమతీ మతిరోచమానా
స్తూర్ణం పయోధయ ఇవో ర్మిభిరాపతంతః. 4

ఆవర్తినఇతి. ఆవర్తినః ప్రశస్తదశావర్తవంతః 'ప్రశంసాయామినిః.' తేచ 'ద్వావురస్యౌశిరస్యౌ ద్వౌద్వౌద్వౌ రంధ్రోపరంధ్రయోః, ఏకః ఫాలే వ్యాపానేచద శావర్తాధ్రువాస్స్మృతా' ఇత్యుక్తా దశధ్రువాఖ్యా వివక్షితాః, అన్యేషా మనంతరం పృథగభిధానాత్, అన్యత్రతు జలభ్రమవంతః. 'స్యాదావర్తోఽంభసాంభ్రమ' ఇత్యమరః. రోమసంస్థానేతుతత్సామ్యాద్వ్యపదేశః తదుక్తమ్- 'ఆవర్తసామ్యాదా

వర్తో రోమసంస్థానమంగినామి' తి. శుభఫలానిరాజ్యఫలాదీని ప్రదదతీతి శుభఫలప్రదాః 'ప్రేదాజ్ఞ' ఇతి కప్రత్యయః. తాభిశ్శుక్తిభిః రోమసంస్థానై రావర్తవిశేషైర్యుక్తాః తదుక్తం-'వక్షఃస్థా శ్శుక్తయ స్త్రిస్రః ఊర్ధ్వరోమాజయావహాః' ఇతి. అన్యత్ర తు శుభఫలాని ముక్తాఫలాని తత్ప్రదాశ్శుక్తయోముక్తాస్ఫోటాః తాభిర్యుక్తాః 'ముక్తాస్ఫోటే వాయావర్తే శుక్తిశ్శంఖకపోలయో రి' తి విశ్వః. సంపన్నాస్సమగ్రాః దేవమణయో నిగళావర్తాః కౌస్తుభాదిదివ్యమణయశ్చ యేషాం తే 'ఆవర్తో రోమజో దేవమణిస్త్వేష నిగాళజః' ఇతి వైజయంతీ. 'నిగాళస్తు గళోద్దేశ' ఇత్యమరః. భృతాః పూర్ణాః రంధ్రభాగాః పార్శ్వదేశాః నిమ్నప్రదేశాశ్చ యేషాంత ఇత్యుభయత్రాపితుల్యార్థః అతిశయితారోచమానాః కంఠావర్తాః యేషాం తే అతిరోచమానాః 'కంఠజోరోచమానస్తుస్వామిసౌభాగ్యవర్ధన' ఇతి వైజయంతీ. అన్యత్ర తు అత్యంతం దీప్యమానా ఇత్యర్థః. ఊర్మిభి ర్గతివిశేషై ర్వీచిభిశ్చ ఆపతంత ఆధావంతః 'పఙ్క్తికృతానామశ్వానాంనమనోన్నమనాకృతిః, 'అతివేగసమాయుక్తా గతిరూర్మి రుదాహృతే'తి వైజయంతీ. ఈదృశోఽశ్వాః పయోధయఇవ తూర్ణం వసుమతీం పృథుః ఛాదయంతిస్మ. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే'త్యమరః. అపిపూర్వా ద్ధాతేర్ల్యుట్ 'వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయో' రితి అకారలోపః. ఏకనాళావలంబిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయప్రతీతేరర్థశ్లేషోఽయమ్ ప్రకృతాప్రకృతగోచరః ఉపమాత్వంగ మితి సంకరః.

ఆరక్షమగ్న మవమత్య సృణిం శితాగ్ర
మేకః పలాయత జవేన కృతార్తనాదః,
అన్యః పున ర్ముహు రుదప్లవతాస్తభార
మన్యోన్యతః పథి బతాబిభతామిభోష్ట్రౌ. 5

ఆరక్షేతి. పథి మార్గే ఇభోష్ట్రౌ అన్యోన్యతః అన్యోన్యస్మాత్ అబిభతాం భీతవంతౌ. 'ఞిభీభయే లఙ్' 'భియోఽన్యతరస్యా మి' తీత్వం బతేత్యనయోరపిభీతిరితి ఖేదేతివిస్మయేవా. 'ఖేదానుకంపాసంతోష విస్మయామంత్రణే బతే' త్యమరః. భీతత్వే కారణమాహ-ఏకః ఇభః ఆరక్షః కుంభయోరధః ప్రదేశః తత్ర మగ్నం ప్రవిష్టం శితాగ్రం తీక్ష్ణముఖం సృణిమంకుశం 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణిర్ద్వయో రి'త్యమరః. అవమత్యావధూయ కృతః ఆర్తవాదో యేన సః అతికరుణం క్రందన్నిత్యర్థః. జవేన పలాయత పలాయితవాన్ 'పరాఙ్పూర్వాద్వాదయ తే ర్లఙ్. ఉపసర్గస్యాయతావితి రేఫస్యలత్వం. అన్యః పునః ఉష్ట్రస్తు అస్తభారం నిరస్తభారం యథాతథా ముహుః ఉదప్లవత ఉల్లలితవాన్ ప్లుఙ్ గతౌ. స్వభావోక్తిః.

ఆయ_స్త మైక్షత జన శ్చటులాగ్రపాదం
గచ్ఛన్త ముచ్ఛలితచామరచారు మశ్వమ్,
నాగం పున ర్మృదుసలీలనిమీలితాక్షం
సర్వః ప్రియః ఖలు భవత్యనురూపచేష్టః. 6

ఆయ_స్తమితి. జనః చటులాగ్రపాదం చంచలపూర్వచరణం యథాతథాగచ్ఛంతం శీఘ్రంధావంతమిత్యర్థః. ఉచ్ఛలితైరుల్లసితైః చామరైః చారుం అశ్వంఆయ_స్తం సయత్నమాదృతంయథాతథా యనూప్రయత్నే కర్తరిక్తాంతం క్రియావిశేషణం ఐక్షతఈక్షితవాన్ ఈక్షతేర్లఙ్. 'ఆడజాదీనా మి' త్యాడాగమః 'ఆటశ్చే' తి వృద్ధిః. నాగంపునః గజంతు సలీలంనిమీలితేఅక్షిణీయస్మిన్ కర్మణితత్ బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్. మృదు మందంగచ్ఛంతంఆయ_స్తం ఐక్షత కథం శీఘ్రమందయోస్తుల్యదృష్టిరతఆహ - సర్వః ప్రాణీ అనురూపచేష్టః స్వజాత్యుచిత వ్యాపారస్సన్ ప్రీణాతీతిప్రియః ప్రీతికరోభవతిఖలు 'ఇగుప ధే'తికః. అర్థాంతర న్యాసః.

త్రస్తా స్సమ_స్తజనహాసకరః కరేణో
స్తావ త్ఖరః ప్రఖర ముల్లలయాంచకార,
యావచ్చలాసనవిలోలనితంబబింబ
విస్ర_స్తవస్త్ర మవరోధవధూః పపాత. 7

త్ర_స్తఇతి. కరేణోరిభాత్ 'కరేణురిభ్యాంస్త్రీ నేభ' ఇత్యమరః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతు రి' త్యపాదానత్వం. త్రస్తో భీతః ఖరో గర్దభః సమ_స్తజనస్యహాసంకరోతీతితత్కరస్సన్ 'కృఞోహేత్వి' త్యాదినా ట ప్రత్యయః. తావ_త్తదవధి ప్రఖరం భృశం ఉల్లలయాంచకారఉత్పపాత యావచ్చలాత్ స్థానచలితాత్ విలోలః ప్రసృతః తస్మాన్నితంబబింబాత్ విస్ర_స్తం వస్త్రం యస్మిన్కర్మణితద్యథా తథా అవరోధవధూః పపాత స్వభావో_క్తిః.

శైలోపశల్యనిపత ద్రథ నేమిధారా
నిష్పిష్టనిష్ఠురశిలాతలచూర్ణగర్భాః,
భూరేణవో నభసి నద్ధపయోదచక్రా
శ్చక్రీవదంగరుహధూమ్రరుచో విసస్రుః. 8

శైలేతి. శైలస్య రైవతకాద్రేః ఉపశల్యంప్రాన్తం యద్యపి 'గ్రామాంతముపశల్యంస్యా ది' త్యమరః. తథా ప్యుపచారాదదోషః తత్రనిపతతాం రథానాంస్యందనానాం నేమయశ్చక్రాంతాః 'చక్రంరథాంగంతస్యాంతే నేమిః స్త్రీ స్యాత్ప్రధిః

పుమా' నిత్యమరః. తాసాం ధారాభిరశ్రిభిః నిష్పిష్టానాం చూర్ణితానాం నిష్ఠుర శిలాతలానాం చూర్ణః శర్కరైర్యేషాం తే తథోక్తాః నభసి సద్ధానిపయోదచక్రాణిపయో దాకారాణి మండలాని యైస్తే చక్రవద్భ్రమణ మస్యాస్తీతి చక్రీవాన్ గర్దభః 'చక్రీవంతస్తు బాలేయా రాసభాగర్దభాః ఖరా' ఇత్యమరః 'ఆసందీవదష్ఠీవ చ్చక్రీవత్కక్షీవది' త్యాదినానిపాతనాత్సాధుః. తస్య అంగరుహాణి రోమాణితద్వద్ధూమ్రాః రుచఃకృష్ణలోహితవర్ణాఃయేషాం తే 'ధూమ్రధూమలౌ కృష్ణలోహితా వి' త్యమరః. భూరేణవోవిసస్రుః ప్రసృతాః.

ఉద్యత్కృశానుశకలేషు ఖురాభిఘాతా
ద్భూమీసమాయతశిలాఫలకాచితేషు,
పర్యంతవర్త్మసు విచక్రమిరే మహాశ్వాః
శైలస్య దర్దురపుటా నివ వాదయంతః. 9

ఉద్యదితి. ఖురాశ్శఫాని, 'శఫం క్లీబేఖురఃపుమా ని' త్యమరః. తేషామభిఘాతాత్ ఉద్యంతః కృశానోః శకలాః స్ఫులింగాః యేభ్యస్తేషు టంకప్రాయాః ఖురా ఇతిభావః. భూమ్యాస్సమాని సమతలాని ఆయతానిచ యానిశిలాః ఫలకానీవ శిలాఫలకాని తైః ఆచితేషు ఆస్తృతేషు శైలస్య పర్యంతవర్త్మసు ప్రాంతమార్గేషు మహాశ్వాః దర్దురాణాం వాద్యవిశేషాణాం పుటాని ముఖాని వాదయంతస్తాడయంత ఇవ విచక్రమిరే జగ్ముః పాదన్యాసైస్తాదృశంశబ్దమకుర్వన్నిత్యర్థః. 'వేఃపాదవిహరణ' ఇత్యాత్మనేపదం. 'దర్దురస్తోయదే భేకేచ వాద్యభాండాద్రి భేదయోరి'తి విశ్వః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.

తేజోనిరోధసమతావహితేన యంత్రా
సమ్యక్కశాత్రయవిచారవిదా నియుక్తః,
ఆరట్టజశ్చటులనిష్ఠురపాత ముచ్చై
శ్చిత్రం చకార పద మర్ధపులాయితేన. 10

తేజఇతి. తేజోనామదర్పాపరనామా సత్త్వగుణప్రకాశకోఽంతస్సారవిశేషః. యథాహ భోజరాజః-'తేజోనిసర్గజంసత్త్వంవాజినాంస్ఫురణంరజః, క్రోధస్తమ ఇతిజ్ఞేయాస్త్రయోఽపిసహజాగుణా' ఇతి. తచ్చద్వివిధమ్.—సతతోత్థితంసాధ్వసస్ఫురితంచేతి యథాహసఏవ-'ధారాసుయోజితానాం యన్నసర్గాత్ప్రేరణంవినా, అవిచ్ఛిన్నమివాభాలిత త్తేజస్సతతోత్థితమ్. కశాపార్ష్ణ్యాదిఘాతైర్యత్సాధ్వసస్ఫురితం హిత దీ'తి. అత్ర తేజశ్శబ్దేన తత్కార్యం వేగోలక్ష్యతే, తథాచ తేజసి వేగే నిరోధేతన్నివారణే సమతాయాం వేగసామ్యేచ అవహితేన వల్గావిభాగకుశలేనేత్యర్థః.

కశా తాడనీ. 'అశ్వాదేస్తాడనీ కశే' త్యమరః. అత్ర కశాః కశాఘాతాః తాసాం త్రయం ఉత్తమమధ్యమాధమేషు యథాసంఖ్యం మృదుసమనిష్ఠురం సకృద్ద్విస్త్రిః కరణరూపం త్రితయం తస్యవిచారః ఏతేషునిమిత్తేష్వంగేషు ఏవంతాడ్యఇతివిమర్శః తద్విదా తజ్జ్ఞేన యథాహ భోజః—'మృదునైకేన ఘాతేన దండకాలేషు తాడయేత్, తీక్ష్ణం మధ్యం పునర్ద్వాభ్యాం జఘన్యం నిష్ఠురైస్త్రిభిః, ఉపవేశేఽథనిద్రాయాంస్ఖలితే దుష్టచేష్టితే, బడబాలోకనాత్సక్తే ముహుర్వితతహేషితే. సంత్రాతేచ దురుత్థానేవిమార్గగమనేభయే, శిక్షాత్యాగస్యసమయే సంజాతేచిత్తవిభ్రమే. దండః ప్రయోజ్యోవాహానాంకాలేషుద్వాదశస్వపి, గ్రీవాయాంమితమాహన్యాత్త్రస్తంచైవ చవాజినమ్, విభ్రాంతచిత్తమధరే త్యక్తశిక్షంచతాడయేత్. ప్రహేషితంస్కంధబాహ్వోర్బడబాలోకినంతథా. ఉపవేశేచనిద్రాయాంకటిదేశేచతాడయేత్, దుశ్చేష్టితంముఖేహన్యాద్దుర్గార్గప్రస్థితంతథా. జఘనేస్ఖలితంహన్యాన్నేత్రమార్గేదురుత్థితమ్, యః క్రుద్ధప్రకృతిర్వాజీతంసర్వత్రైవతాడయే'దితి, ఏవంభూతేన యంత్రా సారథినా సమ్యగ్యథాశాస్త్రం నియుక్తోవినీతః ఉచ్చైః ఉన్నతః ఆరట్టో నామదేశవిశేషః తజ్జోఽశ్వః ఆరట్టజః విశేషణమాత్రప్రయోగే సాగరాంబరాదివత్తావతైవ విశేష్యప్రతీతేః. తథాచవామనః-'విశేషణప్రయోగేవిశేష్యప్రతిపత్తావి'తి. చటులశ్చపలః నిష్ఠురఃపరుషశ్చ పాతః ప్రక్షేపోయస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథాఽర్ధపులాయితేనమండలగతివిశేషేణ చిత్రమద్భుతం పదం పదక్రమంచకార 'శతార్ధార్ధక్రమాదూనైర్మండలాయితవల్గితైః, ఉన్ముఖస్యాశ్వముఖ్యస్య గతిరర్ధపులాయితే' తి లక్షణాత్. పులానామ ప్లుతాద్యనేకాపరనామా హయానాంగతివిశేషః, తదుక్తంహయలీలావత్యామ్-ప్లుతాం ప్లవంగితామాహుర్యాధారాపులనాభిదా, పునరేనాం (రలోపాంతాం చడోలాయాం) పులామిత్యాహదేశికః. తల్లక్షణంచతత్రైవోక్తమ్.—'క్షిపతిసమపశేషానుత్క్షిపన్నగ్రపాదాన్ ప్రసరతిపురతోఽశ్వస్సాచధారాపులాఖ్యా, విలసితసమపాదోత్క్షేపణాకుంచనానాంకరుణమిహగతిజ్ఞాః ప్రాహురన్యేపులాఖ్యామి'తి. 'పార్ష్ణిప్రధానాం ప్రవిధాయ రాగాద్వల్గాంశ్లథీకృత్యవతోత్పులాఖ్యామి'త్యాది. 'పులాఖ్యమయితం అయనంగతిః పులాయితం అయపయగతౌ. భావేక్తః. తద్ధితార్థేత్యాద్యుక్తరీత్యానుష్ఠితమర్ధపులాయితమి త్యలమతి విస్తరేణ.

నీహారజాలమలినః పునరుక్తసాంద్రాః
కుర్వన్వధూజనవిలోచనపక్ష్మమాలాః,
క్షుణ్ణః క్షణం యదుబలైర్దివ మాతితాంసుః
పాంసుర్దిశాం ముఖ మతుత్థయ దుత్థితోఽద్రేః. 11

నీహారేతి. నీహారజాలవత్తుహినవ్యూహావత్ మలినః వధూజనవిలోచనానాంపక్ష్మమాలాః పునరుక్తసాంద్రాః ద్విగుణసాంద్రాఃసర్వాక్ స్వభావతోపి సాంద్రత్వాదితి భావః. మయూరవ్యంసకాదిత్వాద్విస్పష్టపటువత్సమాసః క్షణం యదూనాంబలైసైన్యైః క్షుణ్ణః అద్రేరుత్థితః దివస్యాకాశం ఆతనితుమావరితుమిచ్ఛుః ఆతితాంసుః తనోతేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః 'సనీవంతర్ధే'త్యత్ర 'తనిపతిదరిద్రాదిభ్య' ఇతి విహితస్య ఇటోవైకల్పికత్వాదిడభావః. తనోతేర్విభాషేతిదీర్ఘః పాంసుః దిశాం ముఖం అతుత్థయదాచ్ఛాదయతిస్మ, 'తుత్థఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోశ్చౌరాదికాల్లఙ్.

ఉచ్ఛిద్య విద్విష ఇవ ప్రసభం మృగేన్ద్రా
న్నిన్ద్రానుజానుచరభూపతయో ధ్యవాత్సుః,
వన్యేభమస్తకనిఖాతనఖాగ్రముక్త
ముక్తాఫలప్రకరభాంజి గుహాగృహాణి. 12

ఉచ్ఛిద్యేతి. ఇంద్రానుజస్య ఉపేంద్రస్య హరేః అనుచరా అనుజీవినోభూపతయః మృగేంద్రాన్ సింహాన్ విద్విషః శత్రూనివ ప్రసభంప్రసహ్య ఉచ్ఛిద్యహత్వా వన్యేభానాం మస్తకేషు నిఖాతైర్నిక్షిప్తైః నఖాగ్రైస్సింహనఖముఖైః ముక్తాన్ విక్షిప్తాన్ ముక్తాఫలప్రకరాన్ భజంతీతితథోక్తాని గుహాగృహాణీవ గుహాగృహాణీత్యుపమితసమాసః విద్విషఇవేతిలింగాత్ అధ్యవాత్సుఃఅధ్యుషితవన్తః ఉపాన్వధ్యాఙ్వసఇతికర్మత్వంవసనివాసేలుఙ్, సిచివృద్ధిః 'సస్యార్ధధాతుక' ఇతి తత్త్వమ్.

బిభ్రాణయా బహులయావకపంకపింగ
పింఛావచూడ మనుమాధవధామ జగ్ముః,
చంచ్వగ్రదష్టచటులాహిపతాకయాన్యే
స్వావాసభాగ మురగాశనకేతుయష్ట్యా. 13

బిభ్రాణయేతి. అన్యేభూపతయః యావవీపయావకోలక్తః 'రాక్షాలాక్షాజతుక్లీబే యావోఽలక్తోద్రుమామయ' ఇత్యమరః. యావాదిభ్యః కన్నితిస్వార్థే కన్ప్రత్యయః. బహులేన యావకపంకేన పింగం పింగళవర్ణం పింఛం బర్హమేవ అవచూడం అధోలంబికలాపం బిభ్రాణయా. 'అస్యోచ్చూడావచూడాఖ్యావూర్ధ్వాధోముఖచూడకావి'తిధ్వజాంగేషుహలాయుధః. చంచుస్త్రోటిః. 'చంచుస్త్రోటిరుభేస్త్రియామి'త్యమరః. తస్యాః అగ్రేణ దష్టాచటులా చంచలా అహిరేవపతాకాయస్యాంతయా ఉరగాశనో గరుడఃతస్యకేతుయష్టిః తదధిష్ఠితోర్ధ్వజదండఇత్యర్థః, తయాఅభిజ్ఞానేనేతిభావః, అనుమాధవధామ హరిశిబిరమను స్వావాసభాగంస్వనివేశప్రదేశం జగ్ముఃప్రాపుఃదూరాదేవ గరుడధ్వజేన మాధవధామజ్ఞాత్వాతత్సన్నిహితాన్నియతదిక్కాన్ స్వావాసాన్నిశ్చిత్య జగ్మురిత్యర్థః.

ఛాయా మపాస్య మహతీ మపి వర్తమానా
మాగామినీం జగృహిరే జనతా స్తరూణామ్,
సర్వో హి నోపగత మప్యపచీయమానం
వర్ధిష్ణు మాశ్రయమనాగత మ ప్యుపైతి. 14

ఛాయామితి. జనానాం సమూహో జనతాః గ్రామజనబంధుసహాయేభ్యస్తల్ మహతీమపి వర్తమానాం తరూణాంఛాయాం అపాస్య పరిహృత్య క్షయిష్ణుత్వాదితి భావః. ఆగామినీంఛాయాం జగృహిరే స్వీచక్రుః వర్ధిష్ణుత్వాదితి భావః, నచప్రాప్తత్యాగోదోషాయ త్యాగస్వీకారయోః క్షయవృద్ధిప్రయుక్తత్వాదిత్యాహ — సర్వ ఇతి. తథాహి సర్వోజనః ఉపగతంప్రాప్తమపి అపచీయమానం క్షీయమాణం కర్మకర్తరి ప్రయోగః, ఆశ్రయంనోపైతి నగృహ్ణాతి కింతు అనాగతమప్రాప్తమపి వర్ధిష్ణుం వర్ధనశీలం ఆశ్రయముపైతి సామాన్యేనవిశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అగ్రేగతేన వసతిం పరిగృహ్య రమ్యా
మాపాత్య సైనికనిరాకరణాకులేన,
యాంతోఽన్యతః ప్లుతకృతస్వర మాశు దూరా
దుద్బాహునా జుహువిరే ముహు రాత్మవర్గ్యాః. 15

అగ్రేగతేనేతి. అగ్రేగతేన పురఃప్రయాతేన రమ్యాంవసతిం 'వహివస్యర్తిభ్యశ్చే'తి వసేరౌణాదికోఽతిప్రత్యయః. పరిగృహ్య ఆపతంతీత్యాపాత్యాః స్వయమాక్రమితుమాగచ్ఛంతః భవ్యగేయేత్యాదినాకర్తరిణ్యంతో నిపాతః. తేషాం సైనికానాం నిరాకరణేనిరసనే ఆకులేనవ్యగ్రేణ ఉద్బాహునా ఉద్యతహస్తేన కేనచిదితి శేషః. అన్యతఃయాంతః అన్యత్రగచ్ఛంతః ఆత్మవర్గ్యాః స్వయూథ్యాః ప్లుతంత్రిమాత్రంయథాతథాకృతఃస్వరోనాదః ఆహ్వానంయస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా దూరాద్ధూతేచేతి దూరాహ్వానేప్లుతవిధానాదితి భావః, ఆశుదూరాత్ ముహుః ఆజుహువిరే ఆహూతాః హ్వయతేరాఙ్పూర్వాత్కర్మణిలిట్. 'అభ్యస్తస్యచే'తి సంప్రసారణం. ద్విర్వచనమువఙాదేశశ్చ.

సిక్తా ఇవామృతరసేన ముహు ర్జనానాం
క్లాంతిచ్ఛిదో వనవనస్పతయ స్తదానీమ్,
శాఖావసక్తవసనాభరణాభిరామా
కల్పద్రుమై స్సహ విచిత్రఫలై ర్విరేజుః. 16

సిక్తాఇతి. అమృతరసేన సిక్తాఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, ముహుః జనానాం క్లాంతిచ్ఛిదః శ్రమహరాః కల్పద్రుమవదమృతసేకాభావేపి తద్వదాహ్లాదకాఇత్యర్థః. శాఖాసు

అవసక్తైర్లగ్నైః వసనైః ఆభరణైశ్చ అభిరామాః ఏకత్ర సైన్యస్థాపితైః అన్యత్ర స్వప్రసూతైశ్చేతి భావః. వనవనస్పతయో వనవృక్షాః విచిత్రఫలైర్వస్త్రాభరణాద్యనేకఫలయుక్తైః కల్పద్రుమైస్సహ తత్రత్యైరితి శేషః, విరేజుః ఇదానీం తద్వద్విరేజురిత్యర్థః, సహేతి సాదృశ్యే 'సహ సాకల్యసాదృశ్యయౌగపద్య సమృద్ధిషు' ఇతి విశ్వః. తథా చోపమాలంకారః.

యానా జ్జనః పరిజనై రవరోప్యమాణా
రాజ్ఞీ ర్నరాపనయనాకులసౌవిదల్లాః,
స్రస్తావకుంఠనపటాః క్షణలక్ష్యమాణ
వక్త్రశ్రియ స్సభయకౌతుకమీక్షతే స్మ. 17

యానాదితి. పరిజనైః యానాద్వాహనాత్ అవరోప్యమాణాః అవతార్యమాణాః రుహేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లట్. శానజాదేశః, రుహః పోఽన్యతరస్యామితి పకారః, నరాణామాలోకిజనానాం అపనయనే అపసారణే ఆకులాః సౌవిదల్లాః కంచుకినో యాసాం తాః. 'సౌవిదల్లాః కంచుకిన' ఇత్యమరః. స్రస్తాః. అవరోపణసంక్షోభాదపస్రుతాః అవకుంఠనపటాః పరిధానవస్త్రాణి యాసాం తాః అత ఏవ క్షణం లక్ష్యమాణాః వక్త్రశ్రియో యాసాం తాః తథోక్తాః రాజ్ఞీః రాజస్త్రీః 'పుంయోగాదాఖ్యాయామి' తి ఙీష్, జనః సభయకౌతుకం ఈక్షతే స్మ తాడనాద్భయం కామాత్కౌతుకమ్.

కంఠావసక్తమృదుబాహులతా స్తురంగా
ద్రాజావరోధనవధూ రవతారయంతః,
ఆలింగనాన్యధికృతా స్స్ఫుట మాపు రేవ
గండస్థలీ శ్శుచితయా న చుచుంబు రాసామ్. 18

కంఠేతి. తురంగాత్, రాజావరోధనవధూః రాజ్ఞామవరోధస్త్రీః, అవతారయంతః అవరోపయంతః అధికృతాః అంతఃపురాధికారిణః కంఠేషు స్వకీయేషు అవసక్తా మృదవః బాహులతాః తదీయా యేషాం తే తథోక్తాస్సంతః స్ఫుటంవ్యక్తం ఆలింగనాని ఆపురేవ అన్యథా దురవరోహత్వాద్వ్యాజాచ్చేతి భావః. ఆసాం వధూనాం గండస్థలీస్తు శుచితయా స్వయం శుద్ధవృత్తత్వాత్. గండానాం నైర్మల్యాచ్చ, న చుచుంబుః యావత్కర్తవ్యకారిణః శుద్ధాత్మానో నాతిచరంతీతి భావః, అన్యత్ర తు నహి పాపాచారాః పాపలింగాని ప్రకాశయంతీతి భావః.

దృష్ట్వైవ నిర్జితకలాపభరా మధస్తా
ద్వ్యాకీర్ణమాల్యకబరాం కబరీం తరుణ్యాః,

ప్రాదుద్రువ త్సపది చంద్రకవాన్ ద్రుమాగ్రా
త్సంఘర్షిణా సహ గుణాభ్యధికై ర్దురాసమ్. 19

దృష్ట్వేతి. అధస్తాత్తరుమూలే నిర్జితః కలాపభరో బర్హభారో యయా తాం. 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపి' త్యమరః. వ్యాకీర్ణేన విక్షిప్తేన మాల్యేన కబరాంశారాం. 'కబరః కర్బురశ్శార' ఇతి హలాయుధః. తరుణ్యాః కబరీం కేశపాశం. 'కబరీ కేశపాశో౽థ' ఇత్యమరః. 'జానపదే' త్యాదినా ఙీష్. దృష్ట్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా. సపది చంద్రకా అస్య సంతీతి చంద్రకవాన్ మయూరః ద్రుమాగ్రాత్, ప్రాదుద్రువత్ ప్రద్రుతవాన్ ద్రుగతౌ లుఙ్. 'ణిశ్రి' త్యాదినా చ్లేశ్చఙాదేశః. 'అచిశ్నుధాత్వి' త్యాదినా ఉవఙాదేశః. తథాహి సంఘర్షిణా మత్సరిణా కర్త్రా గుణాభ్యధికైః గుణోత్కృష్టైః సహ, దురాసం ఆసితుమశక్యమిత్యర్థః. ఆసేరకర్మకాత్ 'ఈషద్దురి' త్యాదినా భావే ఖల్ప్రత్యయః. 'తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థా' ఇతి నియమాత్. అత్ర భయహేతుకస్య పలాయనస్య కబరీదర్శనహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్య తత్సమర్థనార్థో౽యమర్థాంతరన్యాసః, కృత ఇత్యస్యానయాంగేన సంకరః, నహి జితైర్జేతురగ్రే స్థాతుముచితమితి భావః.

రోచిష్ణుకాంచనచయాంశుపిశంగితాశా
వంశధ్వజై ర్జలదసంహతి ముల్లిఖంత్యః,
భూభర్తు రాయతనిరంతరసన్నివిష్టాః
పాదా ఇవాభిబభు రావళయో రథానామ్. 20

రోచిష్ణ్వితి. రోచిష్ణవో రోచనశీలాః 'అలంకృఞి' త్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః. తేషాం కాంచనచయానాం కనకరాశీనాం అంశుభిః పిశంగితాః పిశంగీకృతాః, ఆశాః యాభిస్తాః వంశానాం తత్తద్రాజకులానాం ధ్వజైః ప్రతినియతాంకుశకలశాదిచిహ్నితకేతుభిః అన్యత్ర వంశా వేణవః, తైరేవ ధ్వజైః జలదసంహతిం మేఘసంఘాతం, ఉల్లిఖంత్యః పాటయంత్యః ఆయతం దీర్ఘం నిరంతరం నీరంధ్రం చ, సన్నివిష్టాః సంస్థితాః రథానాం ఆవళయః భూభర్తుః రైవతకాద్రేః పాదాః ప్రత్యంతపర్వతా ఇవ, అభిబభుః అభితో భాంతిస్మ, ఆశాపిశంగీకరణాదిక్రియానిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

ఛాయావిధాయిభి రనుజ్ఝితభూతిశోభై
రుచ్ఛ్రాయిభి ర్బృహదిళపాటలధాతురాగైః,
దూష్యైరివ క్షితిభృతాం ద్విరదై రుదార
తారావళీవిరచనై ర్వ్యరుచ న్నివాసాః. 21

ఛాయేతి. క్షితిభృతాం రాజ్ఞాం, నివసంత్యేష్వితి నివాసాః నివాసదేశాః ఛాయావిధాయిభిః కాంతికరైః అనాతపసంపాదకైశ్చ. ‘ఛాయా త్వనాతపే కాంతా’ వితి విశ్వః. అనుష్ఠితా భూతీనాం భస్మరచనానాం సంపదాం చ శోభా యైస్తైః. ని. ‘భూతిర్భస్మని సంపదీ’ త్యమరః. ఉచ్ఛ్రాయిభిరున్నతిమద్భిః బహుళసాంద్రైః. పాటలో రక్తశ్చ ధాతురాగో గైరికాదిరంజనం యేషాం తైః ఉదారాణి తారావళీనాం శుద్ధముక్తావళీనాం విరచనాని యేషు తైః ముక్తాసారభూషితైరిత్యర్థః. ‘తారా ముక్తాదిసంశుద్ధౌ తరళే శుద్ధమౌక్తిక’ ఇతి విశ్వః. దూష్యపక్షే తారావళీ రజ్జుసంతతిరితి కేచిత్. ద్విరదైః దూష్యైః పటమండపైరివ. ‘దూష్యమం వస్త్రే చ తద్గృహే’ ఇతి విశ్వః. వ్యరుచన్ శోభంతే స్మ. ‘రుచ దీప్తా’ ద్యుద్భ్యో లుఙీ’తి పరస్మైపదం. పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః. అత్ర ద్విరదానాం దూష్యాణాం చ ప్రకృతత్వాన్నోపమా. నాపి శ్లేషః. విశేష్యవిశేషణానాం కేషాంచిదశ్లిష్టత్వాత్ తస్మాత్కేవలప్రకృతాస్పదా తుల్యయోగితేయం, ఇవ శబ్దస్తు సాదృశ్యమాత్రానువాదక ఇతి సంక్షేపః.

ఉత్క్షిప్తకాండపటకాంతరలీయమాన
మందానిలప్రశమితశ్రమఘర్మతోయైః,
దూర్వాప్రతానసహజాస్తరణేషు భేజే
నిద్రాసుఖం వసనసద్మసు రాజదారైః. 22

ఉత్క్షిప్తేతి. ఉత్క్షిప్త ఉద్ధృతో యః కాండపట ఏవ కాండపటకః దూష్యాధోలంబి వాయుసంచారార్థః పటః. ‘అధఃపటః కాండపట’ ఇతి వైజయంతీ. తస్య అంతరే అవకాశే లీయమానేన ప్రలీయతా మందానిలేన ప్రశమితం శ్రమేణాధ్వఖేదేన యద్ఘర్మతోయం స్వేదాంబు తద్యేషాం తైః రాజదారైః రాజావరోధైః దూర్వాణాం ప్రతానశ్చయ ఏవ సహజమకృత్రిమం ఆస్తరణం తల్పం యేషు తేషు వసనసద్మసు పటమంటపేషు నిద్రాసుఖం భేజే.

ప్రస్వేదవారిసవిశేషవిషక్తమంగే
కూర్పాసకం క్షతనఖక్షతముత్క్షిపంతీ,
ఆవిర్భవద్ఘనపయోధరబాహుమూలా
శాతోదరీ యువదృశాం క్షణముత్సవోఽభూత్. 23

ప్రస్వేదేతి. అంగే గాత్రే ప్రస్వేదవారిణా సవిశేషం సాతిశయం యథా తథా, విషక్తమతిశ్లిష్టం కూర్పాసకం చోళం కంచుకమిత్యర్థః. ‘చోళః కూర్పాసకోఽస్త్రియా’ మి’త్యమరః. క్షతాని పునః విదీర్ణాని నఖక్షతాని యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, ఉత్క్షిపంతీ ఉన్మోచయంతీ అతఏవ, ఆవిర్భవత్ప్రకాశమానం ఘనపయోధరబాహుమూలం

ఘనౌ పయోధరౌ బాహుమూలేచ యస్యా స్సా, శాతోదరీ నాసికోదరేత్యాదినా జీష్, యువదృశాం క్షణం ఉత్సవః అభూత్, ఏతేన యూనాంత్వరాచింతాదికర మిష్టవస్త్వాలోకననిమిత్తం కాలాక్షమత్వలక్షణమౌత్సుక్యం వ్యజ్యతే, నాయికా త్వభిసారిణీ (సాధారణా) ప్రగల్భావా.

యావత్స ఏవ సమయ స్సమమేవ తావ
దవ్యాకులాః పటమయాన్యభితో వితత్య,
పర్యాపతత్క్రియికలోక మగణ్యపణ్య
పూర్ణాపణా విపణినో విపణీ ర్విభేజుః. 24

యావదితి. విపణినః విపణోవ్యవహారః సఏషామ స్తీతివిపణినోవణిజః యావత్స ఏవసమయః సేనానివేశక్షణఏవ, తావత్ క్షణఏవసమంయుగపత్, అవ్యాకులాః అవ్యగ్రాస్సంతః పటమయానివస్త్రవికారాణి పటమండపానీత్యర్థః అభితో వితత్య ఉభయతః శ్రేణ్యావిస్తార్య. క్రయేణజీవతీతి క్రయికః 'వస్నక్రయవిక్రయాట్ఠన్' తి ఠన్ప్రత్యయః. పర్యాపతన్ పరితఆధావన్ క్రయికలోకః క్రయికజనః యస్మిన్కర్మణి తద్యథాతథాఅగణ్యైరసంఖ్యేయైః పణ్యైః క్రయ్యైః పణ్యద్రవ్యైః, పూర్ణాః ఆపణాః పణ్యప్రసారణస్థానానియాసుతాః విపణీః పణ్యవీథీః. 'ఆపణస్తునిషద్యాయాంవిపణిః పణ్యవీథికే'త్యమరః. విభేజుః అసంకీర్ణం నిర్మమురిత్యర్థః. స్వభావోక్తి వృత్త్యనుప్రాసావలఙ్కారౌ. (పూర్ణాపణం విపణినో విపణింవిభేజుః. అయంపాఠో వల్లభవ్యాఖ్యాతః ప్రాచీనశ్చ అతఏవామరవ్యాఖ్యాయాం అతఏవప్రయోగాద్విపణేః పుంస్త్వమపీతి సర్వధరః ఇతిముకుటఉక్తవాన్, వల్లభోపి బాహుళ్యేన విపణిశబ్దంస్మరంతీత్యుక్తవాన్.)

అల్పప్రయోజనకృతోరుతరప్రయాసై
రుద్గీర్ణలోష్టలగుడైః పరితోఽనుబద్ధమ్,
ఉద్యాత ముద్ద్రుత మనోకహజాలమధ్యా
దన్య శ్శశం గుణ మనల్ప మవ స్సవాప. 25

అల్పేతి. అల్పప్రయోజ నేనాల్పఫలేన నిమిత్తేన, కృతః ఉరుతరోభూయాన్ ప్రయాసోయైస్తైః. అత్యల్పస్యైకస్య శశపిండస్యభూయసామ కించిత్కరత్వాదితి భావః. ఉద్గీర్ణాః ఉద్యతాః లోష్టానిమృత్పిండాః లగుడాః దండకాష్ఠానిచయై స్తైః పుంభిరితి శేషః. పరితః అనుబద్ధమవరుద్ధం అనసశ్శకటస్య అకంగతింఘ్నంతీత్యనోకహాః వృక్షాః తేషాం జాలస్య మధ్యాత్ ఉద్యాతముత్థితం ఉత్ప్రార్యాద్యాతేః కర్తరిక్తః. ఉద్ద్రుతం పలాయితం శశంమృగవిశేషం అన్యః పరః అవన్ హంత్యాన్నివార్యరక్షన్

అనల్పంగుణం మహాన్తముత్కర్షం అవాప దయాళోరనామిషలోలుపస్య కృతపుణ్య స్య కీర్తిస్సర్వత్రసులభేతిభావః. అత్రార్థాంతరంచాహుః—అన్యోగుణంపాశం అవక్ష ప్రయుంజానః శకమవాపజగ్రాహ యో హంతా తస్యైవమృగ ఇతివ్యాధసమయాదితి భావః.

త్రాసాకులః పరిపతన్పరితో నికేతా
న్పుంభిర్న కైశ్చిదపి ధన్విభి రన్వబంధి,
తస్థౌ తథాపి న మృగః క్వచి దంగనానా
మాకర్ణపూర్ణనయనేషుహతేక్షణశ్రీః. 26

త్రాసేతి. త్రాసాకులః జనదర్శనాద్భయవిహ్వలః, అతఏవ, నికేతాన్ నికేత నాని, పరితః అభితః 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినాద్వితీయా. పరిపతన్ ధావన్ మృగో హరిణః కైశ్చిదపి ధన్విభిః ధనుష్మద్భిః. 'ధన్వీధనుష్మాన్ధానుష్క' ఇత్యమరః. 'వ్రీహ్యాదిత్వాదినిరి'తిస్వామీ. పుంభిః నాన్వబంధినానుయాతః బధ్నాతేః కర్మణి లుఙ్. తథాపి అంగనానాం ఆకర్ణం కర్ణపర్యంతం పూర్ణాః విస్తీర్ణాః ఆకృష్టాశ్చయే నయనాన్యేవఇషవః తైః హతా ఈక్షణశ్రీర్యస్యసః అతఃక్వచిదపినతస్థౌ కింతు వీరవిశి ఖాపాతాభావేపి అంగనాపాంగవిశిఖాపాతకాతరః పలాయితఏవేతి భావః. అత్ర జనాలోకనోత్థభయహేతుకస్య మృగానవస్థానస్యాంగనాపాంగేషు హతిహేతు కత్వోత్ప్రేక్షణాద్ధేతూత్ప్రేక్షా. సాచవ్యంజకాప్రయోగాత్ప్రతీయమానా. హేతోశ్చ హతేక్షణశ్రీరితి విశేషణగత్యోక్తత్వాత్కావ్యలింగంచాంగమితిసంకరః.

ఆస్తీర్ణతల్పరచితావసథః క్షణేన
వేశ్యాజనః కృతనవప్రతికర్మకామ్యః,
ఖిన్నానఖిన్నమతి రాపతతో మనుష్యా
న్ప్రత్యగ్రహీ చ్చిరనివిష్ట ఇవోపచారైః. 27

ఆస్తీర్ణేతి. క్షణేన ఆస్తీర్ణంతల్పం వేశ్యావృత్తేశ్శయ్యాప్రధానత్వాత్ప్రాగే వసజ్జితశయ్యం యథాతథారచితావసథః కల్పితనికేతనః.'స్థానావసథవాస్తుచే'త్యమరః. కృతేన నవప్రతికర్మణా నూతనేనప్రసాధనేన కామ్యః స్పృహణీయః అఖిన్నమతిర శ్రాంతచిత్తః అగణితాధ్వఖేదఇత్యర్థః. వేశ్యాజనః ఖిన్నానధ్వశ్రాంతాన్, ఆపతతః ఆగచ్ఛతో మనుష్యాన్ పురుషాన్ చిరనివిష్టఇవ తత్రైవ నిత్యవాస్తవ్య ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. ఉపచారైః శీతాంబుతాంబూలదానాది సత్కారైః ప్రత్యగ్రహీత్ వశీచకారేత్యర్థః.

సస్నుః పయః పపు రనేనిజు రంబరాణి
జక్షు ర్బిసం ధృతవికాసిబిస ప్రసూనాః,
సైన్యాః శ్రియా మనుపభోగనిరర్థకత్వ
దోష ప్రవాద మమృజన్నగనిమ్న గానామ్. 28

సస్నురితి. సేనాయాం సమవేతాస్సైన్యాః సైనికజనాః సేనాయాంచేతిణ్య ప్రత్యయః,నగనిమ్న గానాం యాశ్శ్రియస్సమృద్ధయః తాసాం అనుపభోగః ఉపభోగాభావః క్వచిత్ప్రసజ్య ప్రతిషేధేపినఞ్ సమాసఇష్యతే, యథా అదర్శనమశ్రవణమను చ్చారణమనుపలబ్ధిరభావఇత్యాది, తేనయన్నిరర్థకత్వం నిష్ఫలత్వంతదేవదోషః, తేన యః ప్రవాదోనిందా తం అమృజక్ అమార్జక్ మృజూష్శుద్ధౌలఙ్ అదాదిత్వాచ్ఛపోలుక్,మృజేరజాదౌఙ్కితివిభాషావృద్ధిర్వక్తవ్యేతివికల్పాదవృద్ధ్యభావః,మార్జన ప్రకార మాహ—సస్నుః స్నానంచక్రుః పయఃపానీయంపపుః ష్ణాశౌచే పాపా నేలిట్,అంబరాణి అనేనిజుః అక్షాళయన్ ణిజిర్ శౌచపోషణయోః జుహోత్యాదిత్వాల్లజేశ్లావితి ద్విర్భావః నిజభ్యస్త్రవిదిభ్యశ్చేతి శ్లుర్జుసాదేశః. ణిజాంత్రయాణాం గుణశ్లావిత్యభ్యాసస్యగుణః. ధృతాని వికాసిబిసప్రసూనాని వికసితపుష్కరాణియైస్తే. 'బిసప్రసూనరాజీవపుష్కరాంభోరుహాణిచే' త్యమరః. బిసంమృణాళంజక్షుః భక్షయాంచక్రుః ఘసే ర్లిట్,గమహనేత్యాదినా ఉపధాలోపేచర్త్వం, శాసివసిఘసీనాంచేతిషత్వం,స్నానాద్యుపభోగేనోక్తనైరర్థక్యం నిరాచక్రురిత్యర్థః, అత్రదోషమార్జనస్య స్నానాదివాక్యార్థహేతుకత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. స్నానాదిక్రియాసముచ్చయస్తస్యాంగమస్యేతిసంకరః.

నాభీహ్రదైః పరిగృహీతరయాణి నిమ్నైః
స్త్రీణాం బృహజ్జఘనసేతునివారితాని,
జగ్ము ర్జలాని జలమండుకవాద్యవల్గు
వల్గద్ఘన స్తనతటస్ఖలితాని మందమ్. 29

నాభీతి. స్త్రీణాంనిమ్నైః గంభీరైః నాభయఏవహ్రదాః తైః పరిగృహీతరయాణి ప్రతిషిద్ధవేగాని బృహద్భిః జఘనైరేవసేతుభిః నివారితాని ప్రతిహతగతికానీత్యర్థః, జలమేవమండుకవాద్యం వాద్యవిశేషః జలమేకేన పాణినోత్థాప్య అపరేణ తాడితం మండుకివద్ధ్వనతీతిప్రసిద్ధం, తేనవల్గుసుందరంయథాతథావల్గద్భిః చలద్భిః ఘనైః స్తనతటైః స్ఖలితానిస్ఖలనంగమితానిజలాని పూర్వోక్తనగనిమ్న గానాం సలిలాని మందంజగ్ముః అత్ర జలమదగమనస్యవిశేషేణగత్యారయప్రతిబంధాదిపదార్థహేతుకత్వా త్తద్ధేతుకంకావ్యలింగమ్.

ఆలోలపుష్కరముఖోల్లసితై రభీక్ష్ణ
ముక్షాంబభూవు రభితో వపు రంబువర్షైః,
ఖేదాయతశ్వసితవేగనిరస్తముగ్ధ
మూర్ధన్యరత్ననికరై రివ హాస్తికాని. 30

ఆలోలేతి. హాస్తినాంసమూహాఃహాస్తికాని అచిత్తహస్తిధేనోష్ఠక్, ఆలోలాని యాని పుష్కరాణి హస్తాగ్రాణి. 'పుష్కరంకరిహస్తాగ్ర' ఇత్యమరః. తేషాం ముఖైః రంధ్రైః ఉల్లసితాని ఉత్క్షిప్తాని తైరంబువర్షైః ఖేదేనాధ్వశ్రమేణ ఆయతస్య ద్రాఘీయసః శ్వసితస్యోచ్ఛ్వాససమారుతస్య వేగేననిరస్తాః బహిరుత్క్షిప్తాః యేముగ్ధాస్సున్దరాః మూర్ధన్యా మూర్ధనిభవాః శరీరావయవాచ్చేతియత్ప్రత్యయః, యేచాభావకర్మణోరితిప్రకృతిభావాత్, నస్తద్ధితఇతిలోపాభావః. రత్ననికరాః ముక్తాఫలప్రకరాః తైరివేత్యుత్ప్రేక్షా, వపుః అభీక్ష్ణమభితఃపరితః; ఉక్షాంబభూవుః సిషిచుః ఉక్షసేచనే ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛఇత్యామ్ ప్రత్యయః. 'గజేంద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితానిలోకే తేషాంతు శుక్త్యుద్భవమేవభూరి' ఇతి గజానాం ముక్తాకరత్వే ప్రమాణమ్.

యే పక్షిణః ప్రథమ మంబునిధింగతా స్తే
యేఽపీంద్రపాణితులితాయుధలూనపక్షాః,
తే జగ్ము రద్రిపతయ స్సరసీ ర్విగాఢు
మాక్షిప్తకేతుకుథసైన్యగజచ్ఛలేన. 31

యఇతి. యేపక్షిణః పక్షవంతః ఇంద్రేణ అచ్ఛిన్నపక్షాఇత్యర్థః, సంసర్గేఇనిప్రత్యయః, తే అద్రిపతయో మైనాకాదయః ప్రథమంప్రాక్ అంబునిధింగతాః ప్రవిష్టాః యేపియేత్యేత్యర్థః. ఇంద్రస్యపాణినా తులితేన ప్రేరితేన ఆయుధేన వజ్రేణ లూనపక్షాః ఛిన్నగరుతః తే అద్రిపతయః ఆక్షిప్తాః అపనీతాః కేతవోధ్వజాః కుథాః పృష్ఠాస్తరణానిచ యేషాం. 'ప్రవేణ్యాస్తరణంవర్ణః పరిస్తోమఃకుథోద్వయో' రిత్యమరః. తేషాంసైన్యగజానాంఛలేన సరసీః విగాఢుం విగాహితుం 'స్వరతిసూతిసూయతిధూఞూదితోవే'తి వికల్పాన్నేడాగమః, జగ్ముః అత్రగజచ్ఛలేనేతిఛలశబ్దేన గజత్వమపహ్నుత్యాద్రిత్వారోపణాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవాలఙ్కారః, తేనపక్షవతామద్రీణాం సాగరావగాహనదర్శనాత్తన్మత్సరాత్స్వయమపి సలిలమవగాహమానాః సాక్షాల్లూనపక్షాః పర్వతాఇవైతఇత్యుత్ప్రేక్షావ్యజ్యతే.

ఆత్మానమేవ జలధేః ప్రతిబింబితాంగ
మూర్జ్మా మహత్యభిముఖాపతితం సమీక్ష్య,
క్రోధా దధావదపభీ రతితూర్ణ మస్య
నాగాభియుక్త ఇవ యుక్త మహో మహేభః. 32

ఆత్మానమితి. మహేభః జలధేర్జలాశయస్య మహతి ఊర్జ్మా ప్రతిబింబితం అంగంయస్యతం అభిముఖాపతితం అభిముఖమాగతం ఆత్మానమేవ ఆత్మప్రతిబింబమే వేత్యర్థః. సమీక్ష్య అన్యనాగేనప్రతిగజేన అభియుక్తః అభిద్రుతఇవ అతితూర్ణం అపభీఃనిర్భీకస్సన్ క్రోధాత్ అధావత్ పాఘ్రాధ్మేతినూత్రేణసర్తేర్ధావాదేశః, అహో ఇతిమౌఢ్యేనవిస్మయః, తచ్చయుక్తంమహేభస్యేతి భావః. అభియుక్తఇవేత్యుత్ప్రేక్షాయాః ప్రతిగజభ్రాంతినిబన్ధనత్వాద్భ్రాంతిమదుత్ప్రేక్షయోరంగాంగిభావేనసంకరః.

నాదాతుమన్యకరిముక్తమదాంబుతిక్తం
ధూతాంకుశేనవవిహాతు మపీచ్ఛతాంభః,
రుద్ధేగజేనసరుషాసరితోవతారే
రిక్తోదపాత్రకరమాస్త చిరంజనౌఘః. 33

నేతి. అన్యకరిణా ప్రతిగజేన ముక్తేనమదాంబునాతిక్తంసురభి. 'కటుతిక్తకషాయాస్తుసౌరభ్యేపిప్రకీర్తితా'ఇతికేశవః అంభః జలంఆదాతుం గ్రహీతుం నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా విహాతుంత్యక్తుమపినేచ్ఛతా క్రోధపిపాసాభ్యామితి భావః. ధూతాంకుశేన సరుషాసక్రోధేనగజేన సరితః అవతారేతీర్థే రుద్ధేసతిజనౌఘః రిక్తాన్యుదపాత్రాణి యేషు తే కరా యస్మింస్తద్యథా తథా చిరం ఆస్త అతిష్ఠత్ 'ఆసఉపవేశనే, లజ్, ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యేన్యతరస్యామిత్యుదకశబ్దస్య వికల్పాదుదాదేశః.

పంథాన మాశు విజహీహి పురస్తనా తే
పశ్యన్ ప్రతిద్విరదకుంభవిశంకిచేతాః,
స్తంబేరమఃపరిణినం సురసావుపైతి
షిద్గైరగద్యత ససంభ్రమమేవ కాచిత్. 34

పంథానమితి. పంథానం ఆశు విజహీహి. జహిహి ఓహాక్త్యాగే లోటిసేర్హితిహిరాదేశః. అచహావితివికల్పాదీకారాదేశః. పురోగ్రే, తేతరుణ్యాః తవస్తనా పశ్యన్ ప్రతిద్విరదస్యకుంభౌ విశంకతఇతితద్విశంకి చేతోయస్యసః కుంభభ్రాంతిమానిత్యర్థః. అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. స్తంబేత్రృణేరమతఇతి స్తంబేరమఇభః 'ఇభఃస్తంబేరమఃపద్మీ' త్యమరః. స్తంబకర్ణయోరమిజపోరిత్యచ్ప్రత్యయః. తత్పురు

షేకృతిబహుళమిత్యలుక్. పరిణేతుం తిర్యక్ప్రహర్తుమిచ్ఛుః పరిణినంసుః నమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. ఏకాచఉపదేశేనుదాత్తాదితీట్ప్రతిషేధః. అసౌ ఉపైతి పురేతి పాఠే. పురోపైతీత్యన్వయః ఉపైష్యతీత్యర్థః. యావత్పురానిపాతయోర్లడితి భవిష్యదర్థేలట్. ఇతి షిడ్గైర్విహసైః. 'షిడ్గఃపల్లవికోవిటః' ఇత్యమరః. ఏకా. కాచిత్ ఏవముక్తరీత్యా ససంభ్రమం సత్వరం అగద్యత గదితా.

కీర్ణం శనై రనుకపోల మనేకపానాం
హస్తై ర్విగాఢమదతాపరుజ,శ్శమాయ,
ఆకర్ణ ముల్లలిత మంబు వికాసికాశ
నీకాశ మాప సమతాం సితచామరస్య. 35

కీర్ణమితి. అనేకపానాంద్విపానాం విగాఢః ప్రరూఢః యో మదేనతాపఃస ఏవ రుక్ రోగః తస్యాశ్శమాయశనైర్మందం హస్తైః, అనుకపోలంకపోలయోఃకీర్ణం క్షిప్తం ఆకర్ణంకర్ణపర్యంతంఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోఃఇత్యవ్యయీభావః, ఉల్లలితముత్పతితం వికాసి, యత్కాశంకాశకుసుమం తేనసదృశంకాశనీకాశం,నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః అత ఏవ 'స్యురుత్తరపదేత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యమరః. అంబుసలిలం కర్తృ, సితచామరస్య, సమతాంసాదృశ్యం, ఆప తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యామితి షష్ఠీ. ఉపమాలంకారః.

గణ్డూష ముజ్ఝితవతా పయసస్సరోషం
నాగేన లబ్ధపరవారణమారుతేన,
అంభోధిరోధసి పృథుప్రతిమానభాగ
రుద్ధోరుదంతముసలప్రసరం నిపేతే. 36

గండూషమితి. లబ్ధః పరవారణస్య ప్రతిగజస్య, మారుతస్సమదగంధవాహో యేనతేన అతఏవసరోషం యథాతథాపయసః పానీయస్య గండూషంముఖపూరణం ముఖాంతర్గతంపయ ఇత్యర్థః. 'గండూషోముఖపూరణ' ఇతిహలాయుధః. ద్విలింగత్వేపి పుంలింగఏవాస్యప్రయోగ ఇత్యాహవామనః. లింగాధ్యాహారోవేత్యత్ర, ఉజ్ఝితవతా త్యక్తవతా నాగేనగజేన. 'మతంగజో గజోనాగ' ఇత్యమరః. అంభోధిరోధసిసాగరతీరే, దంతయోరుభయోర్మధ్యం ప్రతిమానమితిస్మృతం. పృథునా ప్రతిమానభాగేనరుద్ధః ప్రతిబద్ధః ఉరూయోదంతౌ ముసలావివ, తయోఃప్రసరః ప్రవేశో యస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా. ని.'అయోగ్రంముసలోస్త్రీస్యా'దిత్యమరః. నిపేతే నిపతితం భావే లిట్. క్రోధవేగాదలబ్ధలక్ష్యోరోధః ప్రహృత్యపారవశ్యాత్స్వయంచాధోముఖఃపపాతేత్యర్థః. క్రోధాంధాః కిం న కుర్వంతీతి భావః.

దానం దదత్యపి జలైస్సహసాధిరూఢే
కో విద్యమానగతి రాసితు ముత్సహేత,
యద్దంతినః కటకటాహతటా న్మిమంక్షో
ర్మంక్షూదపాతి పరితః పటలై రలీనామ్. 37

దానమితి. దీయత ఇతి దానంధనం మదశ్చ 'దానంగజమదేత్యాగ' ఇతి విశ్వః. తద్దదత్యపి వితరత్యపిదాతర్యపీత్యర్థః. సహసా అకస్మాత్ 'స్వరాదిత్వా దవ్యయమి' తిశాకటాయనః. జలైర్జడైః నీరైశ్చ 'జలంగోకలలేనీరేహ్రీ బేరేచజడేఽన్యవది'తి విశ్వః. అధిరూఢే ఆక్రాంతేసతి విద్యమానగతి గ్గత్యంతరవాన్ గమనసమర్థః, కఃపుమాన్ ఆసితుంతత్రస్థాతుం ఉత్సహేత నకోపీత్యర్థః. శకధృషేత్యాదినాతుమున్. యద్యస్మాత్కారణాత్ మిమంక్షోః మజ్జ్తుంమజ్జితుమిచ్ఛోః మస్జేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః. దంతినః కటోగండః సఏవకటాహః ఖర్పరః 'కటాహః ఖర్పరోఽస్త్రియామి'తి వైజయంతీ. తస్యతటాత్ప్రదేశాత్, అళీనాంపటలైస్సంఘైః పరితః మంక్షు ద్రాక్. 'ద్రాఙ్మంక్షుసపది ద్రుతమి'త్యమరః. ఉదపాతిఉత్పతితం భావేలుఙ్ చిణ్ భావకర్మణోరితిచిణ్, చిణోలుగితితశబ్దస్య లుక్ విశేషేణ సామాన్య సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః,

అంతర్జలౌఘ మవగాఢవతః కపోలా
హిత్వా క్షణం వితతపక్షతి రంతరిక్షే,
ద్రవ్యాశ్రయేష్వపి గుణేషు రరాజ నీలో
వర్ణః పృథగ్గత ఇవాళిగణో గజస్య. 38

అంతరితి. జలౌఘే అంతః అంతర్జలౌఘం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. అథవా జలౌఘం జలపూరం అంతరభ్యంతరే అవగాఢవతః ప్రవిష్టవతః గాహేః నిష్ఠేతి క్తవతు ప్రత్యయః ఢత్వధత్వష్టుత్వఢలోపాః గజస్యకపోలాహిత్వా క్షణం అంతరిక్షేఉపర్యాకాశే వితతపక్షతిః విస్తృతపక్షమూలః ఆమూలాద్వితతపక్ష ఇత్యర్థః. 'స్త్రీపక్షతిః పక్షమూల మి'త్యమరః. పక్షాత్తిరితితిప్రత్యయః. అళిగణః భ్రమరసంఘః గుణేషు రూపాదిషు ద్రవ్య మాశ్రయో యేషాం తేషు ద్రవ్యాశ్రయేష్వపి అయుతసిద్ధత్వాద్ద్రవ్యసమవేతత్వాచ్చ ద్రవ్యైకాధీనసత్తాకేషుసత్స్వపీత్యర్థః. పృథగ్గతః. జలమజ్జనభయాత్స్వాశ్రయపరిహారేణస్థితః నీలోవర్ణః నీలరూపం గజనీలిమేవరరాజ. 'గుణేశుక్లాదయఃపుంసీ' త్యమరః. అత్రాళిగణే సాదృశ్యాద్గజనీలత్వస్యాశ్రయాదన్యత్రోపలబ్ధి నిర్వాహాయ పృథక్స్థితివిశిష్టత్వముత్ప్రేక్ష్యతే.

సంసర్పిభిః పయసిగైరికరేణురాగై
రంభోజగర్భరజసాంగనిషంగిణా చ,
క్రీడోపభోగ మనుభూయ సరిన్మహేభా
వన్యోన్యవస్త్రపరివృత్తి మివ వ్యధత్తామ్. 39

సంసర్పిభిరితి. సరిచ్చ మహేభశ్చ తౌ పయసి సంసర్పిభిః గజాత్సరిజ్జలే విసృత్వరైః గైరికరేణవో ధాతవ ఏవ రాగాః తైః కరణైః కరణేఘుష్, అంగనిషంగిణా గజాంగసంగినా అంభోజగర్భరజసా పద్మాంతఃపరాగేణ చ నిమిత్తేన క్రీడయా లీలయా ఉపభోగం సమ్భోగం అనుభూయ అన్యోన్యం మిథః వస్త్రయోః పరివృత్తిం వినిమయం వ్యధత్తాం అకురుతామివ దధాతేర్లఙి పరస్మైపదే తసస్తామాదేశః, అత్ర సరిన్మహేభయోః ప్రతీయమాననాయికానాయకాభేదాధ్యవసాయేన వస్త్రవినిమయోత్ప్రేక్షా.

యాం చంద్రకైర్మదజలస్య మహానదీనాం
నేత్రశ్రియం వికసతో విదధుర్గజేంద్రాః,
తాం ప్రత్యవాపు రవిలంబిత ముత్తరంతో
ధౌతాంగలగ్ననవనీలపయోజపత్రైః. 40

యామితి. గజేంద్రాః వికసతః సమంతాత్పయసి తైలబిందువత్ప్రసరతః మదజలస్య చంద్రకైశ్చంద్రాకారైర్మండలైః మహానదీనాం యాం నేత్రశ్రియం విదధుః చక్రుః ఉత్తరంతః జలాన్నిర్గచ్ఛంతః ధౌతేషు క్షాళితేషు అంగేషు లగ్నైః సక్తైః నవనీలపయోజపత్రైర్నీలోత్పలదళైః అవిలంబితం క్షిప్రమేవ తాం నేత్రశ్రియం ప్రత్యవాపుః ప్రతిభేజిరే, అత్ర గజానాం నదీనాంచ సమనేత్రశ్రీవినిమయోక్త్యా సమపరివృత్తిరలంకారః. 'సమన్యూనాధికానాంచ యథా వినిమయో భవేత్, సాకం సమాధికన్యూనైః పరివృత్తిరసౌ మతే'తి లక్షణాత్.

ప్రత్యన్యదంతినిశితాంకుశదూరభిన్న
నిర్యాణనిర్యదసృజం చలితం నిషాది,
రోద్ధుం మహేభ మపరిబ్రఢిమాన మాగా
దాక్రాంతితో న వశ మేతి మహాన్పరస్య. 41

ప్రతీతి. అన్యదంతినం ప్రతి ప్రత్యన్యదంతి ప్రతిగజాభిముఖమిత్యర్థః. 'లక్షణేనాభిప్రతీ అభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. చలితం ధావంతం అత ఏవ నిశితేన అంకుశేన దూరం గాఢం యథా తథా భిన్నం యన్నిర్యాణమపాంగదేశః, 'అపాంగదేశో నిర్యాణ

మి'త్యమరః. తస్మాత్ నిర్యత్ నిస్సరత్ అస్పృగ్యస్యతం. మహేభం రోద్ధుం గ్రహీతుం నిషాదీ యన్తా, పరిబృంహతి ప్రభవతీతిపరిబృఢః ప్రభుః బృహేర్బృంహేర్వా కర్తరి క్తప్రత్యయే ప్రభౌపరిబృఢఇతి నకారహకారయోర్లోపః నిష్ఠాతకారస్య ఢత్వంచ నిపాత్యతే, అస్యథాఢలోపస్య సర్వత్రాసిద్ధేరిష్టన్నాదిషు 'రఋతోహలాదేర్లఘోః'ఇతి రేఫాదేశో నస్యాత్, తస్మాదిమనిచి రేఫాదేశే పరిబ్రఢిమాతతో నఞ్ సమాసః, తం అపరిబ్రఢిమానం అసామర్థ్యం ఆగాత్ ప్రాప ఇణోగాలుఙీతిగాదేశః. తథాహి— మహాన్ బలీయాన్, ఆక్రాంతితః బలాత్కారాత్ పరస్య వశం నైతిసామాన్యేన విశేష సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

సేవ్యోఽపి సానునయ మాకలనాయ యన్త్రా
నీతేన వన్యకరిదాన కృతాధివాసః,
నాభాజి కేవల మభాజి గజేన శాఖీ
నాన్యస్య గన్ధమపి మానభృతస్సహన్తే. 42

సేవ్యఇతి. యన్త్రానిషాదినా ఆకలనాయబంధనాయసానునయంససాంత్వం నీతేనసమీపం ప్రాపితేనగజేన వన్యకరిదానైః కృతః అధివాసోవాసనాయస్యసః, 'తద్గంధీ త్యర్థః శాఖీవృక్షః వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. సేవ్యోఽపిసన్ నాభాజినాసేవి భజసేవాయాం కర్మణిలుఙ్. చిణోలుగ్వృద్ధిశ్చ. కింతుకేవలం అభాజిఅభంజీత్యర్థః. భంజోఆమర్దనే భంజేశ్చ చిణీతివిభాషానలోపః. శేషంపూర్వవత్ తథాహిమానభృతోఽహంకారిణః, అన్యస్యగంధమపినసహంతే పరంకిము తేతిభావః, అతోవృక్షభంజనంయుక్తమేవేత్యర్థః. పూర్వవదలంకారః.

అద్రీంద్రకుంజచరకుంజరగండకాష
సంక్రాంతదానపయసో వనపాదపస్య,
సేనాగజేన మథితస్య నిజప్రసూనై
ర్మమ్లే యథాగత మగామి కులై రలీనామ్. 43

అద్రీంద్రేతి. అద్రీంద్రస్యరైవతకస్య కుంజేషు చరతియస్తస్య, కుంజరస్య, గండకాషేణకపోలకషణేన, సంక్రాంతం దానపయః మదాంబుయస్యతస్య, అతఏవ సేనాగజేన మథితస్యభగ్నస్యవనపాదపస్యనిజైరాత్మీయైః ప్రసూనైః పుష్పైః 'నిజమాత్మీయనిత్యయో'రితి వైజయంతీ. మమ్లేమ్లానం మ్లాయతేర్భావేలిట్, అలీనాం కులైస్తు యథాగతం, అగామిఆగతక్రమేణైవగతం, నతుమ్లానమిత్యర్థః. ఆపద్యాత్మీయానాత్మీయయోరయంభేద ఇతి భావః. గమేర్గత్యర్థస్యాకర్మకత్వాద్భావేలుఙ్. ఇభవనపాదపానాం విశేషణ సామ్యాదాపన్నాద్యౌపమ్యప్రతీతేః కథంచిత్సమాసోక్తిరయం స్నేయా.

నోచ్చై రృదా తరుతలేషు మము స్తదానీ
మాధోరణై రభిహితాః పృథుమూలశాఖాః,
బంధాయ చిచ్ఛిదు రిభా స్తరసాత్మ నైవ
నైవాత్మనీన మథవా క్రియతే మదాంధైః. 44

నేతి. ఇభాగజాః, యదా ఉచ్చైః ఉన్నతేషు తరుతలేషు న మముః. నావర్తం త తదానీం ఆధోరణైర్యంతృభిః, అభిహితాః ఇమాన్ ఛిందీత్యుపదిష్టాస్సంతః పృథూః మూలశాఖాః బంధాయస్వబంధనాయైవ తరసాబలేన ఆత్మనాస్వయమేవ చిచ్ఛిదుః నచైతదయుక్తమితి భావః. యద్వామూఢానాం యుక్తమేవేత్యాహ అథవేతి—అథవామదాంధైః, ఆత్మనీన మాత్మనేహితం నక్రియత ఏవ. 'ఆత్మన్ విశ్వజన భోగో త్తర పదాత్ఖ' ఇతిఖప్రత్యయః. ఆత్మాధ్వానౌ ఖే ఇతి ప్రకృతిభావాత్ న స్తద్ధిత ఇతి టిలోపాభావః. పూర్వవదర్థాంతరన్యాసః.

ఉష్ణోష్ణశీకరసృజః ప్రబలోష్మణోఽంత
రుత్ఫుల్లనీలనలినోదరతుల్యభాసః,
ఏకా న్విశాలశిరసో హరిచందనేషు
నాగాన్ బబంధు రపరాన్మనుజా నిరాసుః. 45

ఉష్ణోష్ణేతి. మనుజాః నరాః ఉష్ణోష్ణాః ఉష్ణప్రకారాః 'ప్రకారేగుణవచనస్యే' తిద్విర్వచనం. కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్. తాన్ శీకరాన్ సృజంతి ముంచంతీతితథోక్తాన్, క్విప్. అంతః ప్రబలోష్మణః ప్రవృద్ధతాపాన్ ఉత్ఫుల్లంవికచం. ఉత్ఫుల్లసంఫుల్లయోరుపసంఖ్యానమితి ఉపసర్గేపి ఫుల్లేనిష్ఠాలత్వం తస్య నీలనళినస్య నీలోత్పలస్య ఉదరేణతుల్యభాసస్సమానకాంతీన్ కృష్ణవర్ణానిత్యర్థః. విశాలశిరసః విపులమస్తకాన్ ఏకాన్ కతి చిన్నాగాన్ గజానిత్యర్థః. హరిచందనేషు చందనవిశేషేషు. 'తైలపర్ణికగోశీర్షే హరిచందనమస్త్రియా మి'త్యమరః. బబంధుః అపరాన్నాగాన్ అహీనిత్యర్థః. 'దుష్టా స్త్రాహి గజానాగా'ఇతి ఉభయత్రాపి వైజయంతీ, నిరాసుః, అస్యతేర్లిట్. అత్రోభయోషామపి నాగానాం ప్రకృతత్వాత్కేవల ప్రకృతశ్లేషః.

కండూయతః కటభువం కరిణో మదేన
స్కంధం సుగంధి మనులీనవతా నగస్య,
స్థూలేంద్రనీలశకలావళికోమలేన
కంఠే గుణత్వ మలినాం వలయేన భేజే. 46

కండూయత ఇతి. కటభువం గండస్థలం. కండూయతః కషతః కండ్వాది భ్యోయక్, తత శ్శతృప్రత్యయః కండూయతే ర్ఙిద్ధాతుప్రకృతికత్వాదుభయప దిత్వం కరిణః మదేన సుగంధిం శోభనగంధం, గంధస్యేత్వే తదేకాన్తగ్రహణంనా ద్రియన్తే కవయః నగస్య వృక్షస్య స్కన్ధం ప్రకాండం అనులీనవతా తత్ర శ్లిష్టేనే త్యర్థః. లీయతేః. నిష్ఠేతి క్తవతుప్రత్యయః ల్వాదిభ్య ఇతి నిష్ఠానత్వం స్థూలానాం ఇంద్రనీలశకలానాం ఆవళివత్క్రమేణ రమ్యేణ ఆళీనాం వలయేన కంఠే గుణత్వం కంఠభూషణత్వం అమూర్ధమస్తకాత్స్వాంగా దకామ ఇత్యలుక్ భేజే ప్రాప్తంకణిర్మ లిట్. అత్ర అళివలయే ఇంద్రనీలమణిమయకంఠభూషణత్వారోపాద్రూపకాలం కారః.

నిర్ధూతవీతమపి బాలక ముల్లలన్తం
యన్తా క్రమేణ పరిసాన్త్వనతర్జనాభిః,
శిక్షావశేన శనకై శ్శమ మానినాయ
శాస్త్రం సునిశ్చితధియాం క్వన సిద్ధిమేతి. 47

నిర్ధూతేతి. యన్తా నిషాదీ. నిర్ధూతం నిరస్తం వీతం పాదఘాతాంకుశవారణే యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా ఉల్లలంతం ఉత్ప్లవమానమపి 'పాదకర్మయుతం ప్రోక్తం యతమంకుశవారణం, ఉభయం వీతమాఖ్యాత మి'తిహలాయుధః బాలకంపంచవర్షం గజం 'పంచవర్షో గజో బాలః పోతస్తు దశవర్షక ఇ'తి వైజయంతీ, శిక్షావశేన స్వకీయేన గజశాస్త్రాభ్యాసబలేన క్రమేణ పరిపాట్యా, పరిసాంత్వనాన్యుపలాలనాని తర్జనాః భర్త్సనాశ్చ తాభిః శనైరేవ శనకైః 'అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ప్రాక్టేరి'తి స్వార్థే అకచ్ప్రత్యయః శమం శాంతిం ఆనినాయ తథాహి—సుష్ఠు నిశ్చితా సునిశ్చితార్థాధీర్యేషాం తేషాం పుంసామిత్యర్థః. శాస్త్రంక్వకుత్రసిద్ధిం నైతి స్వభ్యస్తం శాస్త్రం సర్వత్రఫలతీత్యర్థః. విభక్తధనా భ్రాతరో విభక్తా ఇతివన్నిశ్చితార్థాధీ ర్నిశ్చితే త్యుపచర్యతే అత ఏవాత్రగమ్యమానార్థత్వాదుత్తరపదస్యాప్రయోగలక్షణో లోప ఇత్యాహుః.

స్తమ్భం మహాన్త ముచితం సహసా ముమోచ
దానం దదావతితరాం సరసాగ్రహస్తః,
బద్ధాపరాణి పరితో నిగళాన్యలావీ
త్స్వాతంత్ర్య ముజ్జ్వల మవాప కరేణురాజః. 48

స్తంభమితి. కరేణుశ్చాసౌ రాజా చేతికరేణురాజః గజశ్రేష్ఠః కరేణూనాం రాజేతి గజపతీ రాజాచ ధ్వన్యతే ఉభయథాపి రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్, ఉజ్జ్వలం

ఉచ్ఛృంఖలం స్వాతంత్ర్యం స్వేచ్ఛాచారిత్వం అవాప తదేవాహ—ఉచితం చిర పరిచితం మహాంతం స్తంభమాలానం జాడ్యం చ సహసా ముమోచ 'స్తంభౌ స్థూణా జడీభావా' విత్యమరః. సరసః ఆర్ద్రః అగ్రహస్తః పుష్కరం పాణిశ్చ యస్యసః తథోక్తస్సన్ దానం మదం దీయతఇతి దానం ధనంచ అతితరామతిమాత్రం అవ్య యాదామ్ప్రత్యయః దదౌ వవర్ష ధనంచ దదావి త్యర్థః. పరితః బద్ధాపరాణిబద్ధ పశ్చిమపాదాని బద్ధాన్యన్యాని చ 'అపరః పశ్చిమః పాద ఇ'తి గజప్రకరణే వైజ యంతీ. నిగళాని శృంఖలాని 'అథ శృంఖలే' అందుకోనిగళో౽స్త్రీస్యాది'త్యమరః. అలావీత్ లునాతిస్మ లూఞ్ ఛేదనేలుఙ్ అస్తిసిచోపృక్తఇతీట్. ఇట ఈటీతి స లోపః అత్ర కరేణురాజస్య భట్టభద్ర సాధర్మ్య ధ్వనిః, విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాన్న శ్లేష ఇత్యుక్తమ్.

జజ్ఞే జనై ర్ముకుళితాక్ష మనాదదానే
సంరబ్ధహస్తిపకనిష్ఠురచోదనాభిః,
గమ్భీరవేదిని పురః కబళం కరీంద్రే
మందో౽పి నామ న మహాన్నవగృహ్య సాధ్యః. 49

జజ్ఞ ఇతి. గంభీరం మందం వేత్తీతి గమ్భీరవేదీ 'త్వగ్భేదా చ్ఛోణితస్రా వాన్మాం సస్య చ్యవనాదపి,ఆత్మానం యో న జానాతి సస్యాద్గమ్భీరవేది తే'తి రాజపుత్త్రీయే' 'చిరకాలేన యోవేత్తి శిక్షాం పరిచితామపి, గమ్భీరవేదీ విజ్ఞేయ స్సగజో గజవేదిభి' రితి మృగచర్మీయే, తస్మిన్ గమ్భీరవేదినికరీంద్రే సంరబ్ధః కుపితః హస్తినం పాతీతి హస్తిపః సఏవ హస్తిపకోనిషాదీ 'ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహానిషాదిన ఇ'త్యమ రః. తస్య నిష్ఠురాభిః చోదనాభి స్తర్జనాదిభిరపి ముకుళితాక్షం నిమీలత నేత్రం యథా తథా పురః కబళం గ్రాసం అనాదదానేసతి మందోమూఢో౽పి 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మందాఃస్యు' రిత్యమరః. గజభేదోపి 'భద్రో మందో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివి ధాగజా' ఇ త్యమరశేషే. మహాన్ బలాధికః వినిగృహ్య సాధ్యః ననామ నఖల్వితి జనై ర్జజ్ఞే జ్ఞాతం జానాతేః కర్మణిలిట్. మందోపీత్యాది వాక్యార్థః. కర్మ.

క్షిప్తం పురో న జగృహే ముహు రిక్షుకాండం
నాపేక్షతే స్మ నికటోపగతాం కరేణుమ్,
సస్మార వారణపతిః పరిమీలితాక్ష
మిచ్ఛావిహారవనవాసమహోత్సవానామ్. 50

క్షిప్తమితి. వారణపతిః కరివరః ముహుః పురః క్షిప్తం అగ్రేన్యస్తం ఇక్షుకాండం ఇక్షుదండం నజఘ్రౌ హేనస్వీచకారనికటోపగతాం సమీపస్థాం రేణుం కరిణీం చ నాపేక్షతేస్మ నేచ్ఛతి స్మ లట్ స్మ ఇతి భూతార్థే లట్ కింతు పరిమీలితాక్షం యథా తథేతి స్మృత్యనుభావః. ఇచ్ఛయా విహారా యేషు తే వనవాసా ఏవ మహోత్సవాః తేషాం సస్మార తానేవ చింతయామాసేత్యర్థః. 'అధీగర్థదయేశాం కర్మణీ'తి కర్మణ శ్శేషత్వ వివక్షాయాం షష్ఠీ. స్వచ్ఛందచారిణాం నిర్బంధభోగేషు మనో న ప్రవర్తతఇతి భావః. వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. స్మరణం హేతుః.

దుఃఖేన భోజయితు మాశయితా శశాక
తుంగాగ్రకాయ మనమంత మనాదరేణ,
ఉత్క్షిప్తహస్తతలదత్తపిధానపిండ
స్నేహస్రుతిస్నపితబాహు రిభాధిరాజమ్. 51

దుఃఖేనేతి. ఉత్క్షిప్తే ఉద్యతే హస్తతలే దత్తో నిహితః యః పిధానస్య గజగ్రాసస్యపిండః 'పిధానం హస్తి కబళ' ఇతి వైజయంతీ తస్య స్నేహస్రుత్యా ఘృతాదినిష్యందేన స్నపితబాహు రాప్లుతభుజః 'స్నాతే ర్ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః అర్తిహ్రీత్యాదినాపుగాగమేమిత్వాద్ధ్రస్వః. ఆశయితా భోజయితా అశ్నేర్ణ్యంతాత్తృచ్. తుంగాగ్రకాయం స్వభావతఏవోన్నతోర్ధ్వకాయం అనాదరేణ అనమంతం కబళగ్రహణాయ నతి మకుర్వాణం ఇభాధిరాజం 'గతిబుద్ధీ'త్యాదినా అణికర్తుర్ణా కర్మత్వం దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ భోజయితుం శశాక స్వభావోన్నతానాం తత్రాప్యహంకారగ్రస్తానాం కో నమయితేతి భావః.

శుక్లాంశుకోపరచితాని నిరంతరాభి
ర్వేశ్మాని రశ్మివితతాని నరాధిపానామ్,
చంద్రాకృతీని గజమండలికాభిరుచ్చై
ర్నీలాభ్రపఙ్క్తిపరివేష మివాధిజగ్ముః. 52

శుక్లేతి. శుక్లాంశుకైః శుభ్రపటైః ఉపరచితాన్యుపకల్పితాని అన్యత్ర తు అల్పా అంశవోంశుకాః సూక్ష్మాస్తేజోవయవాః అల్ప ఇత్యల్పార్థే కన్ప్రత్యయః. శుక్లైస్తైః ఉపరచితాని వ్యాప్తాని రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః కిరణైశ్చ వితతాని విస్తృతాని 'కిరణప్రగ్రహౌరశ్మీ' త్యమరః. చంద్రస్యేవాకృతి ర్యేషాం తాని చంద్రాకృతీని చంద్రమండలనిభానీత్యర్థః. నరాధిపానాం వేశ్మాని దూష్యాణి నిరంతరాభిర్నీరంధ్రాభిః ఉచ్చైః గజమండలికాభి ర్గజపరిధిభిః స్వార్థేకప్రత్యయః కాపూర్వస్యే

కారః. నీలాభ్రపఙ్క్తిభిః పరివేషం పరిధిం పరివేష్టనమితి యావత్. 'పరివేషస్తుపరిధి రి'త్యమరః. అధిజగ్మురిత్యుత్ప్రేక్షా,

గత్యూనమార్గగతయోఽపి గతోరుమార్గా
సైన్వైరం సమాచకృషిరే భువి వేల్లనాయ,
దర్పోదయోల్లసిత ఫేనజలానుసార
సంలక్ష్యపల్యయనవర్ధ్రిపదా స్తురంగాః. 53

గత్యూనేతి. గత్యూనాః విశిష్టగమనహీనాః మార్గగతయోధ్వగమనానియే షాంతే తథాపిగతోరుమార్గాః ప్రస్థిత దూరాధ్వాన ఇతివిరోధః అపిశ్చవిరోధే గత్యూనామార్గీమృగసంబంధినీ గతిర్యేషాంతఇతి విరోధపరిహారః అతఏవ విరోధాభాసాలంకారః దర్పస్య తేజసః అంతస్సారస్య ఉదయేన ఔత్కట్యేన ఉల్లసితస్య ఉద్గతస్య ఫేనజలస్య ఫేనీభూయోద్గతస్వేదోదకస్య అనుసారేణ ప్రసారేణ సంలక్ష్యాణి పల్యయనవర్ధ్రీణామాసనబంధచర్మవరత్రాణాం పదాని తన్నోదనాన్నిమ్నీభూతస్థానాని యేషాంతే తథోక్తాః తురంగాః భువివేల్లనాయాంగపరివర్తనాయ సైన్వైరంయథేచ్ఛం మందమిత్యర్థః. సమాచకృషిరే సమాకృష్టాః అధ్వశ్రమాపనోదనార్థమితిభావః. వర్ధతే దృఢబంధనాద్దీర్ఘీభవతీతివర్ధ్రిం 'వృధివపిభ్యాంరన్ని'తి ఔణాదికోరన్ప్రత్యయః.లఘూపధగుణోరపరః. 'వర్ధ్రిం త్రపువరత్రయోరి'తివిశ్వః. అమరస్తు నర్ధ్రిర్వర్ధ్రివరత్రాస్యాదిత్యాహ. తదా వ్రన్నిత్యౌణాదికేవ్రన్ప్రత్యయే పూర్వవద్గుణే రపరేప్రత్యయతకారస్య 'ఝష స్తథోర్ధోఽధ' ఇతి ధత్వేషిత్వాత్ స్త్రియాంఙీప్.

ఆజిఘ్రతి ప్రణతమూర్ధని బాహ్లిజేఽశ్వే
తస్యాంగసంగమసుఖానుభవోత్సుకాయాః,
నాసావిరోక పవనోల్లసితం తనీయో
రోమాంచతా మివ జగామ రజః పృథివ్యాః. 54

ఆజిఘ్రతీతి. బాహ్లీః అశ్వయోనిర్దేశవిశేషః తజ్జేబాహ్లిజే అశ్వేబాహ్లిదేశ్య ఇతిపాఠే విశేష్యస్యాప్రయోగోగమ్యమానత్వాదిత్యుక్తం. 'దిగాదిభ్యోయది'తి భవార్థేయత్ప్రత్యయః. తదంతవిధిస్తుమృగ్యః ప్రణతమూర్ధని నమ్రశిరసి కృతప్రణామేచ ఆజిఘ్రతిగంధంగృహ్ణాతి చుమ్బతిచసతి స్వాభావ్యాత్కామాచ్చేతి భావః. నాసావిరోకంనాసారంధ్రం తస్య పవనోనిశ్వాసః తేనఉల్లసితం ఉద్ధూతం తనీయస్తనుతరం రజః తస్య అశ్వస్యఅంగసంగమేన వేల్లనప్రయుక్తేన యత్సుఖంతస్య అనుభవే ఉత్సుకాయాః ఉత్కంఠితాయాః, పృథివ్యాః రోమాంచతాం జగామేవేత్యుత్ప్రేక్షా సాచభూతురంగయోః ప్రతీయమానచేతననాయికానాయకాభేదాధ్యవసా

యాదిత్యవధేయం విరోచతేఽనేనేతి విరోకం కరణే ఘఞ్ప్రత్యయః. చజోః కుఘిణ్ణ్యతోః ఇతి కుత్వం లింగమశిష్యం. లోకాశ్రయత్వాల్లింగస్యేతి నపుంసకత్వావిరోధః. అత ఏవ 'ఛిద్రం నిర్వ్యథనం రోకమి'త్యమరః. 'రోకో రక్షా బిలే రోకమి'తి వైజయంతీ. 'రోకో దీప్తాబిలే రోకమి'తి విశ్వప్రకాశశ్చ. యే తు కేనాప్యభిప్రాయేణ విశోకపద నేతి పఠంతి తేషాం పరోత్సర్గైకజీవినామితివత్ అపానీయపవనప్రతీతేరశ్లీలాఖ్యో దోషః 'అశ్లీలం యదమంగళ్యం జుగుప్సావ్రీడదకరమి'తి లక్షణాత్.

హేమస్థలీషు పరితః పరివృత్య వాజీ
ధున్వన్వపుః ప్రవితతాయతకేశపఙ్క్తిః,
జ్వాలాకణారుణరుచా నికరేణ రేణో
శ్శేషేణ తేజస ఇవోల్లసతా రరాజ. 55

హేమేతి. హేమ్నః స్థలీషు స్వర్ణభూమిషు 'జానపదే'త్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీష్ప్రత్యయః. పరితః పరివృత్య వేల్లిత్వా వపుః ధున్వన్ ధూళినిర్గమాయ కమ్పయన్ అతఏవ ప్రవితతా విశ్లిష్టా ఆయతా చ కేశపఙ్క్తిః రోమసంఘాతః యస్య స వాజీ జ్వాలాకణాః స్ఫులింగాః తద్వత్ అరుణరుచా రక్తవర్ణేన రేణోః నికరేణ ఉల్లసతా ఉత్కటతయా బహిరుద్గచ్ఛతా తేజసోఽన్తస్సారస్య దర్పస్య శేషేణాతిరేకేణేవ రరాజ ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః.

దన్తాళికాధరణనిశ్చలపాణియుగ్మ
మర్ధోదితో హరి రివోదయశైలమూర్ధ్నః,
స్తోకేన నాక్రమత వల్లభపాల ముచ్చై
శ్శ్రీవృక్షకీ పురుషకోన్నమితాగ్రకాయః. 56

దన్తాళికేతి. పురుషకో నామ అశ్వానాం స్థానభేదః తదుక్తం—'పశ్చిమేనాగ్రపాదేన భువిస్థిత్వాగ్రపాదయోః, ఊర్ధ్వప్రేరణయాస్థానమశ్వానాం పురుషస్స్మృతః' ఇతి. పురుష ఏవ పురుషకః తేన పురుషకేణ స్థానేన, ఉన్నమితః ఊర్ధ్వావస్థాపితః అగ్రకాయః పూర్వకాయః యస్య స తథోక్తః అతఏవ ఉదయశైలస్య మూర్ధ్నః మస్తకాత్ అర్ధముదితో ఽర్ధోదితః హరిః సూర్యాశ్వ ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. అర్ధోదితవిశేషణాత్ ఉచ్చైరున్నతః శ్రీవృక్ష ఏవ శ్రీవృక్షకః ఆవర్తవిశేషః తద్వానశ్వః శ్రీవృక్షకీ, 'వక్షోభవావర్తచతుష్టయం చకంఽథ వేద్యస్య తు రోచమానః, శ్రీవృక్షకీ నామ హయస్య భర్తుశ్శ్రీపుత్రపౌత్రాదివివృద్ధయే స్యాది'తి లక్షణాత్. 'శ్రీవృక్షకీ వక్షసి చేద్రోమావర్తో ముఖేపి చ' ఇతి తు వైజయంతీ. దన్తాళ్యేవ దన్తాళికా ముఖరజ్జుః 'ముఖరజ్జుస్తు దన్తాళీ రాణికా

రత్నణీతిచేతి వైజయంతీ. తస్యాః. ధరణే గ్రహణే నిశ్చలం స్థిరం పాణియుగ్మం యస్య తం పాణిభ్యాం దృఢగృహీతహయవల్గ మిత్యర్థః. వల్లభపాలం ఉత్తమాశ్వపాలం, 'వల్లభో౽దయితే౽ధ్యక్షే కులీనాశ్వే౽పికథ్యత' ఇతి విశ్వః. స్తోకేన నాక్రమత వల్గాగ్రహణదార్ఢ్యాత్ స్తోకేనాపి నాక్రమత ఆక్రమితు మభిభవితుం అశక్తో౽భూదిత్యర్థః. ఇహ శ్లథయితుం క్షణమక్షమతాంగనా, న ద్వంద్వదుఃఖ మిహ కించిత్యాదిషదప్యర్థస్య సామర్థ్యలభ్యత్వాద పేరప్రయోగః అన్యథాస్తోకేన నాక్రమత కింతుభూయఏవేతి వ్యాఖ్యానే నిశ్చలపాణియుగ్మత్వావిశేషణావగతవాహకౌశలప్రకాశనతాత్పర్యభంగ ప్రసంగాత్ కరణేచస్తోకేతి తృతీయా అనుపసర్గాద్వేతి వికల్పాదాత్మనే పదం ఉపమాలంకారః.

రేజే జనై స్స్నపనసాంద్రతరార్ద్రమూర్తి
ర్దేవై రివానిమిషదృష్టిభి రీక్ష్యమాణః,
శ్రీసన్నిధానరమణీయతరో౽శ్వ ఉచ్చై
రుచ్చైశ్శ్రవా జలనిధే రివ జాతమాత్రః. 57

రేజఇతి. స్నపనేనాభిషేచనేన సాంద్రతరార్ద్రమూర్తిః అనిమిషదృష్టిభిః విస్మయాదనిమిషాక్షైః జనైః దేవై రివతాదృగ్భిరీక్ష్యమాణః శ్రియశ్శోభాయాః శ్రీదేవ్యాశ్చ సన్నిధానేన రమణీయతరః, 'తత్రసన్నిహితాలక్ష్మీస్సంతియత్రోత్తమాహయాః' ఇత్యాగమాదితిభావః. ఉచ్చైరున్నతః అశ్వః జలనిధేస్సముద్రాత్ జాతఏవజాతమాత్రః సద్యోజాతఇత్యర్థః. అన్యథోక్తసాధర్మ్యాసంభవాదితిభావః. 'మాత్రంకార్త్స్న్యే౽వధారణ' ఇత్యమరః. ఉచ్చైరున్నతం శ్రవః కీర్తిః ఉన్నతేశ్రవసీకర్ణా వాయస్యస ఉచ్చైశ్శ్రవాః శక్రాశ్వ ఇవ రేజే, ఉపమాలంకారః.

అశ్రావి భూమిపతిభిః క్షణవీతనిద్రై
రశ్నన్ పురో హరితకం ముద మాదధానః,
గ్రీవాగ్రలోలకలకింకిణికానినాద
మిశ్రం దధ ద్దశనబుర్బురశబ్ద మశ్వః. 58

అశ్రావీతి. పురో౽గ్రేహరితకంహరితతృణమశ్నన్ అతఏవ గ్రీవాగ్రేలోలాః కలాశ్చయాఃకింకిణికాః క్షుద్రఘంటికాః తాసాం నినాదేన మిశ్రందశనానాం బుర్బురశబ్దం చుర్చురధ్వనిం దధత్ అతఏవ ముదం ఆదధానః ఉత్పాదయన్ అశ్వః జాతావేకవచనం. క్షణేనవీతనిద్రైః 'అల్పనిద్రో౽ల్పభుగ్వాగ్మీమితభామ్యనసూయక' ఇతి భాగ్యలక్షణాదితిభావః. భూమిపతిభిః అశ్రావి శ్రుతః అశ్వస్యశబ్దో౽శ్రావీత్యర్థః. వీణాశ్చాన్త్రియంత ఇత్యాదివచ్ఛబ్దధర్మః శబ్దిషూపచర్యతే స్వభావోక్తిః.

ఉత్ఖాయ దర్పచలితేన స హైవ రజ్జ్వా
 కీలం ప్రయత్నపరమానవదుర్గ్రహేణ,
ఆకుల్యకారి కటక స్తురగేణ తూర్ణ
 మశ్వేతి విద్రుత మనుద్రవతాఽన్య మశ్వమ్. 59

ఉత్ఖాయేతి. దర్పాచ్చలితేన ఉల్లలితేన అతఏవరజ్జ్వాపాశేనసహైవకీలంశంకుం, 'శంకావపిద్వయోః కీల'ఇత్యమరః. ఉత్ఖాయఉత్పాట్యతూర్ణం విద్రుతంధావంతం అన్య మశ్వం అశ్వేత్యనుద్రవతాబడవేతి భ్రాంత్యానుధావతా ప్రయత్నపరైః గ్రహీతుం ప్రయతమానైరపి మానవైర్మనుష్యైర్దుర్గ్రహేణతురగేణ కటకశ్శిబిరం ఆకుల్యకారి ఆకులీకృతః ఆకులశబ్దాదభూతతద్భావేచ్విః. అస్యచ్వావితీకారః కరోతేః కర్మణి లుఙ్-చిణోలు గితితశబ్దస్యలుక్.

అవ్యాకులం ప్రకృత ముత్తరధేయకర్మ
 ధారాః ప్రసాధయితు మవ్యతికీర్ణరూపాః,
సిద్ధం ముఖేన వసువీథిషు కశ్చి దశ్వం
 వల్గావిభాగకుశలో గమయాంబభూవ. 60

అవ్యాకులమితి. వల్గాముఖరజ్జుః సాచోత్క్షిప్తాదిభేదేన చతుర్దశవిధా తదుక్తం హయలీలావత్యాం 'ఉత్క్షిప్తాశిథిలాతథోత్తరవతీమందాచవైహాయసీ విక్షిప్తైకకరా ర్ధకంధరసమోత్కీర్ణావిభక్తాతథా,అత్యుత్క్షిప్తతలోద్ధృతే ఖలుతథావ్యాగూఢగోకర్ణికే వాహానాంకథితాశ్చతుర్దశవిధావల్గాప్రభేదాఅమీ'తి తల్లక్షణానితు తత్రైవ ద్రష్టవ్యాని విస్తరభయాన్నలిఖ్యంతే. తస్యాః విభాగో వివిచ్య ప్రయోగః తత్రకుశలః వల్గా విభాగకుశలః షడ్విధప్రేరణాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. వల్గాగ్రహణస్య రాగాద్యుపలక్షకత్వాత్, యథాహ భోజరాజః—వాహానాం ప్రతివాహానాం షడ్విధంప్రేరణంవిదుః,రాగవల్గాక శాపార్ష్ణిప్రతోదరవభేదత'ఇతి కశ్చిత్కశ్చనవాహకః అవ్యాకులమవ్యగ్రం అత్రస్త మితియావత్ ప్రకర్షేణ కృతం ప్రకృతం సజ్జితమిత్యర్థః ముఖేముఖకర్మణి సిద్ధంసిద్ధి మంతం అశ్వంచతుష్కాఖ్యే గతివిశేషేముఖసంస్థానవిశేషాదవిశేషణవిశిష్టం అశ్వమి త్యర్థః. తదుక్తం రేవతోత్తరే—'సృక్వాధరోష్ఠసితఫేనలవాభిరామం ఘూత్కార వాయుపదమున్నతకంధరాగ్రమ్, నీతోఽవకుంచితముఖంనవలోహసామ్య మశ్వంచతు ష్కసమయేముఖసిద్ధమాహురి'తి. ఉత్తరధేయకర్మయుద్ధాద్యుత్తరకాలేధేయం విధే యంప్రయోజ్యం యత్కర్మక్రియా తద్రూపాఇత్యర్థః. అవ్యతికీర్ణరూపాః అసంకీర్ణ రూపాః ధారాః గతిభేదాః 'అశ్వానాంతు గతిర్ధారావిభిన్నాసాచ పంచధా,ఆస్కం దితం ధౌరితకం రేచితంవల్గితంప్లుతమ్, గతయోమూఃపంచధారా'ఇత్యమరః. అశ్వశాస్త్రే

తు సంజ్ఞాంతరేణోక్తాః 'గతిః (పులా) ప్లుతాచతుష్కా-చ తద్వన్మధ్యజవాపరా, పూర్ణవేగాతథాచాన్యాపంచధారాః ప్రకీర్తితాః, ఏకైకాత్రివిధాధారా హయశిక్షావిధౌమతాః, లఘ్వీమధ్యాతథా దీర్ఘాజ్ఞాత్వైతాయోజయేత్క్రమాది'తి తథాచపంచదశవిధాభవంతితాః పంచదశవిధధారాః ప్రసాధయితుం పరిచేతుం, నవసువీథిషుసంచారస్థానేషు గమయాంబభూవ వీథయోనామాశ్వానాం ధారాదార్ఢ్యార్థాః పరిమితాః ప్రచారదేశాః తాశ్చతిస్ర ఇత్యేకే నవేత్యన్యే తత్రోత్తరపక్షమాశ్రిత్యకవినానవస్వీత్యుక్తం—'యథాహభోజరాజః' వీథ్యస్తిస్రోథధారాణాం లఘ్వీమధ్యోత్తమాఃక్రమాత్, తాసాంస్యాద్ధనుషాంహీనమశీతిర్నవతిశ్శతమ్. శ్రేష్ఠమధ్యోత్తమానాంతువాజినాం వీథికాస్స్మృతాః, నవాన్యాఃకథితావీథ్యోదుష్టానాం క్రమణక్రమే. అన్యేషామపీ సర్వత్ర గతి దార్ఢ్యార్థమీరితాః, సమోన్నతానావిషమాంబుకీర్ణాశుద్ధానతాగ్రాతృణవీరుదాఢ్యా, స్థాణుప్రకీర్ణోపలసంప్రకీర్ణాపాంశోర్వ్యన్నతోక్తానవధేతివీథ్యః. 'సర్వవీథిషుయోవాజీ దృఢశిక్షాసమన్వితః, తేనరాజారణేనిత్యం మృగయాయాంముదంవ్రజేది'తి అన్యేతూర (సాశ్చా) ల్యాదయోగతివిశేషావీథయఇత్యాహుః—'ఉరశ్చాలీశిరశ్చాలీ పృథులామధ్యమానకః, ఆలీఢశ్చోభనైరంగైః ప్రత్యాలీఢస్తథాపరః, ఉపధేనవఉక్తంచ పాదచాలీచసర్వగః, నిర్దిష్టావీథయస్త్వేతా' ఇతి.

ముక్త్వా స్తృణాని పరితః కటకం చరంత
స్త్రుట్యద్వితాననికావ్యతిషంగభాజః,
సస్రుస్సరోషపరిచారకవార్యమాణా
దామాంచనస్ఖలితలోలపదం తురంగాః. 61

ముక్త్వేతి. ముక్త్వావిహారార్థముత్సృష్టాః అతఏవ, కటకంశిబిరం పరితః 'అభితః పరిత'ఇత్యాదినా ద్వితీయా. తృణానిచరంతోభక్షయంతః త్రుట్యంతీషుభిదురాసు వితాననికాసుపటమంటపరజ్జుషు, వ్యతిషంగం సంగం భజంతీతితథోక్తాఃఅతఏవ, సరోషైః పరిచారకైఃకింకరైః వార్యమాణాఅపసార్యమాణాః తురంగాః దామాంచ (లా)నాని పాదపాశాః 'దామాంచ (లం) నం పాదపాశ'ఇతివైజయంతీ, దూష్యావరత్రాబంధన శంకవఇతికేచిత్ తేషు స్ఖలితేన స్ఖలనేన లోలాని పదానియస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా సస్రుః అపసస్రుః.

ఉత్తీర్ణభారలఘునా ప్యలఘూలపోఘు
సౌహిత్యనిస్సహతరేణ తరో రథస్థాత్,
శోమంథమంథరచలద్గురుసాస్న మాసాం
చక్రే నిమీలదలసేక్షణ మౌక్షకేణ. 62

ఉత్తీర్ణేతి. ఉత్తీర్ణభారమవరోపితావపనం అతఏవ లఘు తేన తక్రోక్తేన, తథాప్యలఘునా ఉలపానాం బల్వజతృణానాం ఓఘేన యత్సాహిత్యంపూర్తిః, 'పర్యాప్తముపసంపన్నం పూర్తిస్సాహిత్యముచ్యతే' ఇతి హలాయుధః, తేన నిస్సహతరేణ అత్యంతదుస్సహేనబాహ్యభారావతారేపి అంతరతిభోజనాద్గురూభవతేత్యర్థః. సహేర్నిష్ఠాపూర్వాత్పచాద్యజంతాత్తరప్రత్యయః. 'ఉలపాబల్బజాః ప్రోక్తా' ఇతివైజయంతీ. ఔక్షకేణ ఉక్ష్ణాం సమూహేన 'గోత్రోక్షేత్యా' దినా వుఞ్ప్రత్యయః తరోరధస్తాత్తరుతలే రోమంథః పశూనాం చర్వితచర్వణం తేన మంథరంమందం చలంత్యః గుర్వ్యఃసాస్నాఃగళకంబళాః యస్మిన్కర్మణితద్యథాతథా. 'సాస్నాతుగళకమ్బళః' ఇత్యమరః. కించ నిమీలంతిసుఖాన్ముకుళీభవంతి, అలపానిచ ఈక్షణానియస్మిన్కర్మణితద్యథాతథా ఆసాంచక్రే ఆసితం ఆసఉపవేశనేభావేలిట్ దయాయాసశ్చేత్యామ్ప్రత్యయః కృఞ్చానుప్రయుజ్యతేలిటీతికృఞోనుప్రయోగః ఇతః ప్రభృత్యాచతుష్టయాత్స్వభావోక్తిరలంకారః.

మృత్పిండశేఖరితకోటిభి రర్ధచంద్రం
శృంగై శ్శిఖాగ్రగతలక్ష్మ మలం హసద్భిః,
ఉచ్ఛృంగితాన్యవృషభా స్సరితాం నదంతో
రోధాంసి ధీర మపచస్కరిరే మహోక్షాః. 63

మృత్పిండేతి. మృత్పిండైః వప్రక్రీడాలగ్నమృత్ఖండైః శేఖరితాః సంజాతశేఖరాః కోటయోగ్రాణి యేషాంతైః అతఏవశిఖాగ్రగతముభయకోట్యంతరగతంలక్ష్మైవమలం యస్యసః ఏవంభూతం చేత్తమర్ధచంద్రం హసద్భిరిత్యతిశయోక్తిభేదఇత్యుక్తం అభూతోపమేతి మతాంతరం శృంగైర్విషాణైః ఉచ్ఛృంగితాః ఉత్పాటితశృంగాః కృతాః అన్యవృషభాః ప్రతివృషభాయైస్తైః అతఏవ ధీరం గంభీరం నదంతోగర్జంతః మహాంతః ఉక్షాణోమహోక్షాః అచతురేత్యాదినిపాతనాత్సాధుః, సరితాం రోధాంసి అపచస్కరిరే ఆలిలిఖుః హర్షాద్రురుజురిత్యర్థః. అపపూర్వాత్కిరతేః కర్తరిలిట్ కిరతేర్హర్షజీవికాకులాయకరణేష్వితి వక్తవ్యమిత్యాత్మనేపదం ఋచ్ఛత్యౄతామితిగుణః అపాచ్చతుష్పాచ్ఛకునిష్వాలేఖన ఇతిసుడాగమః.

మేదస్వినస్సరభసోపగతానభీకాఞ్
భఙ్క్త్వా పరా ననడుహో ముహు రాహవేన,
ఊర్జస్వలేన సురభీ రను నిస్సపత్నం
జగ్మే జయోద్ధురవిశాలవిషాణ ముక్ష్ణా. 64

మేదస్వినఇతి. ఊర్జః బలమస్యాస్తీత్యూర్జస్వలః తేన బలినా జ్యోత్స్నాతమిస్రేత్యాదినానిపాతః ఉక్ష్ణావృషభేణ మేదస్వినోమాంసలాన్ అస్థాయామేదాస్రజో వినిరితి వినిః. అతఏవ సరభసం సత్వరం ఉపగతాన్ అభికామయంతఇత్యభీకాన్ కాముకాన్, 'కమ్రః కామయితాభీక' ఇత్యమరః. అనుకాభికాభీకః కమితేతినిపాతః పరాన్ అనడుహో బలీవర్దాన్ ముహుః ఆహవేనయుద్ధేన భఙ్క్త్వా నిర్జిత్య జయేన ఉద్ధురే నిర్భరే 'ఋక్పూరిత్యాదినా' సమాసాంతః విశాలేచ విషాణే యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా నిస్సపత్నమప్రతిపక్షం సురభీరను గవాంపృష్ఠతః కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా జగ్మే గతం. గమేర్భావే లిట్.

బిభ్రాణ మాయతిమతీ మవృథా శిరోధిం
 ప్రత్యగ్రతా మతిరసా మధికం దధంతి,
లోలోష్ఠ మాష్ట్రక ముదగ్రముఖం తరూణా
 మభ్రంలిహాని లిలిహే నవపల్లవాని. 65

బిభ్రాణమితి. ఆయతిమతీం దైర్ఘ్యవతీం నచవృథాదైర్ఘ్యమిత్యాహ, అవృథేతి. అవృథాంఉచ్చతరపల్లవగ్రహణాత్సఫలామిత్యర్థః. శిరోధీయతేఽస్యామితి శిరోధింగ్రీవాం, 'శిరోధిః కంధరేత్యపీ'త్యమరః కర్మణ్యధికరణేచేతికిప్రత్యయః బిభ్రాణం దధానం ఉదగ్రముఖం పల్లవగ్రహణార్థమూర్ధ్వోత్క్షిప్తతుండంఔష్ట్రకముష్ట్రసమూహః గోత్రోక్షేత్యాదినా వుఞ్ప్రత్యయః. అతిశయితోరసఆస్వాదోయస్యాస్తామతిరసాం ప్రత్యగ్రతాం నూతనతాం దధంతిదధతి. వానపుంసకస్యేతి వైకల్పికోనుమాగమః అభ్రంలిహంతీత్యభ్రంలిహాని ఉచ్చతరాణి వహాభ్రేలిహఇతి ఖశ్ప్రత్యయః అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః తరూణాం నవపల్లవాని 'పల్లవోఽస్త్రీ కిసలయ మి'త్యమరః. లోలోష్ఠం యథాతథా ఓత్వోష్ఠయోస్సమాసేవేతి పరరూపం అధికం లిలిహే ఆస్వాదయామాస. జఘాసేత్యర్థః లిహ ఆస్వాదనేలిట్.

సార్ధం కథంచి దుచితైః పిచుమందపత్రై
 రాస్యాంతరాళగత మామ్రదళం మ్రదీయః,
దాశేరక స్సపది సంవలితం నిషాదై
 ర్విప్రం పురా పతగరాడివ నిర్జగార. 66

సార్ధమితి. ఉచితైరభ్యస్తైః 'అభ్యస్తే ప్యుచితం న్యాయ్యమి'తియాదవః. పిచుమందపత్రైర్నింబదళైః సార్ధం. 'పిచుమందస్తునింబోథే'త్యమరః.కథంచిత్ప్రమాదాత్ ఆస్యాంతరాళగతంశాఖాన్తర్గతం మ్రదీయః మృదుతరం ఆమ్రదళం చూతపల్లవం దాశేరకః ఉష్ట్రః పురానిషాదైస్సంవలితం మ్లేచ్ఛైస్సంవృతం కథం చిద్విమిశ్రమి

త్యర్థః విప్రం పతగరాడ్గరుత్మానివ సపది నిర్జగార ఉద్గీర్ణవాన్ పురాకిలకుతశ్చిత్కారణాత్ మ్లేచ్ఛభక్షణే తైస్సహాంతః ప్రవిశ్యగళం దహంతం విప్రంగరుడ ఉజ్జగారేతిపౌరాణికీకథాత్రానుసంధేయా.

స్పష్టం బహిఃస్థితవతేఽపి నివేదయంత
శ్చేష్టావిశేష మనుజీవిజనాయ రాజ్ఞామ్,
వైతాళికా స్స్ఫుటపద ప్రకటార్థ ముచ్చై
ర్భోగావళీః కలగిరోఽవసరేషు పేఠుః. 67

స్పష్టమితి. బహిఃస్థితవతేఽపిఅనుజీవిజనాయరాజావసరకాంక్షిణఇతిభావః. రాజ్ఞాం చేష్టావిశేషం తత్తత్కాలోచితచరిత్రవిశేషం స్పష్టం నివేదయంతః తద్వ్యంజకప్రబంధపాఠై రితిభావః. కలగిరోమధురవాచః వైతాళికాః మంగళపాఠకాః అవసరేషు తత్తద్వేళాసు స్ఫుటైః ప్రసిద్ధైః పదైః ప్రకటః ప్రకాశః అర్థోఽభిధేయంయస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా ఉచ్చైస్తారం భోగావళీః ప్రబంధవిశేషాన్ పేఠుః పఠంతిస్మ అతఏకహల్మధ్యేనాదేశాదేర్లిటీత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ.

ఉన్నమ్రతామ్రపటమండపమండితం త
దానీలనాగకులసంకులమాబభాసే,
సంధ్యాంశుభిన్నఘనకర్బురితాంతరిక్ష
లక్ష్మీవిడంబి శిబిరం శివకీర్తనస్య. 68

ఉన్నమ్రేతి. ఉన్నమ్రైరున్నతైః తామ్రైర్ధాతురక్తైఃపటమండపైః దూష్యైః మండితం ఆసమంతాత్ నీలైః నాగకులైః గజసంఘైస్సంకులంఅతఏవసంధ్యాంశుభిన్నైః సంధ్యారాగసంభిన్నైః ఘనైర్మేఘైః కర్బురితస్య అంతరిక్షస్య లక్ష్మీంవిడంబయత్యనుకరోతీతి తథోక్తం శివకీర్తనస్య మంగళకీర్తనస్య శ్రీకృష్ణస్య తచ్ఛిబిరంకటకం ఆబభాసే మనోహరమభూదిత్యర్థః ఉపమాలంకారః.

ధరస్యోద్ధర్తాఽసి త్వ మితి నను సర్వత్ర జగతి
ప్రతీత స్తత్కిం మా మతిభర మధః ప్రాపిపయిషుః,
ఉపాలబ్ధేవోచ్చై ర్గిరిపతి రితి శ్రీపతి మసౌ
బలాక్రాంతః క్రీడద్ద్విరదమథితోర్వీరుహరవైః. 69

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే

పఞ్చమః సర్గః.

ధరస్యేతి. బలైః సైన్యైః ఆక్రాంతః అసౌ గిరిపతిః రైవతకః క్రీడద్భిర్విహారమాణైః ద్విరదైః మథితానాం భగ్నానాం ఉర్వీరుహాణాం వృక్షాణాం రవైశ్శబ్దైః నిమిత్తైః శ్రీపతిం హరిం నను అంగ త్వం ధరస్య పర్వతస్య ఉద్ధర్తా ఉద్ధారకః అసి ఇతి సర్వత్ర జగతి ప్రతీతః ప్రసిద్ధః గోవర్ధనోద్ధరణాదితి భావః. తత్ తర్హి కింకిమర్థం అతిభర మతిభారవంతం మాం అధః ప్రాపిపయిషుః ప్రాపయితుమిచ్ఛురసి ప్రాపయతేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః ఇత్యుచ్చైః ఉపాలబ్ధేన ఆక్రుశదివేత్యుత్ప్రేక్షా ఉపాఙ్పూర్వాల్లభేర్లుఙ్ ఏకాచఉపదేశేనుదాత్తాదితీట్ప్రతిషేధః ఝషస్తథోర్ధోధ ఇతితకారస్యధకారః ధిచేతి సలోపః శిఖరిణీవృత్తమేతత్ 'రసైరుద్రైశ్ఛిన్నాయమనసభలాగశ్శిఖరిణీ'తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
సర్వంకషాఖ్యాయాం పఞ్చమః సర్గః.

షష్ఠః సర్గః.

అథ ఋతువర్ణనం ప్రస్తౌతి.—

అథ రిరంసు మముం యుగపద్గిరా
కృతయథాస్వతరుప్రసవశ్రియా,
ఋతుగణేన నిషేవితుమాదధే
భువి పదం విపదంతకృతం సతామ్. 1

అథేతి. అథ సేనానివేశానంతరం గిరౌ రైవతకే రిరంసుం రంతుమిచ్ఛుం రమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. ఏతేన ఋతుగణప్రవృత్తేః ప్రభుచిత్తవృత్తిజ్ఞానపూర్వకత్వముక్తం. సతాం సాధూనాం విపదంతకృతం విపదామన్తం కరోతీతి విపదంతకృత్ క్విపితుగాగమః. తంవిపదంతకృతం సేవ్యమితి భావః అముంహరిం నిషేవితుం స్వతరూన్ స్వస్వనియతవృక్షాన్ అనతిక్రమ్య యథాస్వతరు యథార్థేఽవ్యయీభావః యథాస్వతరు స్థితా ప్రసవశ్రీః పుష్పఫలసంపత్తిః యథాస్వతసుప్రసవశ్రీః 'ప్రసవస్తు ఫలేపుష్పే'ఇత్యమరః. శాకపార్థివాదిషు ద్రష్టవ్యః. సాకృతాయేనతేనకృత యథాస్వతరుప్రసవశ్రియా యథాస్వతరుకృతప్రసవశ్రియేత్యర్థః. ఋతుగణేనయుగపత్ భువి పదం ఆదధే నిహితం యుగపదృతుగణః ప్రాదురభూదిత్యర్థః. నహ్యవసరం సేవకాః క్షిపంతీతిభావః. అత్రసర్గే. సర్వత్ర యమకం శబ్దాలంకారః. తల్లక్షణంతూక్తం చతుర్థసర్గే అర్థాలంకారస్తుయథాసంభవమూహ్యాః. అస్మిన్సర్గే ద్రుతవిలమ్బితవృత్తం. 'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌభరావి'తి లక్షణాత్.

అథలోకేవేదే చ ప్రాథమ్యవ్యవహారాద్వసంతమాదౌవర్ణయతి.—

నవపలాశపలాశవనం పుర
స్స్ఫుటపరాగపరాగతపంకజమ్,
మృదులతాంతలతాంత మలోకయ
త్స సురభిం సురభింసుమనోభరైః. 2

నవేతి. సహరిః పురోఽగ్రే ప్రథమంవా నవపలాశాని నూతనపత్త్రాణి పలాశవనానికింశుకవనానియస్మిన్ తం నవపలాశపలాశవనం బహువ్రీహిపూర్వపదోబహువ్రీహిః. 'పలాశః కింశుకేపత్త్రే పలాశమి'తివిశ్వః. స్ఫుటానివికచాని పరాగైః రజోభిః పరాగతానివ్యాప్తాని పంకజానియస్మిన్ తం స్ఫుటపరాగపరాగతపంకజం మృదులాః కోమ

లాః అతఏవతాంతాః ఆతపసమయే కించిత్ మ్లానాః తాంతాః పల్లవాః యస్మి౯ త్తం మృదులతాంతలతాంతం సుమనోభిః పుష్పసమృద్ధిభిః సురభిం సుగంధిం సురభిం వసంతం అలోకయత్ అపశ్యత్. 'సురభిశ్చంపకే స్వర్ణే జాతీఫలవసంతయోః, సుగంధౌచ మనోజ్ఞేచ దేవధేనౌచ వాచ్యవ' దితివిశ్వః. ఇహ ప్రతిపాదం ప్రథమాక్షరద్వయాత్పరతో౽క్షరత్రయావృత్తిరూప యమకప్రక్రమాచ్చతుర్థపాదే౽పి తదేవయమకం ఏకస్మాదప్యపరమితి సజాతీయసంసృష్టిః.

విలులితాలకసంహతిరామృశ౯
మృగదృశాం శ్రమవారి లలాటజమ్,
తనుతరంగతతీ స్సరసాం దళ
త్కువలయం వలయన్మరుదావవౌ. 3

విలులితేతి. విలులితా విధూతా అలకసంహతిః చికురనికరః యేనసః మృగదృశాం లలాటజం శ్రమవారి స్వేదం ఆమృశ౯ పరిమృజ౯ మందఇతిభావః. సరసాం కాసారాణాం తనుతరంగతతీః దళంతి వికసంతి కువలయానియస్మి౯ కర్మణి తద్యథాతథా వలయ౯ చాలయ౯ శీతలఇతిభావః. మరుత్ వసంతవాయుః ఆవవౌ అవాతిస్మ.

తులయతిస్మ విలోచనతారకాః
కురవకస్తబకవ్యతిషంగిణి,
గుణవదాశ్రయలబ్ధగుణోదయే
మలినిమాలిని మాధవయోషితామ్. 4

తులయతీతి. కురవకస్తబకే వ్యతిషంగిణి లగ్నే అతఏవ గుణవతః శుక్లగుణాఢ్యస్య కురవకస్తబకస్య ఆశ్రయేణ లబ్ధః గుణోదయోనిజనీలగుణోత్కర్షోయేన తస్మి౯ ధవళేనీలస్ఫురణాదితిభావః. అళినిభృంగే మలినస్యభావోమలినిమా, మాధవయోషితాం హరివధూనాం విలోచనానాం తారకాః కనీనికాః. 'తారకాక్ష్ణఃకనీనికే' త్యమరః. తులయతిస్మ సమీచకార తద్వద్బభావిత్యర్థః. తులాశబ్దాత్సదృశపర్యాయాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్ లట్ స్మఇతిభూతే లట్ ఉపమాలంకారః.

స్ఫుటమివోజ్జ్వలకాంచన కాంతిభి
ర్యుత మశోక మశోభత చంపకైః,
విరహిణాం హృదయస్య భిదాభృతః
కపిశితం పిశితం మదనాగ్నినా. 5

స్ఫుటమితి. ఉజ్జ్వలకాంచనకాంతిభిః శుద్ధసువర్ణప్రభైః చంపకైః యుతం చంపకమానమధ్యగతమిత్యర్థః. స్ఫుటంవికచంఅశోకంఅశోకపుష్పంభిదాభేదః షిద్భి

దాదిభ్యోఙ్. తాం బిభర్తియత్తస్య విరహిణాం హృదయస్యహృదయపిండస్య సంబంధి మదనాగ్ని నాకపిశితం కపిశీకృతం పిశితం మాంసమివ అశోభతేత్యుత్ప్రేక్షా.

స్మరహుతాశనముర్మురచూర్ణతాం
దధు రివామ్రవణస్య రజఃకణాః,
నిపతితాః పరితః పథికవ్రజా
నుపరి తే పరితేపు రతో భృశమ్. 6

స్మరేతి. ఆమ్రవణస్యచూతవనస్య. 'ఆమ్రశ్చూతోరసాలోఽసావి' త్యమరః. ప్రనిరంతశ్శరేత్యాదినావననకారస్యణత్వం. రజః కణాః పరాగచూర్ణాః స్మరహుతాశనః కామాగ్నిః సఏవ ముర్మురః తుషాగ్నిః 'ముర్మురస్తుతుషానల' ఇతి వైజయంతీ. తస్యచూర్ణతాం. దధురివేత్యుత్ప్రేక్షా. అతో ముర్ముర చూర్ణత్వాదేవ పరితః ఉపరి నిపతితాః తే రజః కణాః పంథానం గచ్ఛంతీతి పథికాః 'పథనిష్కన్ని' తిష్కన్ప్రత్యయః. తేషాం వ్రజాన్ భృశం పరితేపుః పరితాపయామాసుః. అతోముర్మురచూర్ణత్వోత్ప్రేక్షణమితి భావః.

రతిపతిప్రహితేవ కృతక్రుధః
ప్రియతమేషు వధూరనునాయికా,
వకుళపుష్పరసాసవపేశల
ధ్వని రగా న్నిరగా న్మధుపావళిః. 7

రతిపతీతి. ప్రియతమేషువిషయేకృతక్రుధః కృతరుషః 'ప్రతిఘారుట్క్రుధౌ స్త్రియామి'త్యమరః. వధూః అనునాయికాకుపితస్త్రీరనునేష్యంతీ అనునేతుం శీలా అనునయనసమర్థేత్యర్థః. 'తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామి'తి భవిష్యదర్థే ణ్వుల్ప్రత్యయః. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోరి'తి షష్ఠీప్రతిషేధాద్వధూరితిద్వితీయా. రతిపతినాకామేన ప్రహితాప్రేషితేవతద్వాణీశ్రవణానంతరమేవ తాసాంకోపత్యాగదర్శనాదియముత్ప్రేక్షా. వకుళపుష్పాణాం రసోమకరందః సఏవాసవః తేన తత్పానేన పేశలధ్వనిః మధురస్వనా మధుపావళిః కర్త్రీ సగచ్ఛతీత్యగః తస్మాత్ అగాత్ వృక్షాత్ నిరగాత్ నిర్గతా ఇణోగాలుఙీతిగాదేశః.

ప్రియసఖీసదృశం ప్రతిబోధితాః
కి మపి కామ్యగిరాపరపుష్టయా,
ప్రియతమాయ వపు గ్గురుమత్సర
చ్ఛిదురయాదురయాంచిత మంగనాః. 8

ప్రియసఖీతి. గురోర్మహతః మత్సరస్య ద్వేషస్య ఛిదురయా ఛేత్ర్యా విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచ్. కామ్యగిరా గ్రామ్యవాచా పరపుష్టయా కోకిలయా ప్రియసఖ్యా సదృశం యథాతథా. కిమపి పరైః దుర్బోధం రహస్యం హితం ప్రతిబోధితాః ఉపదిష్టాః అంగనాః ప్రియతమాయ అయాచితమప్రార్థితమేవ వపుర్నిజాంగం అదుః అర్పయామాసుః దదాతేర్లుఙ్. 'గాతిస్థే' త్యాదినా సిచో లుక్. కోకిలకూజితశ్రవణానంతరమేవ అంగార్పణాదౌత్సుక్యహేతుకాద్యనంతరన్యాయేన తయా కిమపి బోధితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా.

మధుకరై రపవాదకరై రివ

స్మృతిభువః పథికా హరిణా ఇవ,

కలతయా వచసః పరివాదినీ

స్వరజితా రజితా వశ మాయయుః. 9

మధుకరైరితి. మధుకరైః కర్తృభిః అపవాదం మృగవంచనార్థం ఘటాదికుత్సితవాద్యం కుర్వంతీత్యపవాదకరాః వ్యాధాః తైరివ పథికాః హరిణా ఇవ పరివాదినీస్వరజితా వీణావిశేషధ్వనిజయిన్యా. 'సప్తభిః పరివాదినీ'త్యమరః. జేః క్విపితుక్. వచసః గీతస్య కలతయా మాధుర్యేణ కరణేన రజితాః రంజితాః ఆకృష్టాస్సంత ఇత్యర్థః. రంజేర్ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. రంజేర్ణౌ మృగరమణ ఇత్యుపధానకారలోపః. ఇహోపమానమృగసాదృశ్యాదౌపచారికం మృగత్వం ఉపమేయేషు పథికేష్వప్యస్తీత్యవిరోధః స్మృతిభువః స్మరస్య మృగపాతచింతావిషయత్వాన్మృగగ్రహణగర్తదేశస్య వశం ఆయయుః యథా వ్యాధగానాసక్త్యా గర్తే మృగాః పతంతి తద్వన్మధుకరఝంకారాకృష్టాః పాంథాః స్మరపారవశ్యం భేజురిత్యర్థః. అనేకేవేయముపమా.

సమభిసృత్య రసాదవలంబితః

ప్రమదయా కుసుమావచిచీషయా,

అవినమన్న రరాజ పృథోచ్చకై

రనృతయా నృతయా వనపాదపః. 10

సమభిసృత్యేతి. ప్రమదయా కర్త్ర్యా కుసుమానాం అపచిచీషయా అపచేతుం ఛేత్తుమిచ్ఛయా రిరంసయేతి చ ధ్వనిః. చినోతేస్సన్నంతాత్. 'అప్రత్యయాది'తి స్త్రియామకారప్రత్యయః 'విభాషాచేరి'తి వికల్పాత్కుత్వాభావః. రసాద్రాగాత్ సమభిసృత్య సమాగత్య అవలంబితః హస్తేన గృహీతః తథాప్యవినమన్ వశమగచ్ఛన్ అత ఏవ పృథోచ్చకైః వ్యర్థమున్నతః వనపాదపః నతు నాగరక ఇతి భావః. నఞు తేత్యనృతా అసత్యా తయా అనృతయా నుర భవోనృతా తయా పుంస్త్వేన నరరాజ. 'స్యుః పుమాం

సః పంచజనాః పురుషాః పూరుషా నర' ఇత్యమరః. యః కాంతాకరగృహీతోఽపి న ద్రవతిసనపుంసకఏవ లౌకికస్తు పుంస్త్వవ్యపదేశో మిథ్యైవేతి భావః.

అథకశ్చిత్స్వయంగ్రహాశ్లేషసుఖార్థం ప్రియామళిపాతవ్యాజేన భీషయన్ త్రిభిరాహ—

ఇద మపాస్య విరాగి పరాగిణీ
రళికదంబక మంబురుహాం తతీః,
స్తనభరేణ జిత స్తబకానమ
న్నవలతే వలతేఽభిముఖం తవ. 11

ఇదమితి. స్తనభరేణ సాధనేన జితా స్తబకాభ్యాం ఆనమంతీ నవలతాయయాసా తథోక్తా తస్యాస్సంబుద్ధిః హేజిత స్తబకానమన్నవలతే స్తబకానమన్నవలతోపమఇత్యర్థః. అతఏవ ఇదంవిరాగివిర క్తిమత్ అళికదంబకం పరాగిణీః పరాగవతీరితి విర క్తిహేతూ క్తిః అంబురుహాం తతీః అపాస్య తవఅభిముఖంవలతేచలతి విశిష్టలతా భ్రమాదితిభావః. తథాచభ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే.

అథాశే స్తదభిముఖాగమనే కారణమాహ—

సురభిణి శ్వసితే దధత స్తృషం
నవసుధామధురే చ తవాధరే,
అలమళేరివ గంధరసా వమూ
మమన సో మనసా మనసో ముదే. 12

సురభిణీతి. తవసురభిణి శ్వసితే నిశ్వాసమారుతే నవసుధావన్మధురే అధరేచ తృషంతృష్ణాం దధతః దధానస్య అళేర్భ్రమరస్యామమేవ అమాఉపలభ్యమానా సుమనసాం పుష్పాణాంసంబంధినాసౌమనసా గంధరసాసౌరభ్యమాధుర్యే మనసోఽంతః కరణస్యముదే. నాలంనపర్యాప్తౌ అత స్త్వదాస్యరసగంధలోభాదాగచ్ఛతీత్యర్థః. నమస్స్వస్తీత్యాదినాచతుర్థీ.అత్ర కాంతాకర్తృకస్వయంగ్రహాశ్లేషసుఖార్థినః ప్రియస్య తద్భయహేతోః అళేరేవాగమనహేతుత్వేన ఆత్మదృష్టాంతేన ముఖసౌరభ రసలోభభరసామనసగంధరసవైరాగ్యయోర్వర్ణ యితుమాచిత్యాద్యమకానుసారేణ విప్రకృష్టేనాపి మమశబ్దేనైవ ఇవశబ్దస్యాన్వయః. వలతేఽభిముఖంతవఅళిభయాదివసస్వజ ఇత్యుపక్రమోపసంహారాభ్యామళేః ప్రకృతత్వేనోపమేయత్వావగమాత్. అన్యథామ ధ్యే మమాళేరితేత్యేతద్వైపరీత్యే తద్విరోధాత్. ఇత్యలమహిచలనాథ్యమార్గణేన. అత్రోపమానుప్రాసయమకానాం తావద్విజాతీయానాం సంసృష్టిః. స్పష్టైవ. తథాయమకానాంచ త్రయాణాం చతుర్థపాదాదావేకస్మాదక్షరాద్ద్వాభ్యాం త్రిభ్యశ్చ పరతోఽక్షరత్రయావృత్తిలక్షణానాం స్థితిత్వాత్సజాతీయ సంసృష్టి శ్చేష్టా.

ఇతిగదంత మనంతర మంగనా
భుజయుగోన్నమనోచ్చతరస్తనీ,
ప్రణయినం రభసా దుదరశ్రియా
వళిభయాళిభయాదివ సస్వజే. 13

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం గదంతం ప్రణయినం అనంతరం భుజయుగస్య ఉన్నమనేన ఉచ్చతరావత్యున్నతౌ స్తనౌయస్యాస్సా స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితిజీష్. వళిభయావళయః విద్యంతేయస్యాస్తయావళిమత్యా 'తుందివళివటేర్భఇ' తిభప్రత్యయః. ఉదరశ్రియామధ్యశోభయా ఉపలక్షితా అంగనా అళిభయాదివ రభసాత్ సస్వజేఆలిలింగ వస్తుతో రాగాదేవేతిభావః. 'ష్వంజపరిష్వంగే' ఇతిధాతోః కర్తరిలిట్. నాయికామధ్యా 'లజ్జామన్మథమధ్యస్థామధ్యేయం నాయికా మతా.'

వదనసౌరభలోభపరిభ్రమ
ద్భ్రమరసంభ్రమ సంభృతశోభయా,
చలితయా విదధే కలమేఖలా
కలకలోఽలకలోలదృశాన్యయా. 14

వదనేతి. వదనస్యముఖస్య సౌరభేగంధేలోభేన పరిభ్రమతా భ్రమరేణ హేతునా యస్సంభ్రమః తేన సంభృతశోభయాసంపాదితశ్రియా చలితయా అళిభయాత్ప్రస్థితయా అతఏవ అళకైరలకపాతైః లోలదృశాచంచలాక్ష్యా, అన్యయాస్త్ర్యంతరేణ కలః మేఖలాయాః కలకలః కోలాహలః విదధేనిహితః అళిభయాదపసరంత్యాః కాంచీగుణధ్వనిరజనీత్యర్థః. ఏతేన చకితత్వముక్తం చకితం భయసంభ్రమః. అత్రానుప్రాసయమకయోస్సజాతీయశబ్దాలంకారయోస్సంసృష్టిః స్పష్టైవతావత్. తథా యమకయోశ్చ ద్వయోశ్చతుర్థపాదాదావేకస్మాదక్షరాత్ ద్వాభ్యాం చపరతోక్షరత్రయా వృత్తిలక్షణయోః స్థితత్వాత్సజాతీయయోస్సంసృష్టిః.

అజగణన్ గణశః ప్రియ మగ్రతః
ప్రణత మ ప్యభిమానితయా న యాః,
సతి మధావభవ న్మదనవ్యథా
విధురితా ధురితాః కుకు స్త్రియః. 15

అజగణన్నితి. యాః కుకురస్త్రియో యాదవాంగనాః గణశోబహుశః 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామి'తిశస్ప్రత్యయః. అగ్రతః ప్రణతమపి ప్రియఃజాతావేకవచనం ప్రియానిత్యర్థః అభిమానినీనాం భావోఽభిమానితా తయా 'త్వతలోర్గుణవచనస్యే'తి పుంవద్భావః. నాజగణన్ నగణయంతిస్మ గణేశ్చౌరాదికాణ్ణౌచఙ్. 'ఈచగణ

ఇత్యభ్యాసస్య పాక్షిక ఉత్వాభావః. తాః కుకురస్త్రియః మధౌవసంతే సతిప్రవర్తమానే, 'మధుశ్చైత్రే వసంతేచే'తి విశ్వః. మదనవ్యథయా, విధురితాః విహ్వలితాస్సత్యః ధుర్యగ్రేఅథవా అవర్తంత స్వయమేవ పురః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః.

కుసుమ కార్ముకకార్ముకసంహిత
ద్రుతశిలీముఖఖండితనిగ్రహాః,
మరణమప్యపరాః ప్రతిపేదిరే
కిము ముహుర్ముహు ర్గతభర్తృకాః. 16

కుసుమేతి. గతభర్తృకాః వియోగిన్యః 'నద్యృతశ్చే'తి కప్రత్యయః. అపరాః కాశ్చిదంగనాః కుసుమకార్ముకస్య కామస్య కార్ముకే సంహితైః సంయోజితైః ద్రుతైః జవనైః శిలీముఖైః శరైః ఖండితవిగ్రహాః పాటితశరీరాస్సత్యః మరణమపి ప్రతిపేదిరే ముహుఃపునఃపునః ముముహుః ముమూర్ఛురితి కిమువక్తవ్యమిత్యర్థః.
అథ కస్యాశ్చిత్ప్రోషితభర్తృకాయాః బంధుజనాశ్వాసంత్రిభిర్విశేషకేణాహ.—

రురుదిషా వదనాంబురుహశ్రియ
స్సుతను సత్య మలంకరణాయ తే,
తదపి సంప్రతి సన్నిహితే మధా
వధిగమం ధిగమంగళ మశ్రుణః. 17

రురుదిషేతి. హేసుతను శుభాంగి 'అంబార్థనద్యోర్హ్రస్వ' ఇతిహ్రస్వః. దీర్ఘాంతోత్తరపదోబహువ్రీహిః అన్యథాగుణస్స్యాత్. రురుదిషారోదనేచ్ఛా అశ్రువిమోచనమిత్యర్థః. రుదేస్సన్నంతాదప్రత్యయేటాప్. తేతవవదనాంబురుహశ్రియః అలంకరణాయ సత్యం రమ్యాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతీతి న్యాయాదితిభావః. గమ్యమానక్రియాపేక్షయాచతుర్థీ. తదపి తథాపి సంప్రతి మధౌవసంతోత్సవేసన్నిహితేసతి అశ్రుణః అమంగళం అధిగమం అవాప్తిం ధిక్ నిందేత్యర్థః. 'ధిఙ్నిర్భర్త్సననిందయోరి' త్యమరః. 'ధిగుపర్యాదిషుత్రిష్వి'తి ద్వితీయా. అతోమారుద ఇత్యర్థః.

త్యజతి కష్ట మసా వచిరా దసూన్
విరహవేదనయేత్యఘశంకిభిః,
ప్రియతయా గదితా స్త్వయి బాన్ధవై
రవితథా వితథా స్సఖి మాగిరః. 18

త్యజతీతి. అసౌబాలా విరహవేదనయా అచిరాత్ అసూన్ ప్రాణాన్ త్యజతి త్యక్ష్యతి. వర్తమానసామీప్యేభవిష్యదర్థేలట్. కష్టం బత హేసఖి త్వయివిషయే ప్రియతయా ఇష్టతయా ఇతి ఏవం అఘశంకిభిరనర్థోత్ప్రేక్షిభిః 'ప్రేమపశ్యతిభయా

న్యపదేఽపీతి న్యాయాదితిభావః. బాంధవైః గదితాః ఉచ్చరితాః గిరః ఉక్తీః వితథం తథా తథాత్వం యాసాంతాః, అనృతాః 'వితథంత్వనృతంవచ' ఇత్యమరః, 'బహుబ్రీహౌవిశేష్యలింగతా' పృషోదరాదిత్వాత్ హ్రస్వః తతోనఞ్ సమాసః అవితథాస్సత్యాః మావితథాః మాకృథాః వృథాతిశ్లోకేన మామృథా ఇత్యర్థః. విపూర్వాత్తనోతేర్లుఙిథాస్. తనాదిభ్యస్తథాసోరితి విభాషాసిచోలుక్. అనుదాత్తోపదేశేత్యాదినా అనునాసికలోపః నమాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. (వ్యాఖ్యాసుధాయాంతు అజితియోగవిభాగేన సమాసాంతే అచిజాతేయస్యేతి చేత్యాకారలోపే వితథమితి రూపమిత్యుక్తమ్.

న ఖలు దూరగతోఽప్యతివర్తతే
మహమసావితి బంధుతయోదితైః,
ప్రణయినో నిశమయ్య వధూర్బహిః
స్వరమృతై రమృతైరివ నిర్వవౌ. 19

నేతి. కించ అసౌతే ప్రణయీ దూరగతోదూరస్థోఽపి మహంవసంతోత్సవం. 'మహఉద్ధవఉత్సవ' ఇత్యమరః, నాతివర్తతే నాతిక్రామతి ఖలుఇతిబంధుతయాబంధుసమూహేన గ్రామజనబంధుభ్యస్తల్. ఉదితైరుక్తైః. వదేఃకర్మణిక్తః. ఋతైస్సత్యవచనైః. 'సత్యంతథ్యమృతంసమ్యగి'త్యమరః. బహిః ప్రణయినః తత్రైవ దైవాదాగతస్యప్రియస్య స్వరంకంఠశబ్దం నిశమయ్యశ్రుత్వా'శమోదర్శనే'ఇతి దర్శనేమిత్వనిషేధాచ్ఛ్రవణేమిత్వాత్ హ్రస్వః. 'ల్యపిలఘు పూర్వాది'త్యయాదేశః. అమృతైస్సుధాభిరివవధూః నిర్వవౌనిర్వవార వాతేర్లిట్. 'నిర్వాణం నిర్వృతిస్సుఖమి'త్యమరః.

మధురయా మధుబోధితమాధవీ
మధుసమృద్ధిసమేధితమేధయా,
మధుకరాంగనయా ముహురున్మద
ధ్వనిభృతా నిభృతాక్షరముజ్జగే. 20

మధురయేతి. మధురయామనోహరయా మధునావసంతేన బోధితాః వికాసితాః తాశ్చతామాధవ్యశ్చ పుష్పధర్మః పుష్పితానూపచర్యతే. తాసాంమాధవీనామతిముక్తలతానాం 'అతిముక్తః పుండ్రకస్స్యాద్వాసంతీమాధవీలతే' త్యమరః. మధుసమృద్ధ్యామకరందసంపదా సమేధితమేధయా సంవర్ధిత ప్రతిభయా అతఏవ ఉన్మదయతీత్యున్మదోమదకరః పచాద్యచ్ తంధ్వనింబిభర్తీతి ఉన్మదధ్వనిభృత్ తయాతద్భృతా మధుకరాంగనయా ముహుః నిభృతాక్షరం అవ్యక్తాక్షరం లక్షణయాస్థిరనాదం యథాతథేత్యర్థః. అథవా సర్వశ్శబ్దో వర్ణాత్మకఏవ వ్యంజకవిశేషాభావాదస్ఫుట

ఇతి మతమాశ్రిత్య ఉక్తం సర్వపథీనాః కవయఇతి ఉజ్జగేఉచ్చైర్గీతం గాయతేరవివక్షితకర్మకాద్భావేలిట్. 'బంధవైషమ్యరాహిత్యం సమతాపదగుంభనే' ఇతిలక్షణాత్సమతాఖ్యో గుణః.

అరుణితాఖిలశైలవనా ముహు
ర్విదధతీ పథికాన్ పరితాపినః,
వికచకింశుకసంహతిరుచ్చకై
రుదవహద్దవహవ్యవహశ్రియమ్. 21

అరుణితేతి. అరుణితాన్యరుణీకృతాని అఖిలాని శైలవనాని యయాసా ముహుః పథికానధ్వగాన్ విరహిణశ్చ పరితాపినస్సంతాపవతః విదధతీ ఉచ్చైరేవోచ్చకైః ఉన్నతా, 'అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ప్రాక్టేః' త్యకచ్ప్రత్యయః. వికచా వికసితా యా కింశుకసంహతిః పలాశకుసుమరాశిః సా దవహవ్యవహశ్రియం దవాగ్నిశోభాముదవహత్ నిదర్శనాలంకారః.

అథ గ్రీష్మవర్ణనమారభతే.—

రవితురంగతనూరుహతుల్యతాం
దధతి యత్ర శిరీషరజోరుచః,
ఉపయయౌ విదధన్నవమల్లికా
శ్శుచి రసౌ చిరసౌరభసంపదః. 22

రవీత్యాది. యత్ర శుచౌ శిరీషరజసాం రుచః కాంతయః రవితురంగతనూరుహతుల్యతాం సూర్యాశ్వరోమసావర్ణ్యం దధతి హరిద్వర్ణాభవంతీత్యర్థః. అసౌశుచిర్గ్రీష్మః. 'శుచిశ్శుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోస్తథా, గ్రీష్మేహుతవహేఽపి స్యాది'తి విశ్వః. నవమల్లికా మల్లికా కుసుమాని 'పుష్పే జాతిప్రభృతయస్స్వలింగా' ఇత్యమరః. పుష్పమూలేషు బహుళమి'తి లుప్, లుపియుక్తవద్వ్యక్తివచనేభవతః. చిరాచిరావస్థాయినీ సౌరభసంపత్ యాసాంతాః స్థిరగంధాఇత్యర్థః. విదధత్కుర్వన్ ఉపయయౌప్రాప్తః.

దళితకోమలపాటలకుట్మలే
నిజవధూశ్వసితానువిధాయిని,
మరుతి వాతి విలాసిభిరున్మద
భ్రమదలౌ మదలౌల్యముపాదదే. 23

దళితేతి. పాటలాయాః అవయవాః పాటలాః లుక్ప్రకరణే 'పుష్పమూలేషు బహుళమి'తి బహుళగ్రహణాదణోలుక్. తేచతేకోమలాః కుట్మలాశ్చదళితాఃభిన్నాః

కోమలపాటలకుట్మలాః యేన తస్మిన్ నిజవధూనాం శ్వసితం నిశ్వాసం అనువిధత్తే అనుకరోతీతిశేషోక్తే తత్సదృశీత్యర్థః. ఉన్మదాః భ్రమంతశ్చ అలయో యస్మిన్ తస్మిన్ ఉన్మదభ్రమదలౌ మరుతి గ్రీష్మానిలే వాతి వహతి సతి వాతేర్లటశ్శత్రాదేశః విలాసిభిః విలసనశీలైః కామిభిః 'వౌకషలసే' త్యాదినాఘినుణ్ప్రత్యయః. మదేనలాల్యం చాపల్యం ఉపాదదే స్వీకృతం మత్తైర్జాతమిత్యర్థః.

నిదధిరే దయితోరసి తత్క్షణ
స్నపనవారితుషారభృత స్తనాః,
సరసచందనరేణురనుక్షణం
విచకరే చ కరేణ వరోరుభిః. 24

నిదధిర ఇతి. వరోరుభిః స్త్రీభిః తత్క్షణస్నపనేన సద్యస్స్నానేన వారితుషారభృతః జలశీకరధారిణః 'తుషారౌ హిమశీకరావి'తి శాశ్వతః. స్తనాః దయితోరసి ప్రియవక్షసి నిదధిరే నిహితాః తేషాం సంతాపశాంతయే స్నానార్ద్రాంగా ఏవాలింగన్నిత్యర్థః. కించ కరేణ పాణినా సరసః ఆర్ద్రః చందనరేణుః ఘృష్టచందనపంకశ్చ అనుక్షణం విచకరే వికీర్ణః కిరతేః కర్మణి లిట్. 'ఋచ్ఛత్యౄతామి'తి గుణః. కరేణుకరోరుభిరితి పాఠస్తు 'ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే' ఇత్యాదినా ఊఙ్ప్రసంగాద్ధేయః.

అథ వర్షావతారమాహ.—

స్ఫురదధీరతటిన్నయనా ముహుః
ప్రియమివాగళితోరుపయోధరా,
జలధరావలిరప్రతిపాలిత
స్వసమయా సమయాజ్జగతీధరమ్. 25

స్ఫురదితి. ముహుః స్ఫురతీ అధీరే చంచలే తటితౌ నయనే ఇవ తటిన్నయనే యస్యాస్సా అగళితాః అరిక్తాః ఉరుపయోధరాః మహామేఘాః యస్యాం సా అన్యత్ర ఊరూ చ పయోధరౌ చ ఊరుపయోధరం ప్రాణ్యంగత్వాద్ద్వంద్వైకవద్భావః. తదగళితం అపతితం యస్యాం సా జలధరావలి ర్మేఘపఙ్క్తిః అత్ర జలధరావళేః పయోధరాణాం చ అవయవావయవిభావాత్పృథఙ్నిర్దేశః. అప్రతిపాలితస్వసమయా అనపేక్షితనిజవేళా సతీ ఏకత్ర యోగపద్యాత్ అన్యత్రాధైర్యాచ్చేతి భావః. జగతీధరం భూధరం రైవతకం ప్రియమివ సమయాత్ సమాగచ్ఛత్ యాతేర్లఙ్. పయోజగతీశబ్దయోః పచాద్యజంతేన ధరశబ్దేన షష్ఠీసమాసః. అత్ర విశేషణమహిమ్నా జలధరావళౌ నాయికాత్వప్రతీతేస్సమాసోక్తిః, సాతు ప్రియమివేత్యుపమయాంగేన సంకీర్యతే.

గజకదంబక మేచక ముచ్చకై
ర్నభసి వీక్ష్య నవాంబుదమంబ రే,
అభిససార న వల్లభ మంగనా
న చకమే చ క మేకరసం రహః. 26

గజేతి. నభసి శ్రావణమాసే. 'నభాశ్శ్రావణికశ్చస' ఇత్యమరః. అంబరేవ్యో మ్ని గజకదంబకమివ మేచకం. శ్యామలం. 'కాలశ్యామల మేచకాః' ఇత్యమరః. ఉచ్చకై రున్నతం నవాంబుదం వీక్ష్య అంగనా ఏక ఏకాయనః రసో రాగోయస్యతం ఏకరసం తిరస్కృతరసాంతరమిత్యర్థః. కం వల్లభం ప్రియం రహః ఏకాంతే, నచకమే నకామయతే స్మతథానాభిససారచ సర్వం వల్లభం సర్వాపి తత్తదంగనాచకమే అభిససారచేతి నవాంబుదస్యోద్దీపకత్వాతిశయోక్తిః. ఇహ కామనాపూర్వకత్వాదభిసరణస్య తయోరర్థక్రమబలీయస్త్వ న్యాయేన యమకవశాయాతపాఠక్రమబాధేన యోజనా న్యాయ్యైవ.

అనుయయౌ వివిధోపలకుండల
ద్యుతివితానకసంవలితాంశుకమ్,
ధృతధనుర్వలయస్య పయోముచ
శ్శబలిమా బలిమానముషో వపుః. 27

అనుయయావితి. ధృతధనుర్వలయస్య ధృతేంద్రచాపమండలస్య పయోముచో మేఘస్య సంబంధీ శబలస్యభావశ్శబలిమా చిత్రతాపృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్వా. వివిధాః నానావర్ణాః ఉపలామణయో యయోస్తయోః కుండలయోః ద్యుతివితానకేనకాంతి పుంజేన సంవలితాః మిళితాః అంశవోనిజనీలభాసః యస్య తత్ తథోక్తం 'శేషాద్విభాషే'తి కప్రత్యయః. బలిమానముషోబల్యసురాహంకారహరస్య హరేః వపుః అనుయయౌ అనుచకార తద్వద్బభావిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

ద్రుతసమీరచలైః క్షణలక్షిత
వ్యవహితా విటపై రివ మంజరీ,
నవతమాలనిభస్య నభస్తరో
రచిరరోచి రరోచత వారిదైః. 28

ద్రుతేతి. ద్రుతసమీరేణ శీఘ్రమారుతేన చలైః వారిదైః క్షణంలక్షితాచ సావ్యవహితాచ క్షణలక్షితవ్యవహితా క్షణికావిర్భావతిరోధానేత్యర్థః. స్నాతాను లిప్తవత్ 'పూర్వకాలై కే'త్యాదినానిత్యసమాసః. అచిరంరోచిర్యస్యాస్సా అచిరరోచిఃవిద్యుత్ ద్రుతసమీరచలైః విటపైశ్శాఖాభిః క్షణలక్షితవ్యవహితా నవతమాలనిభ

స్య నవతమాలేన సదృశస్య తద్వన్నీలస్యేత్యర్థః. నిత్యసమాసః. నభస్తరురివ తస్య నభస్తరోః మంజరీగుచ్ఛ ఇవ అరోచతేత్యుపమాలంకారః. అత్ర నభస్తరోర్నభశ్శ్యేష్ఠస్యేతివ్యాఖ్యానే తరుశబ్దస్య వ్యాఘ్రాదివచ్ఛ్రేష్ఠార్థగోచరత్వాత్తమాలశబ్దేన విశేషవాచినా తన్నీలసామాన్యేన పౌనరుక్త్యమితివల్లభః. తమాలశబ్దస్యేంద్రనీలవన్నైల్యమాత్రోపమానత్వాత్తరుశబ్దస్య స్వార్థవృత్తిత్వేఽపి న పౌనరుక్త్యమిత్యన్యే.

పటలమంబుముచాం పథికాంగనా
సపది జీవితసంశయ మేష్యతీ,
సనయనాంబుసఖీజనసంభ్రమా
ద్విధురబంధురబంధుర మైక్షత. 29

పటలమితి. పథికాంగనా కాచిత్ప్రోషితభర్తృకా అతఏవ సపది జీవితసంశయం మరణం ఏష్యతీ నిశ్చితమరణేత్యర్థః. 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమి'తి వికల్పాన్నుమభావః. అతఏవ సనయనాంబోస్సబాష్పస్య సఖీజనస్య సంభ్రమాత్సంక్షోభాత్ విధురబంధుః సంభ్రమదర్శనాద్విహ్వాలబంధుజనా సతీ అంబుముచాం పటలం అబంధురమశోభనం సదైన్యరోషమితియావత్. ఐక్షత ఈక్షతే స్మ లఙ్. 'ఆటశ్చే'తివృద్ధిః. ఇహ విరహవేదనాక్షమాయా నాయికాయాః మరణసాధన మేఘపటలావేక్షణవర్ణనాత్తదుద్యోగలక్షణా మరణావస్థోక్తా-సా హి ద్వివిధా తదుద్యోగస్తచ్చేష్టేత్యాహుః.— 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే'త్యవస్థాసంగ్రహః. అత్రాప్యేకస్మాదక్షరాద్ద్వాభ్యాం త్రిభ్యశ్చ పరతోఽక్షరత్రయావృత్తిలక్షణం యమకత్రయం సంసృష్టం ద్రష్టవ్యమ్.

ప్రవసత స్సుతరా ముదకంపయ
ద్విదళకందళకంపనలాలితః,
నమయతి స్మ వనాని మనస్వినీ
జనమనోనమనో ఘనమారుతః. 30

ప్రవసతఇతి. కందళీభూమికందళీ. 'ద్రోణపర్ణీ స్నిగ్ధకందా కందళీభూమి కందళీ'తి శబ్దార్ణవే. తస్యాః పుష్పాణి కందళాని 'పుష్పమూలేషు బహుళమి'తి బహుళగ్రహణాల్లుక్. విదళానాం వికచానాం కందళానాం కంపనేనావధూననేన లాలితః ఉపస్కృతః మనస్వినీజనస్య మనసాం నమనః నమయితా మానినీమానభంజన ఇత్యర్థః. కర్తరి ల్యుట్. ఘనమారుతో మేఘవాయుః వనాని నమయతిస్మ ప్రవసతః ప్రోషితాన్ సుతరాం ఉదకంపయత్ ఉద్వేజితవాన్ మానినీమానమర్దనస్య వననమనం ప్రోషితకంపనం వా కియదితి భావః.

జలదపఙ్క్తి రనర్తయ దున్మదం
కలవిలాపి కలాపికదంబకమ్,
కృతసమార్జనమర్దలమండల
ధ్వనిజయా నిజయా స్వనసంపదా. 31

జలదేతి. నిజయా ఆత్మీయయా స్వనసంపదా కృతః సమార్జనస్య మార్జనాఖ్య సంస్కారసహితస్య మర్దలమండలస్య ధ్వనేర్జయో యయాసాతథోక్తా మార్జనం నామమర్దళానాం ధ్వననార్థం భస్మమృదితాన్నేన పుష్కరలేపనం. జలదపఙ్క్తిః ఉన్మదముత్కటమదం కలవిలాపి మధురాలాపి కలాపికదంబకం మయూరబృందం అనర్తయత్.

నవకదంబరజోరుణితాంబరై
రధిపురంధ్రి శిలీంధ్రసుగంధిభిః,
మనసి రాగవతా మనురాగితా
నవనవా వనవాయుభి రాదధే. 32

నవేతి. నవకదంబరజోభిః అరుణితమరుణీకృతం అంబరమాకాశం యైస్తైః శిలీంధ్రాణాం కందలీకుసుమానాం యస్సుగంధః సఏషామస్తీతి శిలీంధ్రసుగంధినః తైః గంధస్యేత్వేతదేకాంతగ్రహణాదరాత్సర్వధనీత్యాదివత్కర్మధారయాదపి ఇని ప్రత్యయాశ్రయణం. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్రస్స్యా'దితి శబ్దార్ణవే. వనవాయుభిః పురంధ్రీషు స్త్రీషు విషయే అధిపురంధ్రి విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. రాగవతాం కామినాం మనసి, నవనవా నవప్రకారా 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్. అనురాగితాఆదధే అనురాగఉత్పాదిత ఇత్యర్థః.

శమితతాప మపోఢమహీరజః
ప్రథమబిందుభిరంబుముచోఽంభసామ్,
ప్రవిరళై రచలాంగణ మంగనా
జనసుగం న సుగంధి న చక్రిరే. 33

శమితేతి. అంబుముచో మేఘాః ప్రవిరళైః అంభసాం ప్రథమబిందుభిః శమితతాపం అపోఢమహీరజః నిరస్తధూళికం నతుపంకిలమితి భావః. సుగంధిసంతప్తసేకాదుద్భూతసౌరభం ఇహాతదేకాంతత్వాద్గన్ధస్యేత్వం. అచలాంగణం రైవతకోత్సంగం 'అంగణంచత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. అంగనాజనః సుఖేనగచ్ఛత్యస్మిన్నితిసుగం అంగనాజనానాం సుగం సుఖసంచారక్షమమిత్యర్థః. 'సుదురోరధికరణ' ఇతి గమేర్డప్రత్యయే టిలోపః. ననచక్రిరే చక్రిర ఏవేత్యర్థః. ద్వౌనఞౌ ప్రకృతమర్థంగమయతః.

ద్విరదదంతవళక్షమలక్ష్యత
స్ఫురితభృంగమృగచ్ఛవి కేతకమ్,
ఘనఘనౌఘవిఘట్టనయా దివః
కృశశిఖం శశిఖండమివ చ్యుతమ్. 34

ద్విరదేతి. ద్విరదదంతవళక్షంగజదంతధవళం 'వళక్షో ధవళోఽర్జున' ఇత్యమరః. భృంగో మృగ ఇవ భృంగమృగః తస్యచ్ఛవిః సా స్ఫురితా యస్మిన్ తత్తథోక్తం కేతక్యాః పుష్పం కేతకం 'పుష్పఫలమూలేషు బహుళమి' త్యణో లుకి నాదివృద్ధిః. 'లుక్ తద్ధితలుకీ' తి స్త్రీప్రత్యయస్యాపిలుక్. ఘనఘనౌఘవిఘట్టనయా నిబిడమేఘసంఘాతపఘాతేన దివః అంతరిక్షాత్ చ్యుతం కృశశిఖంసూక్ష్మాగ్రం శశిఖండమివాలక్ష్యతేత్యుత్ప్రేక్షా.

దళితమౌక్తికచూర్ణవిపాండవ
స్స్ఫురితనిర్ఝరశీకరచారవః,
కుటజపుష్పపరాగకణాస్స్ఫుటం
విదధిరే దధిరేణువిడంబనామ్. 35

దళితేతి. దళితమౌక్తికానాం నిష్పిష్టముక్తాఫలానాం చూర్ణ ఇవ విపాండవః అతిశుభ్రాః స్ఫురితాఃఝుర్ఝరాః నిర్ఝరాణాం యే శీకరాః త ఇవచారవః కుటజపుష్పపరాగకణాః స్ఫుటం దధిరేణువిడంబనాం దధిచూర్ణానుకారం విదధిరే చక్రిరే తద్వద్బభురిత్యర్థః. పూర్వోపమాద్వయానుప్రాణితేయముపమేతి సంకరః.

నవపయఃకణకోమలమాలతీ
కుసుమసంతతిసంతతసంగిభిః,
ప్రచలితోడునిభైః పరిపాండిమా
శుభరజోభరజోఽళిభి రాదదే. 36

నవేతి. నవపయఃకణవత్ నవోదకబిందువత్ కోమలానాం మాలతీకుసుమానాం జాతీపుష్పాణాం సంతతిషు సంతతసంగిభిః నిరంతరాసక్తైః 'సుమనామాలతీ జాతిరి' త్యమరః. అతఏవ ప్రచలితోడునిభైః పరాగరూపణాత్సంచరన్నక్షత్రకల్పైరిత్యుత్ప్రేక్షా అళిభిః శుభాత్ రజోభరాత్పరాగపుంజాత్ జాతః శుభరజోభరజః పరిపాండిమా ధవళిమా ఆదదే స్వీకృతః.

నిజరజః పటవాసమివాకిర
ద్ధృతపటోపమవారిముచాం దిశామ్,
ప్రియవియుక్తవధూజనచేతసా
మనవనీ నవనీపవనావళిః. 37

నిజేతి. ప్రియవియుక్తవధూజనచేతసాం కర్మణివష్ఠీ. అనవనీ అరక్షిణీ కింతు హంత్రీత్యర్థః. అవ తేః 'కర్తరిల్యుట్'. టిత్వాత్ జీప్. నవనీపవనావళిః నవకదంబకానన పఙ్క్తిః ధృతాః పటోపమాః పటకల్పాః వారిముచోమేఘాః యాభిస్తాః మేఘ పటావృతా ఇత్యర్థః. తాసాం దిశాం నిజరజః స్వపరాగమేవ పటవాసం పిష్టాతమి వేత్యుత్ప్రేక్షా 'పిష్టాతః పటవాసక' ఇత్యమరః. అకిరదక్షిపత్ కిరతేః కర్తరిలఙ్. సఖీవదితి భావః.

ప్రణయకోపభృతోఽపి పరాఙ్ముఖా
త్సపది వారిధరారవభీరవః,
ప్రణయినః పరిరబ్ధు మనంతరం
వవలిరే వలిరేచితమధ్యమాః. 38

ప్రణయేతి. ప్రణయకోపభృతః అతఏవపరాఙ్ముఖా విముఖాఅపి 'స్వాంగా చ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాది'తి వికల్పాదాకారః. సపది వారిధరారవేభ్యః మేఘ గర్జితేభ్యః భీరవః భీతాఃస్త్రియ ఇతిశేషః. అనంతరం గర్జితాకర్ణనానంతరమేవ ప్రణ యినః ప్రియాన్ పరిరబ్ధుమాలింగితుం వలిరేచితాని ఆలింగనార్థమంగప్రసారణాత్త్రి వలిరిక్తీకృతాని మధ్యమాన్యవలగ్నాని యాసాంతాస్సత్యః వవలిరేపరివృత్తాః వలతే ర్వకారాదిత్వాత్ 'నశసదదవాదిగుణానామి' త్యేత్వాభ్యాసలోపప్రతిషేధః.

విగతరాగగుణోఽపి జనో న క
శ్చలతి వాతి పయోదనభస్వతి,
అభిహితేఽళిభిరేవ మివోచ్చకై
రనృతే నృతే నవపల్లవైః. 39

విగతేతి. పయోదనభస్వతి మేఘమారుతే వాతివహతిసతి వా తేర్లటశ్శత్రాదేశః. విగతరాగగుణోఽపివిరక్తోఽపి కోనరః నచలతిసర్వోఽపి చలత్యేవేత్యర్థః. ఏవం అళిభిః ఉచ్చకైస్తారం అనృతమసత్యం, నభవతీత్యనృతం తస్మిన్ననృతేసత్యవచనే అభిహితే సతి నవపల్లవైః ననృతేఇవ నృత్తంకృతమివేత్యుత్ప్రేక్షా నృతేర్భావేలిట్.

అరమయన్ భవనాదచిరద్యుతేః
కిల భయా దపయాతు మనిచ్ఛవః,
యదునరేన్ద్రగణం తరుణీగణా
స్తమథ మన్మథమన్థరభాషిణః. 40

అరమయన్నితి. అథ అచిరద్యుతేః విద్యుతః భయాత్కిలభయాదివ నతుత థా, కింతు రాగాదేవేతిభావః. కిలేత్యళీకే భవనాద్రమణగృహాత్ అపయాతుం

నిర్గంతుం, అనిచ్ఛవః. భయవ్యాజాత్తత్రైవస్థితా ఇతి భావః. 'విందురిచ్ఛురి'త్యుప్రత్యయాంతో నిపాతః. మన్మథేన స్మరేణ మంథరమలసం భాషంత ఇతి మన్మథమంథరభాషిణః కామపరవశా ఇత్యర్థః. తరుణీగణాః తం ప్రకృతం యదవ ఏవ నరేంద్రాః తేషాంగణం అరమయన్ రమయన్తిస్మ అత్ర భయేన రాగనిగూహనాన్మీలనాలఙ్కారః. 'మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వంతరనిగూహనమి'తి లక్షణాత్. సోఽప్యాగంతుకేన భయేన సహజరాగతిరోధానాదాగన్తుకేన సహజతిరోధానరూపః.

అథ శరద్వర్ణనమారభతే.—

దదత మన్తరితాహిమదీధితిం
ఖగకులాయ కులాయనిలాయితామ్,
జలదకాల మబోధకృతం దిశా
మపరథాప రథావయవాయుధః. 41

దదతమిత్యాది. రథావయవాయుధః చక్రాయుధో హరిః అంతరితాహిమదీధితిం తిరోహితోష్ణాంశుం తథా ఖగకులాయ పక్షిసంఘాయ కులాయేషు నీడేషు నిలీయంత ఇతి కులాయనిలాయినః 'కులాయో నీడమస్త్రియామి'త్యమరః. తేషాం భావస్తత్తాం దదతం ప్రయచ్ఛంతం పక్షిసంచారం ప్రతిబధ్నంతమిత్యర్థః. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతురి'తి నుమ్ ప్రతిషేధః. దిశామితి కర్మణిషష్ఠీ. అబోధకృతమజ్ఞానకారిణం, మేఘావరణేన ప్రాచ్యాదిదిగ్వివేకం లుంపంతమిత్యర్థః. జలదకాలం ప్రావృట్కాలం, అపరథా ప్రకారాంతరేణ అప ప్రాప మేఘోదయోపాధినా ప్రావృడ్వ్యవహారభాజం తమేవ కాలం మేఘాత్యయోపాధినా శరత్సంజ్ఞయా ఉపలేభే ఇత్యర్థః. కాలో హి ఏక ఏవసన్ననేకోపాధిసంబంధాన్నానాత్వేనోపచర్యత ఇతి తద్విదః.

స వికచోత్పలచక్షుష మైక్షత
క్షితిభృతోఽంకగతాం దయితా మివ,
శరద మచ్ఛగళద్వసనోపమా
క్షమఘనా మఘనాశనకీర్తనః. 42

స ఇతి. అఘానాం నాశనం నివర్తనం కీర్తనం యస్య సః అఘనాశనకీర్తనః సహరిః వికచం ఉత్పలమేవ చక్షుర్యస్యాస్తాం అచ్ఛం శుభ్రం గళత్ స్రంసమానం యద్వసనం తస్యోపమా సాదృశ్యం తస్యాః క్షమాః యోగ్యాః ఘనాః మేఘాః యస్యాం సా తాం అతఏవ క్షితిభృతః రైవతకస్య అంకగతాం ఉత్సంగగతాం దయితామివస్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. శరదం ఐక్షత.

జగతి నైశ మశీతకరః కరై
ర్వియతి వారిదబృన్ద మయం తమః,

జలజరాజిషు నైద్రమదిద్రవ

న్న మహతా మహతాః క్వ చ నారయః. 43

జగతీతి. అశీతకరః ఉష్ణాంశుః కరైః స్వాంశుభిః జగతి లోకే నిశాయాం భవం నైశం 'నిశాప్రదోషాభ్యాం చే'తి వికల్పాదణ్ప్రత్యయః. తమస్తిమిరం అదిద్రవత్ ద్రావయతిస్మ నిరస్తవానిత్యర్థః. ద్రుగతావితిధాతోః ణౌచఙ్యుపధాయాహ్రస్వః సన్వద్భావః స్రవతి శృణోతిద్రవతిప్రవతిప్లవతిచ్యవతీనాం వేత్యభ్యాసస్య వికల్పాదిత్వం. వియత్యాకాశే వారిదబృందమయం మేఘసంఘరూపం స్వార్థే మయట్. తమః ఆదిద్రవత్ జలజరాజిషు నిద్రేవ నైద్రం నిమీలనం తదేవ తమః తత్ అదిద్రవత్.తథాహి మహతాం మహాత్మనాం అరయః క్వచక్వవా ననాహతాః హతానకింతు సర్వత్ర హతాభవంతీత్యర్థః. ద్వితీయనిషేధప్రాపితస్య ప్రకృతార్థస్య హననస్య తృతీయేన నిషేధః పునః క్వేతిక్వశబ్దసామర్థ్యాత్ప్రకృతార్థపర్యవసానం వైధర్మ్యేణ సామాన్యాద్విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

సమయ ఏవ కరోతి బలాబలం

ప్రణిగదన్త ఇతీవ శరీరిణామ్,

శరది హంసరవాః పరుషీకృత

స్వరమయూరమయూ రమణీయతామ్. 44

సమయఇతి. సమయః కాలఏవ 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః. శరీరిణాం బలాబలం బలాబలే 'విప్రతిషిద్ధంచానధికరణవాచీ'తి వికల్పాద్ద్వంద్వైకవద్భావః. కరోతీతిప్రణిగదన్తః ప్రతిపాదయన్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. 'నేర్గదనదే'త్యాదినాణత్వం. శరది హంసరవాః పరుషీకృతస్వరాః నిష్ఠురీకృతనాదాః మయూరాయస్మిన్కర్మణి తత్పరుషీకృతస్వరమయూరంయథాతథా రమణీయతాం అయుఃప్రాప్తాః. యాతేర్లఙి లఙశ్శాకటాయనస్యైవేతి ఝేర్జుసాదేశః. ఉస్యపదాంతాదితిపరరూపతా సంహితాయాం 'ఢ్రలోపేపూర్వస్య దీర్ఘోఽణ' ఇతిదీర్ఘః. శరత్ప్రావృషో ర్హంసమయూరకూజితే మాధుర్యామాధుర్యవిపర్యయదర్శనాత్కాల ఏవప్రాణినాం బలాబలనిదానమితివ్యక్తమభూదిత్యర్థః.

తనురుహాణి పురో విజితధ్వనే

ర్ధవళపక్షవిహంగమకూజితైః,

జగళురక్షమయేవ శిఖండినః

పరిభవోఽరిభవో హి సుదుస్సహః. 45

తనురుహాణీతి. పురోఽగ్రే ధవళపక్షవిహంగమాః హంసపక్షిణః 'హంసాస్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః. తేషాంకూజితైః విజితధ్వనేః శిఖండినోమయూరస్య తనారుహాణిరూఢానితనురుహాణిబర్హాణి, ఇగుపధలక్షణః క ప్రత్యయః. అక్షమయా హంసకూజితేర్ష్యయేవ జగళుఃగళంతిస్మ కాలప్రయుక్తస్య బర్హాగళనస్యాక్షమాహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి గుణహేతూత్ప్రేక్షా, యుక్తం చైతదిత్యాహ—అరిభవః పరిభవః సుదుస్సహః అత్యన్తాసహ్యోహి. పరాజయదుఃఖితస్యాంగసాదోయుజ్యతఇతి భావః. కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః. సచ అక్షమోత్ప్రేక్షయా సంకీర్యతే.

అనువనం వనరాజివధూముఖే
బహుళరాగజపాధరచారుణి,
వికచబాణదళావళయోఽధికం
రురుచిరే రుచిరేక్షణవిభ్రమాః. 46

అనువనమితి. అనువనం ప్రతివనం బహుళోరాగోయస్యాస్సా చాసౌ జపా చ ఓడుపుష్పం. 'ఓడుపుష్పంజపే'త్యమరః. పుష్పేషు జాతిప్రభృతిత్వాత్స్త్రీలింగతా. సైవాధరః తేన చారుణి రమ్యే వనరాజిరేవ వధూః తస్యాముఖంప్రాగ్భాగః తదేవముఖం వక్త్రమితిశ్లిష్టరూపకం. తస్మిన్ రుచిరాణాం ఈక్షణానాంవిభ్రమఇవవిభ్రమఃశోభా యాసాం తాః వికచబాణదళావలయః నీలఝింటీపత్త్రపఙ్క్తయః 'బాణోఽస్త్రీనీలఝింట్యాంచే'తి వైజయంతీ. అధికంరురుచిరే శుశుభిరే. ఉపమారూపకయోస్సఙ్కరః.

కనకభంగపిశంగదళైర్దధే
సరజసారుణకేసరచారుభిః,
ప్రియవిమానితమానవతీరుషాం
నిరసనైరసనైరవృథార్థతా. 47

కనకేతి. కనకభంగాః స్వర్ణఖండాఇవ పిశంగాని దళానియేషాం తైః సహ రజసా సరజసం 'అచతురే'త్యాదినా సాకల్యార్థేఽవ్యయీభావే సమాసాన్తనిపాతః. బహువ్రీహ్యర్థే లక్షణయా తు సరజస్కా ఇత్యర్థః. అతఏవ సరజసమితి నావ్యయీభావ ఇతి వామనః. అథవా మహాకవిప్రయోగప్రాచుర్యదర్శనా దవ్యయీభావదర్శనం ప్రాయికమితి పక్షాశ్రయణాద్బహువ్రీహ్యర్థోఽపి సాధురేవ. తథాచసరజసంసరజసా వా యే అరుణకేసరాః తైశ్చారుభిః తథా ప్రియైః విమానితాః అవమానితాః మానవత్యః మానిన్యః తాసాం యాః రుషః రోషాస్తాసాం నిరసనైః నిరాసకైః. అస్య తేః కర్తరిల్యుట్. అసనైః ప్రియకప్రసూనైః. 'సర్జకాసనబంధూకపుష్పప్రియకజీవకా' ఇత్యమరః.

అపృథగర్థతా మానవిరాసకత్వాత్ అస్యాస్తీత్యసనానీత్యస్వర్థనామకత్వం. దధే ధధ్రే దధాతేః కర్మణి లిట్.

ముఖసరోజరుచం మదపాటలా
    మనుచకార చకోరదృశాం యతః,
ధృతనవాతపముత్సుకతామతో
    న కమలం కమలంభయదంభసి. 48

ముఖేతి. ధృతో నవాతపో యేన తత్ ధృతనవాతపం బాలాతపతామ్రమిత్యర్థః. అమ్భసి కమలం అమ్భస్థకమలం అమ్భోగ్రహణం స్థలకమలనివృత్త్యర్థం. అమ్లానతాద్యోతనార్థం వా యతో మదేన పాటలాం మదపాటలాం చకోరదృశాం స్త్రీణాం ముఖసరోజరుచం ముఖారవిన్దశోభాం అనుచకార 'అనుపరాభ్యాంకృఞః' ఇతి పరస్మైపదనియమః. అతో ఽనుకరణాద్ధేతోః కంపుమాంసం ఉత్సుకతాం ప్రేయసీముఖావలోకనకౌతుకితాం నాలమ్భయత్ నాగమయత్ సర్వంచాలంభయదేవ తత్స్మారకత్వాదిత్యర్థః. ఏతేనౌత్సుక్యవస్తునా కార్శ్యేణ కారణభూతా కమలదర్శనోత్థా ముఖస్మృతిర్వ్యజ్యతఇతి వస్తునాలఙ్కారధ్వనిః. ఏతేన స్వయం స్త్రీముఖసదృశతయా కమలం స్వాధారేఽమ్భసి పుంస ఉత్సుకతామలమ్భయదితి రంగరాజవ్యాఖ్యానం. కాకస్య కార్శ్యాద్ధవళః ప్రాసాద ఇతివదసంగతమితి మన్తవ్యం, అలంభయదితి లభేర్ణ్యన్తాల్లఙ్. లభేశ్చేతి నుమాగమః లభేశ్చాత్ర ప్రాప్త్యుపసర్జనకగత్యర్థత్వాత్ గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వే ద్వికర్మకతా. గత్యుపసర్జనకప్రాప్త్యర్థత్వేతు వైపరీత్యమిత్యుక్తం సితం సితిమ్నేత్యత్ర.

విరతసస్యజిఘత్సమఘట్టయ
    త్కలమగోపవధూర్న మృగవ్రజమ్,
శ్రుతతదీరితకోమలగీతక
    ధ్వనిమిషేఽనిమిషేక్షణమగ్రతః. 49

విగతేతి. ఇషే ఆశ్వయుజమాసే 'స్యాదాశ్వినఇషోఽప్యాశ్వయుజోఽపీ'త్యమరః. కలమగోపీశాలిగోప్త్రీ చ సా వధూశ్చ కలమగోపవధూః స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః. శ్రుతః ఆకర్ణితః తయావధ్వా ఈరితస్యాలాపితస్య కోమలగీతకస్య మధురగానస్య ధ్వనిర్యేనతం శ్రుతతదీరితకోమలగీతకధ్వనిం అతఏవ అగ్రతోఽగ్రే న నిమిషతి విస్మయానందాభ్యామిత్యనిమిషం. ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. 'తదీక్షణం యస్యతం అనిమిషేక్షణం ఘస్తుం అత్తుంవా ఇచ్ఛా జిఘత్సా. ఘసేరదాదేశాద్వాసన్నన్తాదప్రత్యయాదితి స్త్రియామప్రత్యయః. సావిరతా యస్యతం విరతసస్యజిఘత్సం

ఉపసర్జనప్రాస్వః మృగవ్రజం నాఘట్టయత్ నాతాడయత్ సిద్ధే సాధనప్రయోగాయోగాదితి భావః. అత్ర దండసాధ్యే మృగనివారణే కాకతాళీయన్యాయేన సుఖార్థస్య గానస్య కారణత్వకథనాత్సమాధిరలఙ్కారః. 'కారణాన్తరయోగాత్కార్యసుకరత్వం సమాధిరి'తి లక్షణాత్.

కృతమదం నిగదంత ఇవాకులీ
కృతజగత్త్రయమూర్జమతఙ్గజమ్,
వవు రయుక్ఛదగుచ్ఛసుగన్ధయ
స్సతతగాస్తతగానగిరోఽళిభిః. 50

కృతేతి. అయుజో విషమాః ఛదాః దళాని యేషాం తే అయుక్ఛదాస్సప్తపర్ణాః తేషాం గుచ్ఛైః స్తబకైః సుగంధయశ్శోభనగంధాః గజమదగంధినఇతిభావః. అళిభిః భృంగైః తతాః విస్తృతాః గానగిరో యేషాం తే అళిభిః గీయమానా ఇత్యర్థః. సతతం గచ్ఛంతీతిసతతగాః సదాగతయః వాయవఇతియావత్ కృతమదం జనితమదం అతఏవ ఆకులీకృత జగత్త్రయం ఊర్జః కార్తికికః 'బాహులోర్జాకార్తికిక' ఇత్యమరః. సఏవ మతంగజఇతి రూపకం తంనిగదంతఇవ అయమాగచ్ఛతీత్యావేదయంతఇవ వవుః వాంతిస్మ మత్తమాతంగగమనేఽప్యేవంవిధవాయువహనసంభవాదియముత్ప్రేక్షా,రూపకంత్వంగమస్యాః.

విగతవారిధరావరణాః క్వచి
ద్దదృశురుల్లసితాసిలతాసితాః,
క్వచిదివేంద్రగజాజినకంచుకా
శ్శరది నీరదినీర్యదవో దిశః. 51

విగతేతి. శరది యదవోయాదవాః యదుశబ్దేన రఘుశబ్దవత్తదపత్యే లక్షణా అజనపదనామత్వేనాతద్రాజత్వాద్బహుషు లుగసంభవాదితి. క్వచిత్ విగతవారిధరావరణాః నివృత్తమేఘావరణాః అతఏవ ఉల్లసితా కోశాదుత్థితా అసిర్ఖ తేవాసిలతా తద్వత్ అసితాః శ్యామా ఇత్యుపమా క్వచిత్ నీరదినీః మేఘవతీః శుభ్రాభ్రపటలచ్ఛన్నా ఇత్యర్థః. అతఏవ ఇంద్రగజాజినమైరావతచర్మ తదేవ కంచుకః కూర్పాసకః యాసాం తా ఇవ స్థితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా, దిశః దదృశుః ఉక్తాలఙ్కారయోస్సంసృష్టిః.

విలులితామనిలైశ్శరదంగనా
నవసరోరుహకేసరసంభవామ్.
వికిరితుం పరిహాసవిధిత్సయా
హరివధూరివ ధూళిముదక్షిపత్. 52

విలులితామితి. శరదేవాంగనా శరదంగనేతి రూపకమ్. అనిలైః విలులితాం విక్షోభితాం ఇతస్తతో విక్షిప్తామిత్యర్థః. నవసరోరుహకేసరంభవాం ధూళిం పరాగం పరిహాసవిధిత్సయా నర్మరీతిచికీర్షయా, దధాతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్. హరివధూః వికిరితుం విక్షిప్తుమివ 'తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా'మితి తుమున్ప్రత్యయః, 'బ్రూతఇద్ధాతో'రితీకారః. ఉదక్షిపత్ ప్రేరితవతీ రూపకోజ్జీవితేయముత్ప్రేక్షా. కిరతిరయం కీర్యమాణకర్తాయథావా, రజః కిరతిమారుతః క్వచిత్తత్కారకోద్దేశ్యకర్తా యథాత్రైవేతి వివేకః.

హరితపత్త్రమయీవ మరుద్గణై
స్స్రగవనద్ధమనోరమపల్లవా,
మధురిపోరభితామ్రముఖీ ముదం
దివి తతా వితతాన శుకావళిః. 53

హరితేతి. అభితామ్రముఖీ అరుణముఖీ 'స్వాంగాచ్చే' త్యాదినా వికల్పాన్ఙీష్. శుకావళిః మరుద్గణైస్సుమనోగణైః దివి తతా హరిప్రియార్థమాకాశే వితతా హరితానాం హరిద్వర్ణానాం పత్త్రాణాం వికారో హరితపత్త్రమయీ, 'టిడ్ఢాణఞి' త్యాదినాజీప్. తయా అవబద్ధాః గ్రథితాః మనోరమాః పల్లవాః యస్యాంసా స్రగివేత్యుత్ప్రేక్షా మధురిపోః శ్రీకృష్ణస్య ముదం వితతాన చకారేత్యర్థః.

స్మితసరోరుహనేత్రసరోజలా
మతిసితాంగవిహంగహసద్దివమ్,
అకలయన్ముదితామివ సర్వత
స్స శరదం శరదంతురదిఙ్ముఖామ్. 54

స్మితేతి. స హరిః స్మితాని వికసితాని సరోరుహాణ్యేవ నేత్రాణి యేషుతాని సరోజలాని యస్యాంతాం తథోక్తాం అతిసితాంగాః ధవళపక్షాః యేవిహంగాః హంసాః తైర్హసంతీ స్మ యమానేవ స్థితా ద్యౌర్యస్యాంతాం తథోక్తాం శరైస్తృణవిశేషైః దంతురాణ్యున్నతదంతాని హాసాత్ప్రకాశదశనానీతియావత్. దంతఉన్నతఉరజి త్యురచ్ప్రత్యయోమత్వర్థీయః. తాని దిఙ్ముఖాని యస్యాంతాం శరదంతురదిఙ్ముఖాం శరదం సర్వతః ముదితామివ అకలయత్ సర్వత్ర నేత్రవికాసహాసాదిలింగైర్హృష్టామివామన్యతేత్యర్థః. అత్ర సరోజహంసశరేషు నేత్రహాసదంతత్వారోపణాద్రూపకాలఙ్కారః. తద్వశాత్ప్రతీయమానాంగనాభేదాధ్యవసాయాచ్ఛరది ముదితత్వోత్ప్రేక్షేతి సంకరః.

అథ హేమంతం వర్ణయతి:—

గజపతిద్వయసీరపి హైమన
స్తుహినయుక్ సరితః పృషతాం పతిః,
సలిలసంతతిమధ్వగయోషితా
మతనుతాతనుతాపకృతం దృశామ్. 55

గజపతీతి. గజపతిః ప్రమాణమాసాం గజపతిద్వయస్యః మహాగజప్రమాణాః 'ప్రమాణే ద్వయసచ్ దఘ్నఞ్మాత్రచ' ఇతి ప్రమాణార్థే ద్వయసచ్ప్రత్యయః. 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్. తా అపి సరితస్తుహినయుక్ హిమీకుర్వన్ తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. హేమంతే భవః హైమనః 'సర్వత్రాణ్చ తలోపశ్చే'తి హేమంతశబ్దాచ్ఛైషికోఽణ్ప్రత్యయః తకారలోపశ్చ పృషతాం బిందూనాం పతిర్వాయుః 'పృషంతి బిందుపృషతా' ఇత్యమరః. అధ్వానం గచ్ఛంతీత్యధ్వగాః పథికాః, అంతాత్యంతాధ్వదూర పారసర్వానంతేషుడః. తద్యోషితాం ప్రోషితభర్తృకాణాం దృశాం అతనుతాపకృతం మహాసంతాపకారిణీం సలిలసంతతిం అతనుత ఉష్ణమశ్రూత్పాదయామాసేత్యర్థః. హేమంతమారుతో విరహిదుస్సహోఽజనీతి భావః.

సర్వదా వియోగినాముద్దీపకస్యాపి వాయోర్హేమంతే వైశిష్ట్యమాచష్టే:—

ఇదమయుక్తమహో మహదేవ య
ద్వరతనోస్స్మరయత్యనిలోఽన్యదా,
స్మృతసయౌవనసోష్మపయోధరాన్
సతుహినస్తు హినస్తు వియోగినః. 56

ఇదమితి. అనిలో వాయుః అన్యదా అన్యస్మిన్ కాలే గ్రీష్మాదావిత్యర్థః. 'సర్వైకాన్యే'త్యాదినా దాప్రత్యయః. వియోగినో వియుక్తాన్, గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం. వరతనోః వరతనుమిత్యర్థః. 'అధీగర్థే'త్యాదినా కర్మణి శేషే షష్ఠీ, స్మరయతీతి యత్ స్మరతేరాధ్యానే మిత్వాద్ధ్రస్వః. ఇదం స్మారకత్వమపి మహదత్యంతం అయుక్తమేవ సహకారివిరహాదితి భావః. అహో అత్యంతాకించిత్కరత్వాద్విస్మయః హేమంతే తు హంతృత్వమప్యస్య సంభావితమిత్యాహ, స్మృతేతి. సతుహినః హిమసహితః అనిలస్తు సయౌవనాః యౌవనయుక్తాః అతఏవ సోష్మాణః సోష్ణాః యే పయోధరాః కుచాః తే స్మృతాః యైస్తాన్ స్మృతసయౌవనసోష్మపయోధరాన్ వియోగినో వియుక్తాన్, తథాయుక్తంచానీప్సితమితికర్మత్వం. హినస్తు హంతు (వా) సమ్భావనాయాం లోట్, హేమంతే హి హిమసహకారాత్కుచోష్మైకసాధ్యదుఃఖోత్పాదనసామర్థ్యాద్వియోగిమారకత్వమపి సమ్భావ్యతే, గ్రీష్మాదౌ తు తాదృక్సహకారివిరహాత్ స్మారకత్వమప్య

యుక్తమితి భావః. అమారకే మారకత్వసమ్బన్ధో క్తేరతిశయో క్తిభేదః. ఇహాసహజకవి ప్రౌఢోక్తిసిద్ధయోరతిశయయోరభేదాధ్యవసాయ ఇతిరహస్యమ్.

ప్రియతమేన యయా సరుషా స్థితం
న సహ సా సహసా పరిరభ్య తమ్,
శ్లథయితుం క్షణమక్షమతాంగనా
న సహసా సహసా కృతవేపథుః. 57

ప్రియతమేనేతి. అత్రాద్యపర్యాయే న సహ సేతి త్రేధా విభాగః. అన్యత్ర సహసేత్యేకంపదం సరుషా సరోషయా యయా స్త్రియా కర్త్ర్యా ప్రియతమేన సహ నస్థితం నపుంసకేభావే క్తః, సా అంగనా స్త్రీ సహసా మార్గశీర్షమాసేన. 'మార్గశీర్షే సహోమార్గ' ఇత్యమరః. కృతవేపథుః జనితకమ్పా సతీ 'ట్వితోఽథుచి' త్యథుచ్ప్రత్యయః. తం పూర్వమవగణితమేవ ప్రియం హాసేన సహావర్తత ఇతిసహసా సహసాసతీ 'అథోహాసః హాసోహాస్యంచే'త్యమరః. స్వనహసోర్వేతి వికల్పాదప్రత్యయః. సహసా శీఘ్రం స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వం. పరిరభ్యాశ్లిష్య క్షణం క్షణమపీత్యర్థః. అన్యథా వైరస్యాత్ అతఏవ సామర్థ్యలభ్యార్థత్వాద పేరప్రయోగః, శ్లథయితుం నాక్షమత వైక్లబ్యాచ్ఛిథిలీకర్తుం నోత్సహతేస్మేత్యర్థః. మానినీమానభంజనక్షమోఽయం మాస ఇతిభావః. కలహాన్తరితేయం నాయికా. 'కోపాత్కాన్తంపరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితే'తి లక్షణాత్.

భృశమదూయత యాధరపల్లవ
క్షతిరనావరణా హిమమారుతైః,
దశనరశ్మిపటేన చ సీత్కృతై
ర్నివసితేవ సితేన సునిర్వవౌ. 58

భృశమితి. అనావరణా ఆవరణరహితా యా అధరపల్లవస్యక్షతిః వ్రణః హిమమారుతైః భృశం అదూయతఅతప్యత, దూఙ్ఙో దైవాదికాత్కర్తరిలఙ్. సాక్షతిః యత్తదోర్నిత్యసమ్బంధాత్ సీత్కృతైః సీత్కారైః కర్తృభిః సితేన శుభ్రేణ దశనరశ్మయ ఏవ పటః తేన కరణేన నివసితా ఆచ్ఛాదితేవేత్యుత్ప్రేక్షా. నిపూర్వాద్వసేరాచ్ఛాదనార్థాత్కర్మణి క్తః. తస్యేడాగమః. సునిర్వవౌ సుష్ఠు నిర్వవార శీతాతురాచ్ఛాద్యతఇతిభావః. హిమహతాధరవ్రణనిర్వాపణస్య సీత్కారకర్తృకదశనరశ్మిపటాచ్ఛాదనహేతుకత్వోత్ప్రేక్షణా ద్రూపకోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

ఉక్తమేవార్థం భంగ్యంతరేణాహ.—

వ్రణభృతా సుతనోః కలసీత్కృతై
స్స్ఫురితదంతమరీచిమయం దధే,

స్ఫుటమివావరణం హిమమారుతై
ర్మృదుతయా దుతయాధరలేఖయా 59

వ్రణేతి. మృదుతయా మార్దవేన హేతునా హిమమారుతైః దుతయా పీడితయా 'టుదుఉపతాప' ఇతిధాతోః సౌవాదికాత్కర్మణి క్తః. వ్రణభృతా దంతవ్రణవత్యా సుతనోః స్త్రియాః అధరో లేఖేవాధరలేఖా తయా అధరలేఖయా కర్త్ర్యా కలసీత్కృతైర్హేతునా స్ఫురితాః ప్రకాశితాః యాః దంతమరీచయః తన్మయం తద్రూపం స్ఫుటం ఆవరణమాచ్ఛాదనం దధ ఇవ ధృతమివేత్యుత్ప్రేక్షా. దధాతేః కర్మణిలిట్.

ధృతతుషారకణస్య నభస్వత
స్తరులతాంగులితర్జనవిభ్రమాః,
పృథు నిరంతరమిష్టభుజాంతరం
వనితయానితయా న విషేహిరే. 60

ధృతేతి. ధృతాః తుషారకణాస్తుహినశీకరాః యేన తస్య నభస్వతః పవనస్య సంబన్ధినః తరులతా ఏవాంగుళయః తాభిః యానితర్జనాని తాన్యేవ విభ్రమాః విలాసాః పృథువిశాలం ఇష్టస్యదయితస్య భుజాన్తరం భుజమధ్యం వక్షస్థ్సలం నిరన్తరం అనితయా అప్రాప్తయా గాఢాలింగనమలభమానయేత్యర్థః. ఇణః కర్తరి క్తః. వనితయా స్త్రియా నవిషేహిరే నసోఢాః. విరహిణ్యస్తర్జితాఇవ నభస్వతో బిభ్యతీతి భావః.

హిమఋతావపి తాః స్మ భృశస్విదో
యువతయస్సుతరాముపకారిణి,
ప్రకటయత్యనురాగమకృత్రిమం
స్మరమయం రమయన్తి విలాసినః. 61

హిమఋతావితి. స్మరమయం స్మరాదాగతం స్మరప్రయుక్తమిత్యర్థః. 'తత ఆగత'ఇతి మయట్ప్రత్యయః. అకృత్రిమంసహజం అనురాగం ప్రేమ ప్రకటయతిప్రకటీకుర్వాణే తత్కార్యేణ స్వేదేనేతి భావః. అతఏవ సుతరాం ఉపకారిణి పుంసాం రిరంసాజననాత్తేభ్యస్స్వానురాగప్రకాశనాచ్చాత్యంతోపకర్తరీత్యర్థః. ఏవంభూతే హిమఋతౌ హేమంతేఽపిస్వేదసంభావనారహితకాలేఽపీత్యర్థః. 'ఋత్యక'ఇతిసాంహితః ప్రకృతిభావః. భృశంస్విద్యంతి రాగోష్మణేతి భృశస్విద ఇతి సాత్త్వికోక్తిః. క్విప్. హేమంతేఽపి రాగిణాం స్వేదహేతురేవ తద్ధేతురాగహేతుత్వాదితిభావః. తాస్తథాభూతాః యువతయః విలాసినః ప్రియాన్ రమయన్తిస్మ హేమంతస్యోద్దీపకత్వాద్రతిపీడాక్షమత్వాద్దీర్ఘరాత్రిత్వాచ్చ ఉభయేచ్ఛాసదృశమరమంతేత్యర్థః.

అథ శిశిరం వర్ణయతి.—

కుసుమయన్ ఫలినీరళినీరవై
ర్మదవికాసిభిరాహితహుంకృతిః,
ఉపవనం నిరభర్త్సయత ప్రియా
వియువతీర్యువతీశ్శిశిరానిలః. 62

కుసుమయన్నిత్యాదినా. ఉపవనం వన ఇత్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. 'తృతీయాసప్తమ్యోర్బహుళమి'తి వికల్పాదమ్భావః. ఫలినీః ప్రియంగులతాః 'ప్రియంగుః ఫలినీఫలీ' త్యమరః. కుసుమయన్ కుసుమవతీః కుర్వన్నిత్యుద్దీపనసామగ్రీవర్ణనం కుసుమయతేః మత్వంతప్రకృతికాత్ తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. ణావిష్ఠవద్భావే వన్మతోర్లుక్. మదవికాసిభిర్మదేన విజృంభమాణైః అళినీరవైః భృంగీఝుంకారైః ఆహితహుంకృతిః కృతహుంకారః మాధుర్యాదుద్దీపకత్వాతిశయద్యోతనార్థమళినీతి స్త్రీలింగనిర్దేశః. శిశిరానిలః ప్రియాన్ వియువతీః కోపాద్వియుంజానాః, యౌతేశ్శతరి ధాతోరువజాదేశః. 'ఉగితశ్చే'తిఙీప్. యువతీః వధూః 'యూనస్తిరి'తీతి ప్రత్యయః. నిరభర్త్సయత అతర్జయత తర్జిభర్త్స్యోశ్చురాదికయోరనుదాత్తేత్వాదాత్మనేపదం అత్రవాయావచేతనే చేతనధర్మో నిర్భర్త్సనముత్ప్రేక్ష్యతే. సాచాళినీఝుంకారహుంకారోజ్జీవితేతి రూపకసంకీర్ణా, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యాచ.

ఉపచితేషు పరేష్వసమర్థతాం
వ్రజతి కాలవశాద్బలవానపి,
తపసి మందగభస్తిరభీషుమా
న్న హి మహాహిమహానికరోఽభవత్. 63

ఉపచితేష్వితి. కాలవశాత్ బలవానపి పరేషు శత్రుషు ఉపచితేషు ప్రవృద్ధేషు సత్సు అసమర్థతాం దౌర్బల్యం వ్రజతి హి యస్మాత్కారణాత్ తపసి మాఘమాసే 'తపామాఘే' ఇత్యమరః. మందగభస్తిః అపటురశ్మిః అభీశుమానంశుమాన్ 'అభీశుః ప్రగ్రహే రశ్మా' విత్యమరః. మహతః ఉపచితస్య హిమస్యహానిం నాశం కరోతీతి మహాహిమహానికరః తద్ధేతుర్నాభవత్ 'కృఞోహేతుతాచ్ఛీల్యే'తి హేత్వర్థే టప్రత్యయః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసాలఙ్కారః.

అభిషిషేణయిషుం భువనాని యః
స్మరమివాఖ్యత లోధ్రరజశ్చయః,
క్షుభితసైన్యపరాగవిపాండుర
ద్యుతిరయం తిరయన్నుదభూ ద్దిశః. 64

అభిషిషేణయిషుమితి. క్షుభితః ఉద్ధూతః యస్సైన్యపరాగః సేనారజః సఏవ విపాండురద్యుతిః శుభ్రవర్ణః అతఏవ యో లోధ్రరజశ్ఛాయః భువనాని అభిషిషేణయిషుం అభిషేణయితుం సేనయా అభియాతుమిచ్ఛుమిత్యర్థః. 'యత్సేనయాభిగమన మరౌ తదభిషేణన' మిత్యమరః. 'సత్యాపపాశే'త్యాదినా సేనాశబ్దా ణ్ణిచి సని సనాశంసభిక్ష ఉరిత్యుప్రత్యయః, స్థాదిష్వభ్యాసేనచాభ్యాసస్యేతి ధాత్వభ్యాససకారయోష్షత్వం. స్మరం ఆఖ్యతేవ ఆఖ్యాతవానివేత్యుత్ప్రేక్షా. చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశః. అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙితిచ్లేరఙాదేశః. అయం లోధ్రరజశ్ఛాయః దిశః తిరయఙ్ తిరస్కుర్వన్, తిరశ్శబ్దాత్ తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లటశ్శత్రాదేశః ణావిష్ఠవద్భావేటిలోపః. ఉదభూత్ ఉద్భూతః.

శిశిరకాలమపాస్య గుణోఽస్య నః
క ఇవ శీతహరస్య కుచోష్మణః,
ఇతి ధియాస్తరుషః పరిరేభిరే
ఘనమతో నమతోఽనుమతాన్ ప్రియాః. 65

శిశిరేతి. శిశిరకాలం అపాస్య అపహాయ శీతంహరతీతిశీతహరః తస్య 'హరతే రనుద్యమన' ఇత్యచ్ప్రత్యయః. నః అస్మాకం అస్యకుచోష్మణః కుచోష్ణస్య, క ఇవ గుణః కింఫలం సంపాద్యత ఇతి శేషః. గమ్యమానక్రియాపేక్షయాక్త్వానిర్దేశః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ఇతిధియా అతోఽస్మిన్ శిశిరకాలే. సార్వవిభక్తికస్తసిః. ప్రియాః కాంతాః అస్తరుషో నిరస్తరోషాస్సత్యః నమతః ప్రణమతః అనుమతాన్ స్వప్రియాన్ ఘనం నిబిడం పరిరేభిరే ఆశ్లిష్టవత్యః. ఇతిధియేతిసుఖార్థస్య పరిరంభస్య కుచోష్మసాఫల్యార్థత్వముత్ప్రేక్ష్యతే, వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యత్వంచ.

అధిలవంగమమీ రజసాధికం
మలినితాస్సుమనోదళతాళినః,
స్ఫుటమితి ప్రసవేన పురోఽహస
త్సపది కుందలతా దళతాళినః. 66

అధిలవంగమితి. లవంగేషు అధిలవంగం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. సుమనసాం పుష్పాణాం దళేషు తాలయంతి ప్రతితిష్ఠంతీతి సుమనోదళతాళినః, తలప్రతిష్ఠాయామిత్యస్మాద్ధాతోః రాభీక్ష్ణ్యే తాచ్ఛీల్యే వా ణినిః. అమీ అళినో మధుపాః రజసా పరాగేణ ఆర్తవేన చ అధికంమలినాః మలీమసాః పాపినశ్చకృతాః మలినితా ఇతి హేతోః పురోఽగ్రేసపది కుందలతామాఘ్యవల్లీ 'మాఘ్యంకుందమి' త్యమరః. దళతా వికసతా ప్రసవేన నిజకుసుమేన అహాసత్ జహాస స్ఫుట మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం రజస్వలాంగంతారం కామినం సపత్న్యో హసంతీతిభావః, కుందకుసుమస్య ధావళ్యాద్ధాసత్వేనోత్ప్రేక్షా.

అథ యమకవిశేషగ్రథనకౌతుకితయా కవిః పునః ద్వాదశభిః ఋతూన్వర్ణయన్నాదౌ శ్లోకైశ్చతుర్భిర్వసంతం వర్ణయతి.—

అతిసురభిరభాజి పుష్పశ్రియా
మతనుతరతయేవ సంతానకః,
తరుణపరభృతస్స్వనం రాగిణా
మతనుత రతయే వసంతానకః. 67

అతిసురభిరితి. అతిసురభిరత్యంతసుగంధిః సంతానకః కల్పవృక్షః పుష్పశ్రియాం ప్రసూనసంపదాం అతనుతరతయా మహత్తరత్వేన అతనుశబ్దాత్తరబంతాత్తల్ప్రత్యయః. అభాజీవ అభంజీవేత్యుత్ప్రేక్షా, తథానమ్ర ఇతి భావః. భంజేశ్చచిణీతి విభాషాదలోపః, ఉపధావృద్ధిః చిణోలుక్ కించ వసంతస్యానకో వసంతానకః వసంతాగమదుందుభిరితిరూపకం. తరుణపరభృతస్తరుణకోకిలః రాగిణాం కామినాం రతయే రాగవివర్ధనాయ స్వనం అతనుత మధురం చుకూజేత్యర్థః. ప్రభావృత్తమ్. 'స్వరశరవిరతిర్ననౌరౌ ప్రభా' ఇతి లక్షణాత్.

నోజ్ఝితుం యువతిమాననిరాసే
దక్షమిష్టమధువాసరసారమ్,
చూతమాళిరళినామతిరాగా
దక్షమిష్ట మధువాసరసారమ్. 68

నోజ్ఝితుమితి. అరమత్యంతం ఇష్టేష్వీప్సితేషు మధుషు మకరందేషు వాసేవ సతౌరసోరాగోయస్యాస్సా ఇష్టమధువాసరసా మధుపానప్రియేత్యర్థః. అతఏవ అళినామాళిః భృంగశ్రేణిః యువతిమాననిరాసే దక్షంకుశలం ఉద్దీపకత్వాదితి భావః. మధువాసరేషు వసంతదినేషు సారం శ్రేష్ఠంమధువాసరసారం తత్కాలశ్లాఘ్యమిత్యర్థః. చూతం సహకారం అతిరాగాదతిలౌల్యాత్ ఉజ్ఝితుం హాతుం నాక్షమిష్ట నాసహిష్ట క్షమేర్భావాదికొల్లుజ్. స్వాగతావృత్తం. ఉక్తంచ 'స్వాగతేతి రనభాద్గురుయుగ్మ' మితి లక్షణాత్.

జగద్వశీకర్తు మిమా స్స్మరస్య
ప్రభావనీకేతనతాం జయంతీః,
ఇత్యస్య తేనే కదలీస్స్మధుశ్రీః
ప్రభావనీకే తనవై జయంతీః. 69

జగదితి. ప్రభావయతీతి ప్రభావనీసంపాదయిత్రీ కర్తరిల్యుట్ జీప్. మధుశ్రీః వసంతలక్ష్మీః కర్త్రీ జగత్ వశీకర్తుం ప్రభౌసమర్థే అస్యస్మరస్య అనీకేసైన్యే జయంతీః

జిత్వరీః కేతనవైజయంతీః ధ్వజపతాకాః తనవై కరవాణి తనోతేః ప్రాప్తకాలేలోట్. ఏరేత్వం. ఏతఐఇత్యైకారః. 'ఆడుత్తమస్యపిచ్చే' త్యాడాగమః. 'ఆటశ్చే'తివృద్ధిః. ఇతిమనీషయేతి శేషః. ఇమాః కదలీః రంభాతరూన్ తేనే వితస్తార 'కదలీవారణబుసారంభామోచాంశుమత్ఫలే' త్యమరః. కదలీషు కామవైజయంతీత్వోత్ప్రేక్షా. వృత్తముపజాతిః.

స్మరరాగమయీ వపుస్తమిస్రా
పరితస్తార రవేరసత్యవశ్యమ్,
ప్రియమాపదివాపి కోకిలే స్త్రీ
పరితస్తారరవే రసత్యవశ్యమ్. 70

స్మరేతి. అసతీ దుష్టా స్మరేణ కామేన నిమిత్తేన యో రాగో రమణేచ్ఛాసఏవ తన్మయీ తమిస్రా తమస్తోమః 'తమిస్రంతిమిరేకోపేతమిస్రాతుతమస్తతా, కృష్ణపక్షనిశాయాంచే'తివిశ్వః. రవేః వపుః మండలం పరితస్తార ఆవవ్రే అహాని రజనీధియం జనయామాసేత్యర్థః. పరిపూర్వాత్ స్తృణాతేర్లిట్. అవశ్యం సత్యమిత్యర్థః. కుతః పరితస్సమంతాత్ తారరవేఉచ్చతరస్వనే కోకిలే రసతికూజతిసతీత్యుద్దీపకోక్తిః స్త్రీస్త్రియఇత్యర్థః జాతావేకవచనం. దివాపి దివసేఽపి దివేతిసప్తమ్యర్థేఽవ్యయం. వశంగతో వశ్యః వశంగత ఇతియత్ప్రత్యయః. నవశ్యః అవశ్యః తమవశ్యం అవశంగత మపీత్యర్థః. ప్రియం ప్రేయాంసం ఆప స్వయమేవాభిససారేత్యర్థః. యదవగణయంతమపి ప్రియం దివాపిమానమవిగణయ్య నిషేధం చోల్లంఘ్యసమగచ్ఛన్ తత్సత్యం రాగతిమిరతిరోహితమానభానుమండలా భామిన్య ఇతి రూపకానుప్రాణితేయం ప్రియాప్తిక్రియానిమిత్తా పరిస్తరణక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా అవశ్యమితి వ్యంజకప్రయోగాద్వాచ్యా. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అథైకేన గ్రీష్మమాహ:—

వపురమ్బువిహారహిమం శుచినా
రుచిరం కమనీయతరా గమితా,
రమణేన రమణ్యచిరాంశులతా
రుచిరంకమనీయత రాగమితా. 71

వపురితి. శుచినా గ్రీష్మేణ ప్రయోజకకర్త్రా, అంబువిహారేణ జలక్రీడయా, హిమం శీతం అతఏవ రుచిరముజ్జ్వలం వపుర్దేహం గమితా ప్రాపితా, గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుఃకర్మత్వం. 'ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్' త్యభిహితత్వంచ. అతఏవ కమనీయతరా రమణీయతరా అచిరాంశుర్లతేవ అచిరాంశులతావిద్యుల్లతాలస్యారుచిరివ రుచిర్యస్యాస్సా అచిరాంశులతారుచిరిత్యుపమాద్వయం తథారాగ

మనురాగం ప్రాప్తా ఇణఃకర్తరి క్తః. రమణీ రమణేన ప్రియేణ అంకముత్సంగం అనీయత నీతా 'నీహృకృష్వహామి'తినయతే ర్ద్వికర్మకతా. శేషంపూర్వవత్, తోటక వృత్తముక్తమ్.

అథ ద్వాభ్యాం వర్షర్తుం వర్ణయతి:—

ముదమబ్దభువామపాం మయూరా
స్సహసాయంత నదీ పపాట లాభే,
అళినా రమతాళినీ శిలీంధ్రే
సహ సాయంతనదీపపాటలాభే. 72

ముదమిత్యాది. అబ్దభువాం మేఘభవానాం అపాం లాభే వర్షేసతీత్యర్థః. సహసా మయూరాః ముదమానందం అయంత అలభంత. అయపయగతౌ లఙి ఆడజాదీనా మిత్యాడాగమః, ఆటశ్చేతివృద్ధిః. నదీ పపాట నద్యఃప్రావహన్నిత్యర్థః. అటపటగతౌ లిట్. జాతావేకవచనం. అళినీ భృంగీ అళినా భృంగేణసహ సాయంభవః సాయంతనః సాయంచిరమిత్యాదినాట్యుప్రత్యయః, తుడాగమశ్చ. సచాసౌ దీపశ్చ తద్వత్పాటలా ఆభాయస్యసః తస్మిన్ పాటలప్రభ ఇత్యుపమాలంకారః. శిలీంధ్రే కందళీకుసుమే అరమత అత్రమయూరమోదప్రాప్త్యాద్యనేకకర్తృకక్రియాయౌగపద్యాద్భిన్నాధికరణక్రియా సముచ్చయరూప సముచ్చయాలఙ్కారభేదః. 'గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ ఇతీరిత'ఇతి సామాన్యలక్షణం. ఔపచ్ఛందసికంవృత్తమ్.

కుటజాని వీక్ష్య శిఖిభిశ్శిఖరీంద్రం
సమయావనౌ ఘనమదభ్రమరాణి,
గగనం చ గీతనినదస్య గిరోచ్చైః
స్సమయా వనౌఘనమదభ్రమరాణి. 73

కుటజానీతి. శిఖరీంద్రంసమయా రైవతకాద్రేస్సమీపే 'అభితఃపరితస్సమయే' త్యాదినా ద్వితీయా. అవనౌ ప్రదేశే ఘనమదాః భ్రమరాః యేషుతాని ఘనమదభ్రమ రాణి కుటజాని కుటజకుసుమాని వనౌఘనపయఃపూరేణ నమంత్యభ్రాణి మేఘాః య స్మిన్ తద్వనౌఘనమదభ్రం 'జీవనంభువనంవనమి' త్యమరః. గగనంచ వీక్ష్యశిఖిభి ర్మయూరైః గీతనినదస్య గానధ్వనేః సమయాతుల్యయా, తుల్యార్థైరిత్యాదినా వైకల్పికీ షష్ఠీ. గిరావాచా కేకయేత్యర్థః ఉచ్చైః అరాణి రణితం.రణశబ్దేభావేలుజ్ చిణోలుక్. కుటజావృత్తం—'సజసాభవేదిహసగౌ కుటజాఖ్యమి'తి లక్షణాత్.

అథ త్రిభిశ్శరదం వర్ణయతి:—

అభీష్టమాసాద్య చిరాయ కాలే
సముద్ధృతాశం కమనీ చకాశే,

యోషి న్మనోజన్మసుఖోదయేషు
సముద్ధృతాశంక మనీచకాశే. 74

అభీష్టమిత్యాది. కామయత ఇతి కమనీ కామయిత్రీ 'కమ్రః కామయితాభీకః కమనః కామనోఽభిక' ఇత్యమరః. కమేః కర్తరిల్యుటిజీప్. యోషిత్ జాతావేకవచనం అనీచాః ఉన్నతాః కాశాః అశ్వవాలాః యస్మిన్ తస్మిన్ అనీచకాశే కాలే శరదీత్యర్థః. మనోజన్మసుఖోదయేషు కామసుఖావిర్భావేషు ధృతా ఆశా అభిలాషో యేన తం ధృతాశం అభీష్టం ప్రియం చిరాయ చిరకాలేన 'చిరాయచిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా' ఇత్యమరః. సమ్యక్ ఉద్ధృతా ఉత్సృష్టా ఆశంకా సంకోచో యస్మిన్ కర్మణి తత్సముద్ధృతాశంకం విస్రబ్ధం యథా తథా ఆసాద్య ప్రాప్య ముదా సహ వర్తత ఇతి సముత్ సానందా సతీ చకాశే విలలాసేత్యర్థః. అత్ర సముచ్చకాశ ఇతి యోషితః ప్రియప్రాప్తినిమిత్తహర్షాఖ్యభావనిబంధనాత్ప్రేయోలఙ్కారః. రసభావతదాభాసతత్ప్రశమనానాం నిబంధనే రసవత్ప్రేయఊర్జస్విసమాహితానీతి లక్షణాత్, వృత్తముపజాతిః.

స్తనయోస్సమయేన యాంగనానా
మభినద్ధా రసమానసారసేన,
పరిరంభరుచిం తతిర్జలానా
మభినద్ధారసమా న సా రసేన. 75

స్తనయోరితి. రసమానాః కూజనశీలాః 'తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్' ఇతి తాచ్ఛీల్యే చానశ్ప్రత్యయః. రసతేః పరస్మైపదిత్వాన్న శానచ్ప్రత్యయః. తే చ సారసాః పక్షివిశేషా యస్మిన్ తేన రసమానసారసేన సమయేన శరత్కాలేనేత్యర్థః. సారసానామత్రైవ సంభవాత్. 'సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ' ఇతి యాదవః. అంగనానాం స్తనయోః జలానాం యా తతిః శారదోష్మజన్యా స్వేదోదబిందుసందోహః అభితో నద్ధా బద్ధా నహ్యతేరభిపూర్వాత్కర్మణి క్తః. 'నహోధ' ఇతి ధత్వం. హారసమా ముక్తాహారతుల్యా కుచమండలమండనాయమానేతి భావః. సా జలతతిః రసేన రాగేణ హేతునా బలీయసేతి భావః. పరిరంభరుచిం ఆలింగనేచ్ఛాం నాభినత్ నబిభేద శారదస్వేదస్యాప్యలఙ్కారతయోద్దీపకస్యాజుగుప్సితత్వాన్నిస్సపత్నశృంగారో విజయ ఇత్యర్థః. అత ఏవ రసనిబంధనాద్రసపదలఙ్కారః. లక్షణం తూక్తం, పూర్వశ్లో- ఏవ. ఔపచ్ఛందసికంవృత్తమ్.

జాతప్రీతిర్యా మధురేణానువనాంతం
కామే కాంతే సారసికాకాకురుతేన,
తత్సంపర్కం ప్రాప్య పురా మోహనలీలాం
కామే కాంతే సా రసికా కా కురుతే న. 76

జాతేతి. యా స్త్రీ అనువనాన్తం వనాంతే విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. మధుకేణ శ్రావ్యేణ, సారసికా కాకురుతేన సారస్యైవ సారసికాః సారసాంగనాః కాత్వాపర్యన్యైత్వం తాసాం కాకురుతేన వికృతరవేణ ‘కాకుః స్త్రియాం వికారో యశ్శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనే’రిత్యమరః. కాకుశ్చత ద్రుతంచ తేన కామే కామకల్పే, సింహో దేవదత్త ఇతివద్గౌణప్రయోగః కాంతే ప్రియే జాతప్రీతిః జాతస్నేహా అభూత్ రసికా రసవతీ రాగవతీత్యర్థః. ‘అత ఇనిఠనా’విటీతి ఠన్ప్రత్యయః సా కా స్త్రీ ఏకాంతే రహసి తస్య కాంతస్య సంపర్కం ప్రాప్య పురా పురుషప్రేరణాత్పూర్వమేవ కాంమోహనలీలాం సురతక్రీడాం నకురుతే సర్వాపి స్త్రీ సర్వానపి సురతవిశేషాన్ కామతంత్ర ప్రసిద్ధాన్ విస్రబ్ధం చకారేత్యర్థః. తేన శృంగారస్య పరా కాష్ఠా ప్రాప్తేత్యుక్తం, మత్తమయూరవృత్తమ్.

అథైకేన హేమన్తమాహ.—

కాంతాజనేన రహసి ప్రసభం గృహీత
కేశే రతే స్మరసహాసవతోషితేన,
ప్రేమ్ణా మనస్సు రజనీష్వపి హైమనీషు
కే శేరతే స్మ రసహాసవతోషితేన.   77

కాన్తేతి. సహత ఇతి సహః పచాద్యచ్, స్మరస్య సహః స్మరసహః కామోద్దీపక ఇత్యర్థః. తేన ఆసవేన తోషితః తేన స్మరసహాసతోషితేన అతఏవ, రసహాసావస్యస్త ఇతి రసహాసవాన్ తేన రసహాసవతా రాగహాస్యవతా, అతఏవ, ప్రేమ్ణా మనస్సు పుంసాం చిత్తేషు ఉషితేన వసతా వసేః కర్తరి క్తః. ‘వసతిక్షుధో’రి’ డితీడాగమః. గతిబుద్ధీత్యాది సూత్రే చకారాద్వర్తమానార్థతా, కాంతైవ జనః తేన కాంతాజనేన జాత్యేకవచనం. రహసి ప్రసభం బలాత్ గృహీతకేశే ఆకృష్టశిరోరుహే రతే సురతే హేమంతే భవాః హైమన్యః తాసు హైమనీషు అతిద్రాఘీయసీష్వితి భావః. సర్వత్రాణ్చతలోపశ్చేతి హేమన్తశబ్దాదణ్ప్రత్యయః. తకారలోపశ్చ ‘టిడ్ఢాణఞ్’ఇత్యాదినా ఙీప్. రజనీషు కేయువానః శేరతే స్మ స్వపన్తి స్మ న కేపీత్యర్థః. ‘లట్స్మే’ ఇతి భూతే లట్, ఏతేనాతిభూమింగతశ్శృంగార ఇతి వ్యజ్యతే, వసన్తతిలకావృత్తమ్.

అథైకేన శిశిరం వర్ణయతి.—

గతవతా మివ విస్మయ ముచ్చకై
రసకలామలపల్లవలీలయా;
మధుకృతా మసకృ ద్గిరమావలీ
రసకలా మలపల్లవలీలయా.   78

గతవతామితి. ఆసకలామలపల్లవలీలయా అసకలాః అసమగ్రవికాసినః అమలాః నిర్మలాశ్చ యే పల్లవాః తేషాం లీలయా నృత్తక్రియయేత్యర్థః. విస్మయంగతవతా

మివ స్థితానామిత్యుత్ప్రేక్షా. మధుకృతాంమధుకరాణాం సమ్బన్ధినీ లవలీషుశైశిరేషు లతావిశేషేషు లయోలయనం స్థితిర్యస్యాస్సాలవలీలయా ఆవళిఃపఙ్క్తిః రసకలాం రసేన మధ్వాస్వాదేన కలామవ్యక్తమధురామ్. 'ధ్వనౌతుమధురాస్ఫుటే కల' ఇత్యమరః. గిరం వాచం, అసకృత్, ఉచ్చైః అలపత్, మధుమదహేతుకస్య మధుకరాలాపస్యపల్లవలీలాజనితవిస్మయహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి గుణహేతూత్ప్రేక్షా. ద్రుతవిలమ్బితవృత్తం— 'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌభరౌ' ఇతి లక్షణాత్.

కుర్వన్తమి త్యతిభరేణ నగానవాచః

పుష్పై ర్విరామ మలినాం చ నగానవాచః,

శ్రీమాం త్సమ స్త మనుసాను గిరా విహర్తుం

బిభ్రత్యచోది స మయూరగిరా విహర్తుమ్. 79

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఞ్ఛనే

ఋతువర్ణనంనామ షష్ఠస్సర్గః.

కుర్వన్తమితి. ఇతీత్థంపుష్పైరేవాతిభరేణ తత్కృతేన మహాభారేణ నగాన్ వృక్షాన్ అవాఞ్చంతీత్యవాచో నమ్రాన్ అఞ్చేరవపూర్వాదృత్విగిత్యాదినాక్విన్ప్రత్యయః. కుర్వంతం ఆళీనాంగానవాచః గీతధ్వనేః ఝుంకారస్యచ నవిరామమవిరామం ఆసమాప్తింకుర్వంతంసమస్తమ్మృతుం సర్వాన్నృతూన్ అనుసానుసానుషు విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. బిభ్రతి బిభ్రాణే ఇహగిరౌరైవతకాద్రౌవిహర్తుం,క్రీడితుం,శ్రీమాన్ లక్ష్మీసహితః సః మయూరగిరాకేకయేత్యర్థః. అచోదిప్రేరితః భగవన్నిహ విహరణాత్ ఋతూనాంగణమనుగృహాణేతి ప్రార్థితఇత్యుత్ప్రేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. వృత్తముక్తమ్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ మహామహోపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం

సర్వంకషాఖ్యాయాం షష్ఠస్సర్గః.

చెన్నపురి : వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే

'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1952.